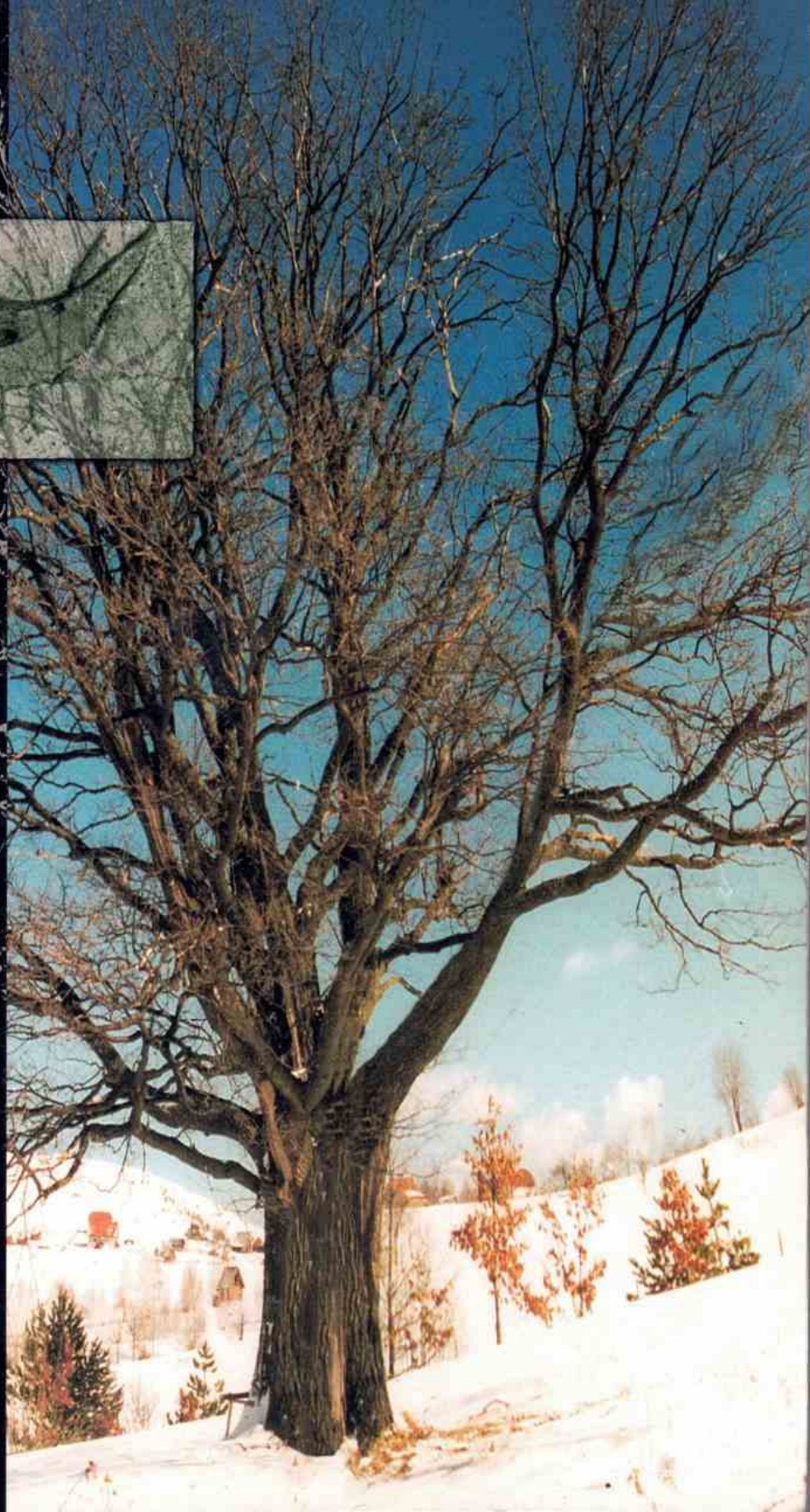

БОСА
РОСИЋ

ШАРЕНА СЕЛА

Предња корица: Столетни храст са Златибора (фотографија: Зоран Домановић)

Задња корица: Заштитни знак Завичајног музеја Прибој - апликација са раногвозденодобске фибуле, остава „Штрпци“.

*Земља је смртним сјеменом посејана али смрт није крај
јер смрти заправо и нема и нема краја. Смрт је само
обасјана стaza услона од гнијезда до звијезда.*

Мак Диздар

BOSA ROSIĆ

COLOURFUL VILLAGES

*GRAVES AND GRAVE MARKS
IN THE MIDDLE AND LOWER
COURSE OF THE RIVER UVAC*

SECOND EDITION

*YAGAT EDITION
PRIBOJ, 2003.*

БОСА РОСИЋ

ШАРЕНА СЕЛА

*ГРОБЉА И НАДГРОБНИ БЕЛЕЗИ
У СРЕДЊЕМ И ДОЊЕМ ТОКУ УВЦА*

ДРУГО ИЗДАЊЕ

*ЕДИЦИЈА **Њагач**
ПРИБОЈ, 2003.*

Едиција ЈАГАТ
YAGAT Edition

Књига № 3.
Book 3.

<i>Редакција</i> <i>Editorial staff</i>	<i>Издавачи</i> <i>Publishing house</i>
Драгиша Милосављевић Боса Росић Фарук Диздаревић Радован Поповић Видан Николић	Завичајни музеј Прибој The Homeland museum in Priboj Народни музеј Ужиче National museum in Užice
<i>Главни и одговорни уредник</i> <i>Editor in chief</i>	<i>За издавача</i> <i>Publishing</i>
Саво Дерикоњић	Саво Дерикоњић Драгиша Милосављевић
<i>Рецензенти</i> <i>Reviewers</i>	<i>Фотографије</i> <i>Photographs</i>
академик Драгослав Антонијевић др Никола Пантелић	Зоран Домановић Драган Томановић
<i>Технички уредник</i> <i>Technical editor</i>	<i>Цртежи и компјутерска обрада фотографија</i> <i>Drawings and computer processing of the photographs</i>
Радомир Верговић	Саво Дерикоњић
<i>Лектор и коректор</i> <i>Reader and correcteur</i>	<i>Компјутерска обрада текста</i> <i>Computer processing of the text</i>
др Видан Николић	„ДТП“ Ужиче
<i>Превод на енглески језик</i> <i>Translation into English by</i>	<i>Штампарија</i> <i>Printed by</i>
Љиљана Ковачевић	„Графичар“ Ужиче
	<i>Тираж</i> <i>Number of copies printed</i>
	500

ЈАГАТ едицију за културно наслеђе покренуо је Завичајни музеј Прибој 1993. године. У њој се објављују синтезе, студије и монографије из области културно-историјских наука. Задатак едиције је подстицање научноистраживачког рада и афирмација културно-историјске баштине. Едиција носи име утврђеног средњовековног града ЈАГАТА који се налази на планини Бићу код Прибоја. Ова словенска реч у преводу означава *црни дуг*.

The Homeland museum in Priboj started a publication of the JAGAT edition an edition of the cultural inheritance in 1993. Synthesis, studies and monographs of cultural-historic sciences will be published in it. The task of the edition is to induce the scientific research work and to affirm the cultural historic inheritance. The edition bears a name of a factified medieval town Jagat which is located on Bić mountain near Priboj. This Slovenian word in translation means *black mulberry*.

САДРЖАЈ

I. УВОД	9
II. ИЗ ПРОШЛОСТИ КРАЈА	11
III. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА ГРОБАЉА И НАДГРОБНИХ БЕЛЕГА СРПСКОГ НАРОДА	17
IV. ПОГРЕБНИ И ПОСМРТНИ ОБРЕДИ И ОБИЧАЈИ	21
V. ГРОБАЉА У СЕЛИМА СРЕДЊЕГ И ДОЊЕГ УВЦА	32
VI. ОГРОБЉИМА И НАДГРОБНИМ ОБЕЛЕЖИМА	62
VII. ОБЈЕКТИ УЗ ГРОБАЉА	111
VIII. SUMMARY	123
IX. ЛИТЕРАТУРА	129
X. РЕЧО АУТОРУ	134

I

УВОД

Разлике становника који живе око реке Увца (за коју су везани својим имањима) у односу на остало старовлашко становништво, у нашој науци су уочене још од првих истраживача који су се бавили проучавањем ових предела. Уочавајући те разлике, Петар Ж. Петровић је становнике ових крајева назвао и посебним именом - Увчани, како их зову и њихове најближе комшије. Географски услови знатно су утицали на начин живота, као и на формирање карактерних особина ових људи.

И поред природне изолованости од осталих области, становници побрђа око реке Увац, одувек су, иако их је он делио, били упућени једни на друге. Увац их никад није раздвајао већ, напротив, спајао. Због плодних имања око реке која су обрађивали, градили су за себе колибе, а за стоку кошаре. Живи се, такорећи, у два домаћинства: по брдима - у селима, својим сталним стаништима, и око Увца - у колибама, што је сасвим обрнуто од већине динарског становништва, које у нижим пределима има сталне насеобине, а у вишим, планинским пределима летње колибе. И они са леве и они са десне обале Увца су скоро пола године проводили у својим колибама. Увац је дуго времена био и државна граница између Турске и Србије. Граница која спаја а не раздваја српски народ.

Изнад реке су биле карауле у којима је војска чувала границу. Љубав превари војску, па једне ноћи Радојка побеже за Радована преко Увца, оде у Србију; друге ноћи Јован преплива Увац, узме своју Јовану и одведе је у Турску. Нераскидиве брачне везе и данас чврсто повезују становнике леве и десне обале Увца. Родбински повезани, одувек су једни другима помагали. Кад је у Србији била nestaшица соли, набављали су је из Турске; а размена је вршена у кањону Увца на Зеленом виру, испод порушеног манастира Дубрава.

Прекршитељи закона и из једне и из друге државе - хајдуци, комите, четници, партизани - сви су се крили једни од других по увачким забитима, што је Увчане научило на опрезност. Чувена ерска духовитост овде је прерасла у мудрост. Они ни данас у шуму по дрва не иду без ватреног оружја. Кроз загонетан смешак, кажу: „У шуми има опасног звериња“, а негде у прикрајку ока им се види да мисле и на човека као опасност.

Пре сто година, Тихомир Ђорђевић је записао: „За изучавање прошлости на нашој земљи имамо, сем писаних споменика, језика, етничких особина и традиције, још један обилат извор у остацима некадашње народне материјалне културе. Врло угледно место међу тим остацима треба да заузму у истра-

живању и проучавању и стара гробља и гробљишта (гробишта), која су у нас мало узимана у опсег научног испитивања иако су релативно добро очувана и садрже обилату научну грађу¹.

Та „обилата научна грађа“, делом очувана и до данас, као и некад привлачи пажњу истраживача. Истраживања према пројекту „На светим водама Лима“² обавили смо на побрђима реке Увца, највеће притоке Лима, са обе стране од Радојинске бране до ушћа Увца у Лим, у дужини од 50 километара.

Сем у свом изворишту, Увац тече кроз веома стеновите и кршевите пределе, правећи дубоке кањоне и клисуре, да би се близу ушћа разлио кроз плодну равницу села Штрбаца и Доњег Увца и саставио са Лимом. Села су раштркана по брдима око Увца, а њихови житељи користе само плодне лучице које се налазе у окукама Увца. Значајнију улогу у исхрани некад је имала и риба, хватана у Увцу; као и спуштање сплавовима производа (катрана, грађе, руја, сира, кајмака и др.) до главних путева који су прелазили преко ове реке на њеном ушћу у Лим. Истраживана гробља су у селима: Радојина, Рутосе, Ребел и Пустиња (у нововарошкој општини); Кратово, Јелача, Брезна и Рача (у прибојској општини) – на левој страни Увца; Клак и Сјеништа (у нововарошкој општини); Доброселица, Стубло, Увац, Цигла, Јабланица (у чајетинској општини); Доњи Увац са засеком Кнегиња и Штрпци са за-

секом Марића Лука (општина Рудо, Република Српска) – на десној страни Увца.

Нарочиту пажњу на овим гробљима изазивају споменици од дрвета, којима ће и бити посвећен већи део овога рада, јер су типични за овај крај. Камени споменици биће класифицирани хронолошки, према облицима и орнаментима. Поред дрвених споменика, који свакако представљају реткост, на истраженим гробљима се налазе такође ретки споменици ливени од бетона као имитација драгачевских одсликаних споменика од пешчара, у нашој јавности познатих под именом „крајпуташ“. На неким од ових гробља налазе се мање цркве, капеле, црквене трpezарије, шатре (собрашице) и откривене софре што ће такође бити теме овог истраживања. Посмртни обичаји, веровања, култ мртвих, празноверице овога краја – откриће нам дух и културу ових људи. Да би све ово сагледали, морамо дати основне географске, историјске и етнолошке одлике истраженог подручја. Свако село биће укратко представљено са основним карактеристикама, а локалитети гробља подробно описани.

Цртежи и фотографије су значајан део документарне грађе настале приликом истраживања и треба да допуне и додатно објасне претпоставке изложене у овом раду.

Овај рад је само зрно песка, извађено из дубоког Зеленог вира, ситна перла на богатом ђердану Увца, дугачком 115 километара.

1 Т. Ђорђевић, *Незнано гробље у Жагубици*, Старинар, свеска прва и друга, Београд 1908, стр. 161.

2 Још давне 1929. године професор Александар Дероко почео је у Гласнику скопског научног друштва објављивати своје „путописне архитектонске белешке из долине Лима под називом *На светим водама Лима* (Немањине цркве и манастири у Полимљу). Народни музеј из Ужица у сарадњи са Завичајним музејом из Прибоја и Републичким заводом за заштиту споменика културе из Београда, сачинио је Пројекат за научна истраживања на подручју Лима и његових притока, коме је такође дат назив *На светим водама Лима*. Пројекат је мултидисциплинарног карактера и обухвата археолошка ископавања и конзервацију старих цркава и манастира која прате истраживања из области историје уметности, етнологије и историје. Реализација пројекта започета је 1993. као први део истраживања и усмерена је на реку Увац, а ова публикација је резултат тих истраживања.

II

ИЗ ПРОШЛОСТИ КРАЈА

Рекли смо већ да се наша истраживања односе на сливно подручје реке Увац, за које се истраживачи слажу да протиче кроз „Велико краљевство“ Стари Влах,³ али се о његовом имену и границама, још увек, воде полемике у литератури.

Побрђа реке Увац су одувек привлачила становнике. На њима су и данас видне праисторијске хумке и насеља, римски надгробни споменици као и остаци средњовековних градова, манастира и цркава. Заштитна археолошка истраживања праисторијског насеља на Пљосној стијени у Радојини су вршена пре него што га је језеро пото-

пило⁴. У истом селу, истражене су и праисторијске хумке на локалитету Бјелин, у чијој се близини налази и римско гробље⁵, чији су споменици евидентирани. Још давне 1895. године, Фрањо Фијала је истраживао девет праисторијских хумки у селу Штрпци⁶, које се налазе у близини ушћа Увца у Лим, а које данас припада Републици Српској. Остаци средњовековних утврђења, цркава и манастира, истражених и неистражених, речито нам говоре да је овај крај имао веома богату прошлост.

Проучавањима Старог Влаха бавили су се а и још се баве многи наши научници⁷.

3 Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, Београд, 1968.

4 А. Јуришић, *Заштитна ископавања у селу Радојина*, локалитет Пљосна стијена, Старица IX-X, Београд 1959, стр. 99.

5 А. Јуришић, *Заштитна археолошка ископавања у селу Радојина*, локалитет Бјелин, Саопштења IV, Београд 1961, стр. 163.

6 Ф. Фијала, *Успјеси ископавања праисторијских гробила у југоисточној Босни (до Глазница)*, ГЗМ IX, 1897.

7 - Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987;
- С. Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, СЕЗ V, 1903;
- Љ. Мићић, *Златибор*, СЕЗ XXXIV, 1925;
- Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, СЕЗ XXXIV, 1925;
- Љ. Павловић, *Соколска Нахија*, СЕЗ XLVI, 1930;
- П. Мрковић, *Средње Полимље и Пошарје*, СЕЗ IV, 1902;
- Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево* СЕЗ IV, 1902;
- М. Ристић, *Стари Влах*, Београд 1961;
- П. Ж. Петровић, *Стари Влах*, ГЕМ 24, Београд 1961;
- М. Ђенић, *Златибор*, Титово Ужице, 1970.

Према резултатима до којих су дошли, Стари Влах је око 300. године пре нове ере био насељен остацима сточарских племена Ау таријата које су напали Келти. Почетком Царства ове пределе заузимају Римљани, који романизују затечени етнички конгломерат. Временом, становништво ових подручја вероватно прихвата латински језик и прима хришћанство, о чему нам јасно говоре бројни надгробни споменици, стеле и ципуси на ширем подручју југозападне Србије. У VII веку на Балкан продиру многобожачка (паганска) словенска племена. Поромањена илирска племена, која су живела лети на планинама а зими у долинама између река Таре, Западне Мораве, Ибра и горње Дрине⁸, пред најездом Словена повлаче се у неприступачне планинске висове; да би се, кад опасност прође, поново враћали на своја ранија станишта. Због номадског начина живота, сталних покрета, а и због географских условљености, поменута романизована племена никада нису имала своју организовану државу, већ су увек потпадала под власт држава друге народности. „У жичкој повељи краља Провенчаного, која је писана између 1222-1228., спомињу се Власи, како зову наши стари извори Илире, с личним именима (Бун, Букор, Њеж, Радул и др.)“⁹.

Најстарије помињање Старог Влаха као географског појма, према већ цитираним П. Ж. Петровићу, везује се за Немањину повељу која је писана 1196. године за манастир Студеницу. У предео који су поред Срба насељавали и романизовани Илири, односно Власи, почетком XIV века, из северних делова Албаније, почињу да се усељавају њихови саплеменици. Иако су истог језика, исте народности и истог занимања, по неким карактеристикама су се разликовали. Те разлике су Срби добро учавали и да би их међусобно разликовали, они су Влахе који су

ту већ живели називали Старим Власима - по чему је, претпоставља се, и читав предео добио назив *Стари Влах*.

Најездом Турака на Балкан, долази до померања староседелаца. Нарочито су честа померања у XVII веку кад Турска ратује са Аустријом: „По једном запису из 1687. пожегоше... Турци цркв(е) по земљи србској и по Старом Влаху“. Аустријски генерал Хајслер доставио је 7. фебруара 1689. године извештај Ратном већу у Бечу да је у земљи Србији, у планинском пределу на десној страни Дрине, Стари Влах - у коме станују само Срби. По извештају се дознаје да су се влашки сточари, са својим стадима, одселили у току ратовања из Старог Влаха и да су у њему остали само Срби који су били стално насељени. Уколико је тада било Влаха у Старом Влаху, они су посрбљени, бавили су се земљорадњом као и Срби, па се од њих нису видно разликовали¹⁰. У XIV веку Стари Влах је у поседу Војислава Војиновића, кога наслеђује синовац Никола Алтомановић, који убрзо заузима највећи део српских земаља. Његови поседи су се простирали од Косова преко Рудника и Херцеговине до Стона, на јадранској обали. Против Николе су се ујединили босански владар бан Твртко и српски кнез Лазар: „Имао је највише 25 година када је доживео „расутије“. Акција је изгледа, бар од бана Твртка и кнеза Лазара, дуже времена припремана, али је изведена муњевито. За мање од три месеца, између 1. септембра и 30. новембра 1373. године, уништена је власт најсилнијег српског обласног господара“¹¹. Када су заузели Николине земаље, кнез Лазар и бан Твртко су их између себе поделили. Тачна граница између њихових земаља још увек је предмет спора међу нашим историчарима, али с обзиром да се бан Твртко у Милешеви 1377. године крунисао за краља Србије и Босне, говори да је

8 П. Ж. Петровић, *Стари Влах*, ГЕМ 24, Београд 1961, стр. 26.

9 П. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 28.

10 П. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 29 - 30.

граница морала бити негде око Лима. Ово потврђују и повеље које је Стефан Вукчић Косача, Херцег од св. Саве, господар највећег дела ондашње Босне, добио од Алфонса V араганско-напуљског краља (од 19. II 1444. године), Фридриха III римског краља (од 20. I 1448. године) и опет од Алфонса V (1454. године) којима се потврђују Херцегове земље са граничним градом Клаком, који се лоцира на Увцу¹². Утврђење Клак се налази на левој страни Увца, у једној оштрој окуци, на веома високој и неприступачној стени, окружен са три стране водом, са добро контролисаним прилазом који је био лако брањен. Пошто се поменути повељама као Косачин посед не помиње ништа са десне стране Увца, онда је Увац највероватније био крајња североисточна граница између српских и босанских земаља. Стари Влаха, као сточарско подручје, уживао је у старој српској држави извесне повластице у односу на земљорадничко седелачко становништво. Те повластице су и Турци прихватили а о њиховој примени су се у подручју Старог Влаха бринули бератлиски кнезови Рашковићи, чије се порекло везује за светородну династију Немањића. Као народни предводници, Рашковићи се јављају све до половине XIX века, када их нестаје са историјске позорнице Старог Влаха.

Поред тих повластица, истраживана села су имала ниже и остале порезе, јер су најчешће припадала манастирским поседима. Сјеништа је Никола Алтомановић поклоник манастиру Хиландару¹³. За већину осталих села очувала се у народу традиција да су припадала манастирима. Манастиру Јањи¹⁴ припадала су имања низводно од Радојинске бране, преко засеока Ребељ и Пустиња у селу Рутошима и село Брезна на левој страни Увца, одмах преко пута Сјеништа. Други део

села Рутоша, Кратово, Горња и Доња Јелача припадали су порушеном и још не убицираном манастиру Кратово. Великом манастиру Бањи, припадала су остала села на левој страни Увца до његовог ушћа у Лим. На десној страни Увца, иза Сјеништа, односно низводно Увцем, села су припадала манастиру Увац и манастиру Дубрава. Доња граница овог манастирског имања била је код Јањиног потока и Писаног камена, близу данашње границе између Србије и Републике Српске. У ове поседе улазе села Доброселица, Стубло, део Јабланице и заселак Увац поред манастира.

Становништво ових села се бавило сточарством, земљорадњом, производњом катрана, црвца, брањем руја, трговином. Нарочито су Срби из Старог Влаха били познати и признати поносници који су својим караванима преносили робу чак до Скопља и Дубровника. Главни пут за Скопље и Дубровник је пролазио кроз село Штрпце и прелазио Увац на његовом ушћу у Лим, па су становници око Увца своје производе спуштали Увцем до Штрбаца, а даље су их товарили на караване и настављали пут. Према подацима које нам износи Сима Тројановић, само за 15 дана 1503. године, из ужичке области стигло је у Дубровник 16.650 тавара катрана¹⁵; такође је извожен и велики број разних врста кожа, чувених склавина и разне друге робе.

Падом Србије под турску власт, стање се бар у почетку, није битније променило. Турци су прихватили затечени организациони систем власти, а и давања становништва нису повећавана. Пошто је, међутим, Турска царевина непрекидно водила освајачке ратове за које су јој била потребна средства, све више је оптерећивала потлачене народе. Што су притисци завојевача били јачи, на-

12 М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, стр. 198.

13 Стојан Новаковић, *Законски споменници српских земаља у средњем веку*, Београд 1912. стр. 568 - 569.

14 Б. Росић, *Култи Свете Јање у засеоку Ребељ на Увцу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XVI, Пријеполје 1994, стр. 499

15 Симо Тројановић, *Наше кариције*, СЕЗ, књ. XIII, Београд 1909, стр. 28.

род се више повлачио у себе и враћао се својој традицији. Ј. Цвијић то овако објашњава: „Тада је било враћања оним народним обичајима и навикама, које су средњовековно законодавство и јака власт сузбили... Турско доба је дакле за наш народ периода етнографске рекреације и враћање првобитној етнографској свежини“¹⁶.

О животу становника Старог Влаха, у времену турске власти, оставили су податке путописци који су пролазили кроз ове крајеве. Бенедикт Курипешић је путовао кроз Босну и Србију 1530. године и ево шта он каже: „Поред путева је земља најслабије обрађена, због тога што им Турци, путујући тамо амо, силом одузимају све што имају, а не плаћају зато ништа. Отимају им и тргају залогај из уста као дивљи и бијесни пси, вуци или лавови. Због тога сироти људи бјеже са цијелом својом имовином у планине и на плодне пашњаке далеко од путева, па ту обрађују своју земљу“¹⁷. Ово је вероватно објашњење за суморне слике о нашем народу које су износили други путници из истих времена: да су куће чатрље, без намештаја, прљаве и загађене. Вероватно је поред путева било тако да би се народ сачувао од Турака. Један Италијан у XV веку је био задивљен српском женском ношњом и накитом: „Ова одијела сведоче да се овај народ у старо доба веома раскошно носио. Овако су се носиле племените и отмене жене као што су видјели на некојих сликама, особито у некој калуђерској цркви у Србији, где се види наравна слика жене блаженога Лазара, деспота Бугарске и Србије“¹⁸.

Улога цркве била је веома важна за српски народ, посебно под турском влашћу. Иако су Турци врло често рушили, палили или претварали цркве у џамије, односи цркве и државе били су сношљиви све до пред крај XVII века. Док су на турском двору би-

ли српски ренегати, српска православна црква је добијала повластице, враћена су манастирска имања, дажбине су бивале мање, а обновом Пећке патријаршије (1557. године) долази до обнове многих порушених богомоља. У неким манастирима почињу са радом штампарије (Милешева), а у многим манастирима се преписују књиге. У једном дечанском рукопису налазимо текст који се односи на Стари Влах: „Написа се ово свето и божанствено четворојевањђеље године 7079. (4. јула 1571) по налогу, усрдношћу и трудом свеблаженог презвитера кир Радоње у та љута и тешка времена у дане султана Сејима. Ох, ох, зло у та времена од Агарена! (...) Јад и беда велика народу у дане ове! Ох, немири (...) Чујте, оци часни и братије и чеда што рекох: написа се ова књига у земљи Загори, у обитељи Хасу близу реке Лима, у селу Запоточцу, код храма Христова светог Николе у кући попа Радоње, Бог да га прости, потруди се супружницом и синовима и са свим домом и послугом. Писа ову књигу многогрешни дијак Симон (...)“. Црква се у име српског народа крајем XVII века за помоћ обраћала страним силама: Русији, Аустрији и Италији¹⁹.

Затворен у своју патријархалну заједницу, народ је строго водио рачуна о старим обичајима, јер су на тај начин чували своје национално биће. Развија се усмена књижевност, која се преноси с колена на колена: епске песме, бајке, приче, народне лирске песме. Епске песме се певају уз гусле и достижу такав уметнички ниво да их многи страни књижевници, који се са њима срећу тек у XIX веку, по вредности равнају са античким еповима.

Док су Турци продирали према Бечу и Пешти, живот је у српским земљама био лакши; онога тренутка кад Турска почиње да слаби и да губи битке, репресалије на српски

16 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987, стр. 249.

17 Бенедикт Курипешић, *Путовање кроз Босну, Србију и Румелију 1530*, Свјетлост Сарајево, 1950, стр. 30.

18 Олга Зиројевић, *Србија под турском влашћу (1459-1804)*, Нови Пазар 1995, стр.52.

народ се појачавају. У другој половини XVII века, долази до побуна у пределима Старог Влаха, а сеоба коју су организовали кнезови Рашковићи 1688. године, у којој је исељено 6.000 људи, доводи до драстичне турске освете. Наредна велика сеоба (1690. године) скоро празни Стари Влах, разјарени Турци се свете преосталом становништву, руше многе цркве (неке од њих још увек леже у рушевинама). Тада су порушили и велики манастир Увац и мању цркву испод Јањине стијене, Кратово, Бању код Прибоја и многе друге.

У XVIII веку Турска наставља ратове са Хабзбуршком монархијом, Србија је проречена; али рачуна да ће уз помоћ велике европске силе успети да скине турски јарам. Ратна срећа је променљива и још веће несреће се сваљују на српски живаљ. Померања становништва су свакодневна. По повратку изгубљених територија, Турци на Косово насељавају Арбанасе; Срби под Арсенијом Шакабентом беже преко Саве, куга и друге болештине море народ на сваком кораку. Стари Влах, као и остали делови Србије, у тим временима је пострадао. Скоро пусте пределе, током XVIII века, насељавају Херцеговци и Црногорци: Пошто је Стари Влах био једна од првих метанастазичких станица на путу за Шумадију и Поморавље, за њега В. Радовановић каже: „Стари Влах спада у оне области, које чине етнографско језгро нашег народа. Заједно са суседним племенима у црногорским брдима и високој Херцеговини, Старовласи носе најпрегнантнија наша народна обележја, а поред тога су, као прави брђани, веома издржљиви, плодни и експанзивни. Стога су се они раширили низ Ариљску Моравицу и далеко по Шумадији“²⁰.

Уочивши етнографске карактеристике овога краја, Ј. Цвијић према њему одређује и тип села и тип куће у Србији. За „старовла-

шки тип“ села, како га је назвао, вели: „Ово је главни тип разбијених села. Распрострањена су од Ужица преко Босне и Херцеговине до Крањске; најразвијенији су у Староме Влаху по коме га и називамо“²¹. За кућу коју је такође назвао „старовлашка брвнара“, Ј. Цвијић каже да представља најлепши тип динарске брвнаре која је „дом шумских крајева“. Као и остало динарско становништво, и ово старовлашко живи у два организована привредна средишта. Једно је кућа, где су стално настањени, а друго је код колиба. Уобичајено је да се у овим крајевима привремено домаћинство налази у планинама: катуни, бачије или колибе, где се лети изгони стока да пасе траву а зими да једе сено, уколико га није могуће дотерати кући, сем код становника који имају имања поред Увца. Код њих су куће по брдима, а колибе око Увца, поред кога имају плодне оранице и питоме ливаде. Лети само обрађују земљу а зими спуштају крупну и ситну стоку (овце су некада целе зиме могле да пасу траву јер поред Увца снега скоро да и нема) и ту као њихови давни предходници „Стари Власи“, проводе зиму у равници поред реке. Приметивши, уз ове, и друге разлике становника око реке Увца са суседима, Петар Ж. Петровић их је сврстао у посебну подгрупу Динараца - Увчани²².

Данашње становништво подручја које проучавамо пореклом је из Херцеговине и Црне Горе²³. До пре четрдесетак година, занимања људи, поред пољопривреде и сточарства, била су кирицилук, печење катрана, смоларење, вађење луча и друге врсте заната којима су задовољавали своје ондашње потребе. Жене су такође биле запослене, јер су, поред пољских радова, које су обављале најчешће без мушкараца, бринуле о подизању деце, изради свих одевних и постељних предмета и обуће, шишању оваца, сејању конопље и лана, предењу, бојењу, ткању, плете-

20 В. Радовановић, *Стари Влах*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ IV, Загреб 1929, стр. 424.

21 Ј. Цвијић, *Балканско подуострво*, Београд 1987, стр. 245.

22 Петар Ж. Петровић, *Стари Влах*, ГЕМ 24, Београд 1961, стр. 45.

23 Љ. Мићић, *Злашбор*, СЕЗ XXXIV, Београд 1925.

њу, шивењу, штављењу кожа. Организација сеоског живота била је у потпуности независна од градова, у које се, због велике удаљености и лоших путева, врло ретко одлазило.

Данас становници ових села имају исту муку као и у осталим деловима Србије: већина домаћинстава су старачка. Мушкарци су најчешће пензионери који су, иза Другог светског рата, у општој индустријализацији оставили своје домове и запослили се. Код кућа су остајале жене да подижу децу, чувају огњишта и остареле мужевљеве родитеље. И у овим крајевима „завладала је мода“ рађања само два детета, која су по завршетку „обавезног“ осмогодишњег школовања продужавала школу и остајала по околним варошицама и градовима. Жене су сачекале да

им се мужеви пензионишу и врате кућама да бар у старости не буду саме. Сада уз припомоћ деце, која долазе викендом, још помало обрађују земљу. Младих је по селима веома мало, девојака више нема, а неожењени момци, чији број није занемарљив, нису у могућности да заснују нормалне породице, јер девојке избегавају да живе на селу. Забележене речи (1993) седамдесетогодишњег Стојана Јовановића, становника села Клака, не звуче само патетично, већ, нажалост, и истинито: „У селу Клаку тренутно нема ни једна девојка, ни једна бешика, школа је затворена: од шест момака, који немају с ким да се ожене, петорица су запослени а само један живи од свог имања“.

III

ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА ГРОБАЉА И НАДГРОБНИХ БЕЛЕГА СРПСКОГ НАРОДА

Сеоска гробља у средњем и доњем току реке Увца није било могуће стручно обрађивати без претходног упознавања обимне литературе којом је обухваћено шире подручје наше земље, односно делови Балканског полуострва у коме су живели Срби.

Српски посмртни обичаји и веровања су веома стари, а већина њих је иста као и код многих словенских племена која су некада живела у заједничкој домовини (Чеси, Словаци, Пољаци, Хрвати и Руси), о чијем је животу Лубор Нидреле оставио два капитална дела²⁴. О раним средњовековним српским гробовима, а како их је он назвао „громиле“, скоро је изашла књига Ђорђа Јанковића, која на свој начин прави копчу између Срба пагана и хришћана, износећи податке према својим археолошким ископавањима да су се Срби у неким крајевима сахрањивали у громилама све до XIX века.

Први записи везани за српска гробља потичу из касног средњег века од страних

путописаца који су пролазили кроз српске пределе²⁵. Они нам недвосмислено показују да су народни српски гробови чешће били обележени дрвеним него каменим надгробницима. Многи покојници, сем тих привремених обележја, нису некад као ни сада ништа друго ни имали. Жене су ретко кад имале неко трајније гробно обележје, сем ако нису биле супруге или мајке знамените личности, а таквих је, зна се, било мало. Нама је познат један такав споменик који се налази поред манастира Бања из Прибоја, подигнут мајци Николе Алтомановића. У садашње време женске особе тек у последњим деценијама XIX века добијају гробна обележја.

— Скоро двеста година (од 1611. до 1829. г.) не наилазимо ни на какве податке о српским гробљима кроз литературу. Балкан је у то време поприште ратова изазваних побуном поробљених народа, па је свако путовање преко њега било ризично. Зато и нема

24 Лубор Нидерле, *Словенске старине*, Матица српска, Нови Сад 1954; исти, *Живот старих Словена*, Праг 1906-19.

25 - Бенедикт Курнпешћ, *Путовање кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, Сарајево, Свјетлост 1950, стр. 31.

- М. З. Влајинац, *Из путовања Ханса Деришама 1553-1555 године*, Братство, књ. XXI, Београд 1927, стр. 97.

- Константин Јуричек, *Историја Срба*, књ. II, Слово Љубве, Београд, 1978, стр. 318, наводи:

- Бузбека који 1533. године описује једно гробље крај Јагодине и

- Герлаха који је 1578. год. описао нека гробља у Србији

- Вјекослав Јелавић је приредио *Крајак француски путовање кроз Херцеговину и Новопазарски санџак из године 1611.* од Француза Лефевр-а.

других, сем ратних извештаја са овог подручја.

Почетком XIX века, Ото Дубислав Пирх је обратио пажњу на српска гробља: „Она леже подаље од села, ако је могуће на каквом узвишеном месту, и немају ограде; гробови су уздигнути, оперважени са даскама управно положеним или камењем, на страни где лежи глава украшени су каменим или дрвеним крстом, а осим тога, готово код сваког, нарочито код нових, пободена је једна дугачка мотка, на којој се види шарена застава“²⁶. Јанко Шафарик²⁷ на више места помиње српска гробља; Феликс Каниц²⁸, бора већи у два наврата у Србији XIX века, даје чак и цртеже појединих надгробних белега о којима ће касније бити речи. Затим се у младој српској држави појављују домаћи истраживачи који пишу о старим гробљима: Милан Ђ. Милићевић²⁹, Стојан Обрадовић³⁰, Михаило Валтровић³¹. Крајем XIX века, Јован Цвијић саставља упитник за антропогеографска истраживања српских земаља, који шаље писменијим људима у све крајеве земље. У исто време, у Београду организује екипе студената, младих научника за терен-

ска истраживања. Пешке или на коњу, под Цвијићевим руководством прокрстарен је скоро читав Балкан. Резултате тих истраживања почињу да се објављују 1902. године у серији „НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА“. У овој серији, између осталих, налазе се и подаци о гробљима³². Већ цитирани Тихомир Ђорђевић пише о гробљима³³, Александар Дероко оставља изванредне цртеже народних споменика³⁴. Митар Влаховић 1936. године излаже у Софији о српским гробљима³⁵. Између два рата проучавањем надгробних споменика бавили су се и истраживачи Босне и Херцеговине³⁶.

После Другог светског рата, у два маха, 1945. и 1947. године, доноси се Закон о заштити културно-историјских и уметничких споменика и природних реткости за читаву Југославију. Овај Закон је предвиђао евидентирање, проучавање и публиковање радова о поменутих културним добрима. Убрзо се креће у теренска истраживања, која организује САНУ, Етнографски музеј из Београда и друге институције. Први резултати се презентују јавности преко изложби³⁷. Међутим, стиче се утисак да је полет којим се кренуло

26 Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1899, стр. 133.

27 Јанко Шафарик, *Извештај о путовању по Србији 1846. године*, Архив Историјског института, инв. бр. 1/1 сигн. 1 бр. 21.

28 Феликс Каниц, *Србија земља и становништво*, прва књига, Београд, 1985.

29 Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. 1, 1876; *Живот Срба сељака*, Просвета, Београд, 1984.

30 Стојан Обрадовић, *Описаније околине ужицког*, Т. Ужице 1987.

31 Михаило Валтровић, *Старинар II*, Београд 1885.

32 *Насеља српских земаља I 1902, II 1903, III 1905, V 1908.*

33 Тихомир Ђорђевић, *Неколико старих српских записа и написа*, Старинар III, 1908, 151-159; *Наши сеоски занати*, Београд 1922.

34 Александар Дероко, *Народски надгробни споменици*, Гласник Скопског научног друштва XIX, стр. 211-214.

35 Митар Влаховић, *О гробљима и надгробним споменицима у источним крајевима Југославије*, Софија 1936.

36 Владислав Скарић, *Један словенски узор босанских мраморова (стећака)*, Гласник земаљског музеја X, Сарајево 1928, стр. 141-144.

37 Босилка Радовић и Митар Влаховић, *Каталог изложбе Српски надгробни споменици*, Београд 1956
Митар Влаховић и Пеђа Милосављевић, *Каталог изложбе Сеоски надгробни споменици у Србији*, Београд 1956
Мирослав Драшкић, *Каталог изложбе Народно ликовно изражавање у Србији*, Галерија САНУ, Београд 1970
Никола Пантелић, *Каталог изложбе Сеоски надгробни споменици*, Галерија САНУ, Београд 1984
Невенка Бојовић, *Каталог изложбе Орнаментика на надгробним споменицима*, Чачак 1995. и Београд 1996.

у ова истраживања спласнуо или су можда, што је највероватније, недостајала материјална средства за даљи рад. Поред осталих публикација које су тих година објављене, полазне основе за истраживање гробља чине две књиге Археолошког института САНУ, које, на жалост, не обухватају и југозападне делове Србије где се налазе гробља која смо истраживали³⁸. Прерастањем Савезног института за заштиту споменика културе у републичке и регионалне заводе за заштиту споменика културе, они преузимају бригу о свим непокретним културним добрима, па и о гробљима и надгробним беле-

зима. Резултате до којих се долази, Завод објављује у публикацијама којих има неколико³⁹, Етнографски музеј из Београда има своја издања⁴⁰, САНУ има велики број издања⁴¹, Земаљски музеј из Сарајева издаје чувени гласник⁴², Земаљски завод за заштиту споменика културе и природних ријеткости Народне Републике Босне и Херцеговине издаје Годишњак⁴³, Музеј примењене уметности из Београда такође има Годишњак⁴⁴. Музеји из унутрашњости, и друге институције културе такође проучавају културно наслеђе а резултате објављују у сопственим публикацијама⁴⁵.

38 Мирјана Ђоровић Љубинковић, *Искројоле и гробни белези*, Археолошки споменици и налазишта у Србији, књ. I, Западна Србија, Београд 1953. стр. 169-200; књига II, 1956, стр. 231-263.

39 Републички завод за заштиту споменика културе из Београда издаје више публикација: САОПШТЕЊА, Мале и велике монографије, Посебна издања, Гласник конзерватора. У Саопштењима су изашли следећи радови: 1. Ружица Јовановић, *Ивентар надгробних плоча пронађених у комплексу Манастира Свугденица* С. IX, стр. 273; 2. Радомир Станић, *Један облик сиварања у сливу реке Људске код Новог Пазара*, С. XII, стр. 147; 3. Радомир Станић, *Стари надгробни сивоменци у Мостару*, С. XX, стр. 161; 4. Мирјана Шаkota, *Етнографски археолошки Манастир Бањи С. XX-XXI*, стр. 181; 5. Божидар Крстановић, *Сивоменци у сливу Свугденице*, С. XII-XIII, стр. 183; 6. Даница Поповић, *Градачки надгробни најновији*, С. XXIV, стр. 51; Посебна издања: 1. Бојко Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, књ. V, 1962; 2. Радмила Поповић Павићевић, Каталог изложбе *Мошћива у гори* (Цркве брвнаре) Београд 1994; Гласник друштва конзерватора Србије: 1. Зоран Симић и Мирјана Благојевић, *Мађарско гробље у Цвејовцу*, Г. 20, стр. 133; 2. Боса Росић, *Сеоко гробље поред Манастира Увац*, Г. 20, стр. 135.

40 Етнографски музеј из Београда у свом Гласнику (ГЕМ) објављује резултате својих стручњака: 1. Владимир Дворниковић, *Три старинска гробља у свугденичком крају*, ГЕМ XVII, 1954, стр. 5; 2. Војислав Ивановић, *Средњовековни надгробни сивоменци у Перућцу*, ГЕМ XXII, стр. 223; 3. В. Симић, *Резање мермера у Свугденици и Чемерном*, ГЕМ XIX, стр. 273.

41 Српска Академија наука и уметности кроз своја издања: Српски етнографски зборник (СЕЗ): Јован Ердељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, Бгд. 1951; Гласник етнографског института: Миливој Павловић, *Камен сиванац и величање душе*, Бгд. 1957.

42 Земаљски музеј из Сарајева издаје свој Гласник (ГЗМ): Миленко С. Филиповић, *Диваљско ковчежи*, ГЗМ XLI, 1929, стр. 109; М. С. Филиповић, *Родовске ширезе колибе или собранишће*, ГЗМ IV-V, 1950 стр. 95; Зорислава Марковић, *Дрвене гробнице у околини Рудога*, ГЗМ 8, 1953, стр. 317; Богумил Храбак, *Прилог дањовању херцеговачких сивењака*, ГЗМ 8, 1953. год. стр. 325; Димитрије Сергијевски, *Слике докојника на нашим средњовековним надгробним сивоменцима*, ГЗМ БР. 8, 1953. год. стр. 131; Радмила Филиповић Фабијанић, *Веровање у курашћивну моћ кулашних гробова Срба и Хрватина у Босни и Херцеговини*, ГЗМ Етнологија свеска XXXIII/1978; Перо Слијепчевић, *Сјавро гробље по Гацку*, ГЗМ XL 1928, стр. 57; М. С. Филиповић, *Старице у Бакића код Олова*, ГЗМ XL, 1928, стр. 69; Димитрије Сергејевски, *Римски камени сивоменци са Гламошког и Ливањског поља и из Рибника*, ГЗМ XL, 1928, стр. 79.

43 Земаљски завод за заштиту споменика културе и природних ријеткости НР БиХ издаје часопис *Наше сиварине*: 1. Владимир Ђоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних сивоменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, Н С III 1956. год. стр. 127; 2. Шефик Бешлагич, *Сјавро крстови у Дрезници*, Н С III стр. 253; 3. Драго Веловић, *Средњовековни надгробни сивоменци у околини Зворника*, Н С III 1956. стр. 221.

44 Јованка Максимовић, *Камени надгробни сивоменци*, Зборник Музеја примењене уметности 19-20, 1975-76, стр. 7.

45 Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића - Пријепоље, издаје публикацију под истим именом: 1. Радомир Станић, *Сивеници у Средњем Полимљу*, Симп. бр. IV, 1976, стр. 111, 2. Јелена Ердељан, *Један особени вид надгробног обележја у области Раса*, Симп. бр. XVI, 1995, стр. 161 и 3. Боса Росић, *Дрвена надгробна обележја у доњем шико Увац*,

Поред наведене периодике, у вези са темом коју обухвата овај рад, објављен је и већи број књига⁴⁶.

Гробља и надгробни белези села која смо истраживали скоро да нису ушла у опсег научног истраживања чији су резултати објављени и наведени. До сада, ако изузмемо два наша краћа рада, колико нам је познато,

објављена су само два споменика са два различита гробља⁴⁷.

Родовске трпезе - собрашице - и гробљанске цркве, које су у овим крајевима најчешће од дрвета, више су будиле пажњу истраживача, али су махом проучаване са становишта народне архитектуре⁴⁸.

46 Књиге:

1. Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987;
2. Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973;
3. Група аутора, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Београд 1998;
4. Слободан Зечевић, *Култи мртвих код Срба*, Београд 1982;
5. Шефик Бешлагич, *Култура и уметност*, бр. 18, 1957;
6. Шефик Бешлагич, *Стећци каталогско - етнографски преглед*, Сарајево 1971;
7. Бранко В. Радичевић, *Плава лилија живописа*, Савремена школа Београд, 1971;
8. Бранко В. Радичевић, *Српски надгробни споменици и крајоушани у Србији*, Издавачки Завод Југославија, Бгд. 1965;
9. Марјан Венцел, *Украсти моштини на стећцима*, Веселин Маслеша, Сарајево 1965;
10. Мак Диздар, *Стиари босански шексџови*, Свјетлост Сарајево, 1971;
11. Радојко Николић, *Камена књига предака*, Задругар Београд, 1979;
12. Радојко Николић, *Каменорезац Радогосв Чикирић*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989;
13. Радојко Николић, *Сељакова душа на камену*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1991;
14. Бојан Јовановић, *Српска књига мртвих*, Градина, Ниш, 1992;
15. Драгутин Радивојевић, *Камена казивања рашника*, Ивањица - Чачак, 1995;
16. Никола Дудић, *Стиара гробља и надгробни белези у Србији*, Републички завод за заштиту споменика културе и Просвета, Београд, 1995;
17. Јелена Ердсман, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Археолошки институт и Музеј „Рас“, Нови Пазар, 1996.

47 Никола Дудић, *Стиара гробља и надгробни белези у Србији*, Просвета, Београд, 1995, стр. 25 - Јабланица и 28 - Семстњско.

48 Добросав Ст. Павловић, *Црква брвнаре у Србији*, Реп. завод за заштиту споменика културе, Београд, 1962, стр. 79, 136

IV

ПОГРЕБНИ И ПОСМРТНИ ОБРЕДИ И ОБИЧАЈИ

За људска бића кад наступи смрт каже се да су умрла, *распавила се од живота, испустила душу*, док се за све животиње, сем пчеле, каже да су *лијсале*. За пчелу, која је од бога благословена, јер даје восак од кога се праве свеће, као и за човека, каже се да је умрла. А опет за рђавог човека се каже „липсао је сâм као пас“.

Кад човек умре, он је напустио „овај свет“, на „онај свет“ још није стигао, још је са својом фамилијом која га жали. Родбина је несрећна ради његове смрти, а опет га се плаше и желе да их он и физички напусти. Умрли се у овим крајевима назива *мртвац, покојник и меић*. Турска реч *меић* овде се савим одомаћила (уп. Шкаљић, *Турцизми у српском језику: мејич, меић*, стр. 454).

Време од испуштања људске душе до његовог сахрањивања, испуњено је обредима и обичајима чији је циљ да покојника преведу из „овог“ у „онај свет“. Они се настављају и трају једну годину. После овог периода се сматра да душа покојника прелази осталим прецима, а обреди се настављају у време Задушница и осталих подушних дана. За понеког покојника обреди се настављају и после године дана, све до седам година, ако се сумња да ће се повампирити. Погреб-

ни обичаји почињу од тренутка смрти, завршавају се сахраном покојника и представљају опроштај од његовог тела. Посмртни обичаји почињу од момента сахране и трају годину или седам година, а касније се настављају о задушним данима. Они представљају замишљене контакте живих са душама покојника, односно предака.

Стари Словени, као и други народи пре појаве хришћанства, своје мртве су спаљивали. То поред археолошких доказа сведоче и многи историјски подаци које су оставили историчари. „Непознати византијски аутор говорећи о боју пред Цариградом 626. године вели да су Словени тамо спаљивали своје мртве, а исто то потврђује и Масуди који каже: 'Управо поменути Срби спаљују се када умре глава племена а спаљују и своје коње'."⁴⁹

Сахрањивање инхумацијом Стари Словени су почели још пре појаве хришћанства, одмах по доласку на Балканско полуострво, када су ступили у контакт са романизованим становништвом Балкана који су тај обичај примили од Римљана. Дуго и по примању хришћанства, владала су оба обичаја чак на истим гробљима. „Примајући хришћанство, српски народ није заборављао

49 Лубор Нидерле, *Словенске старине*, Матица српска, Нови Сад 1954, стр. 285, нап. 4.

своју стару религију. Пракса паганских обичаја и веровања брижљиво је чувана и предавана у српској традиционалној култури са једне генерације на другу⁵⁰. Душанов Законик у своја два члана, иако на негативан начин, потврђује да је спаљивања било и у то време. Члан 142 гласи: „Кад се деси да се мађиоништвом људи из гробова ваде те сажижу, оно село које би то учинило платиће вражду, а распопиће се поп који би дошао на то“; а члан 147 вели: „Кто се обретава убив оца или матер, или чедо своје да се та - зи убица иждеже на огњи“⁵¹. Историја износи да је и сам цар Душан сахрањен уз „свете ватре“⁵².

У своме делу *Животи Старих Словена*, Нидерле као додаток уз књигу даје комплетан опис руског погребња, кога преноси арабљански писац из X века Ахмед ибн Фадлан. Према овим описима, наши преци су са покојником сахрањивали или спаљивали и његово оружје, коње, псе, бар једну од жена и робове. Веровало се да жене и робови иду добровољно у смрт, из превелике љубави према покојнику, што нам се, са данашњег становишта, чини мало вероватним, али презир заједнице је био тако јак да је било лакше отићи у смрт „добровољно“ него остати жив.

Погребни обред, било да се ради о кремацији или инхумацији, био је исти. Умрли се из куће није износио кроз врата већ кроз отвор за то специјално направљен. Овај обичај је познат и код Римљана, који су за то имали нарочито направљена ниска врата под називом „porta mortale“, а због страха да се покојник на врата за која је знао не би повратио. Жене су нарицале, гребале лице ноктима пратећи мртваца до места сахране. Мртваца су положеног на дасци преносили до гробља, где ће бити спаљен или инхумиран. Уз њега су носили његово оружје, одећу, водили коње, псе, жене и робове које је требало с њим заједно сахранити. Ако би се покојник

спаљивао, ломача је за то претходно била припремљена, а после кремације скупи се пепео, истог дана или сутрадан. Пепео се ставља у какву посуду - урну, која се потом затрпа гомилом или је стављан на гомилу, чаи и на неки стуб, у зависности од обичаја појединих племена. Уз пепео су стављали и све поклоне које би родбина донела покојнику. Ако је покојник сахрањиван инхумацијом, тело му је заједно са свим поклонима затрпавано исто тако великом гомилом као и кад је спаљивано. После кремације или инхумације, поред гроба покојника вршене су погребне свечаности под називом „тризна“ и „страва“.

Реч „тризна“, према етимологији коју је утврдио Нидерле, на свим старословенским језицима значи *биџи*, у смислу *шућу*, или *бој* - *биџка*. Саплеменици умрлога би се облачили у своја ратничка одела, често стављајући на лица различите маске, и уз ратне покличе и треску оружја изводили игре које су имитирале ратни сукоб. На овај начин су желели да одагнају и уплаше зле духове и да их удаље од свог племена. Ратничке игре на гробовима биле су у пракси код свих старих народа, па и код Грка.

Друга свечаност која се одвијала у оквиру погребних обичаја била је „страва“ односно гозба која се одржала и до дана под именом „даћа“. Том приликом на гроб су доношене веће количине хране, чији је један део стављан и у гроб, о чему сведоче остаци животињских костију у гробовима. Други део су јели присутни учесници погребња. Поред хране, наши преци су конзумирали и веће количине алкохола и, према подацима које нам Нидерле износи, често су се и бесвести опијали. Храна и пиће су представљали жртве различитим божанствима којима је на тај начин требало одобровољити.

У погребном ритуалу је практикован и део свадбених свечаности уколико је умрли

50 Бојан Јавановић, *Српска књида мртвих*, Градина, Ниш 1992, стр. 22.

51 *Душанов Законик*, стр. 158 и 203.

52 Шпиро Кулишић, *Стара словенска религија у свијетлу новијих истраживања*, Сарајево 1979, стр. 229.

млада особа, што је карактеристично за све Словене; а код Срба се ова пракса у неким остацима очувала и до данас.

У посмртним обредима код Старих Словена се свакако практиковало и да се на гомилу сипа нови слој земље, а у знак жалости се расплитала и резала коса, превртала одећа, гребало лице и др.

Данашњи погребни и посмртни обичаји српског народа су веома слични старословенским и паганским обичајима. У истраженом подручју сви ови обреди су врло слични, са малим разликама по оној народној пословици: „Сто села - сто адета“. Припреме за смрт, гласно размишљање о смрти код људи и жена у овим крајевима почиње доста рано. Кад неко постане деда или баба, макар имао и само четрдесетак година, сматрајући да је свој животни задатак већ испунио, почне да размишља о смрти. Такви људи се сматрају мудрим, јер само „ветропири“ мисле да никад неће умрети. Жеља за животом и код мудрих се изражава, али мудро. Они никад не кажу „да ми је да живим до неке свадбе“, него „да ми је да сачекам да кроз моје село прође пут“ или тако нешто потребно читавој заједници. Размишљајући и причајући о „судњем часу“, људи се на то навикавају, па тај час заиста сачекају са достојанством, тешећи своје потомке, прикривајући болове. Практична примена почиње куповином грађе за ковчег, одеће и издвајањем и чувањем новца за сахрану. Жене нарочито воде рачуна о одећи, а познате су неке које су толико дуго живеле после куповине укупне одеће, да су је морале обнављати по три-четири пута, јер им је затребала за неко весеље. Остављала се и ракија и шећер, издвајала се овца или ован коме је додавана храна, који су, не ретко, великодушно од стране деде или бабе, уступани унучадима за свадбу. Страх од смрти, ако га је и било, није се смео показивати, јер се сматрао недостојним човека, а пошто на крају све људе то чека, нема разлога за страх.

У ишчекивању смрти, крај се на различите начине и предвиђа. Гледа се у божићну

плећку, у којој се „види“ да ли ће у наредној години неко из куће умрети. Ако је на одређеном делу плећке удубљење, то представља гроб, испупчење представља бешику. Многе животиње такође могу предсказати смрт: петао ако пева ноћу; кокошка која кукуриче као петао; пас који завија; говеда која ричу ноћу; ако неко од укућана чује птицу кукувију, коју нико никад није видео него само чуо како плаче итд. Старијој или болесној особи, за коју се претпоставља да ће умрети, ти знаци се никад на говоре. Ако их та особа сама чује или види, онда сви укућани настоје да је у то разувере. Ако се самртник тешко растаје са душом, онда му ближњи на различите начине помажу: спуштају га на земљу, опраштају му грехе а њега моле да и он њима опрости, јер према веровању онда душа лакше изађе; понекад зову и свештеника да му прочита молитву, а за оне који су били у рату и да се исповеде јер су можда некога убили или на неки други начин „огрешили душу“.

Свака кућа у којој се налази болесник или старије особе, увек има свећу, да не буду изненађени ако некоме дође самртни час. А кад тај час стигне, онда се отварају прозори да душа изађе. Иначе, у овим крајевима се прича, како су у некој кући заборавили то да ураде па је стакло попуцало. Најближи мушки сродник пали свећу и поставља је изнад главе покојника. „Будући да непосредно након смрти не припада одмах свету мртвих, покојник извесно време остаје у реалности овоземаљског. Телесно присутан и животно отсутан, он се налази у карактеристичној неодређености између овоземаљског и хтонског, не припадајући потпуно ни једном од њих“⁵³. Прелазак из тог привременог стања, које се у српском народу сматра нечистим, у хтонски свет пропраћен је обредима који покојнику тај прелазак треба да олакшају.

Сви класични народи су веровали да за човека не постоји већа казна него ускратити му сахрану. И српски народ је у то веровао, а код нас су такве казне изрицане још у XIX ве-

ку, све до друге владе кнеза Милоша, када су оне законским актом укинуте. Задњу такву казну, нама познату у овим крајевима, изрекли су немачки окупатори 1941. године, када су у ужичком селу Злакуси вешали мештане и по највећим летњим врућинама забранили родбини да их сахране⁵⁴. Зато је наш народ и кад није био у могућности да сахрани тело покојника који је умро далеко или погинуо на ратишту, прибегавао давању помена над празном гробом. У такав гроб, у неким нашим крајевима, сахране нешто од покојникове одеће, а у неким не сахрањују ништа, већ позову родбину и над тим празним гробом врше погребне обреде као да је покојник заиста и сахрањен. Сматрало се, а и данас се сматра, да душа покојника не би могла да се смири на „ономе свету“ без обављених погребних и посмртних обичаја. То је и био разлог појаве *крајјуџашиа*, којима су обележени празни гробови ратника изгинулих у нашим ослободилачким ратовима, који су на бојиштима сахрањивани далеко од свог завичаја.

Ако би смрт наступила у току ноћи, нико се до сванућа није обавештавао. Чим би почело да свиће, нека од жена је излазила из куће у двориште и гласним нарицањем за умрлим обавестила рођаке и комшије да се самртник раставио са душом. Ако је смрт наступила у току дана, на исти начин би били сви обавештени. Тога момента се прекидало са свим врстама радова и најчешће се журило покојниковој кући. Радове су, у току тога дана, могли наставити само они рођаци или комшије чија је кућа са друге стране реке. У кући су се огледала или окретала зиду или покривала пешкиром, воду су такође просипали а неки су и ватру гасили. Мушкарци би скидали капе, што је био први знак жалости. Комшије и рођаци су журили кући умрлога да се договоре и распореде послове. Сви би били веома тихи а споразумевали се скоро шапатам. При доласку у двориште мушкарци би скидали капе, а жене

при сусрету са укућанима гласно нарицале. Укућани су предавали комшијама и рођацима све што се тиче организације око сахране. Договори су се одмах правили и сви су одлазили добивши задатке. Утврди се време сахране, које је морало бити 24 сата после смрти, а најкасније трећи дан после смрти. На сахрану се позивало па је одређиван млађи човек који је позивао читав узов (100 до 120 кућа). Ишао је од куће до куће и обавештавао: „Поздравио вас је тај и тај, да сте живи и здрави, умро му је отац па вас тога и тога дана позива да дођете на сахрану“. Успут је свраћао и до свештеника, обавестио га и рекао му да се смрт огласи и црквеним звонима. Један је опет ишао код столара да поручи ковчег (табут) и крстачу, а ако је умро младић или девојка и перјаницу. Грађа за ово је често, ако је покојник старија особа, набављена и двадесет година пре смрти или је узимана од столара. Услуга грађења табута и осталог неопходног за сахрану, у овим крајевима се не наплаћује. Онда су се ту такође договарали ко ће купати меита, ко ће бити задужен са намирницама и пићем; ко ће спремати храну; ко послуживати; ко копати гроб итд. Укућани, по правилу, ништа не раде, сем што примају саучешће и жале умрлога.

Кад самртник испусти душу, одмах му се затварају очи, везују руке прекрштене на прсима, везују ноге и вилица испод браде. Ово се ради платненим марамицама које обично старије особе имају припремљене. Кад се умрли сахрањује, ове везе се скидају па или се стављају поред меита и укопавају, или се остављају па се после некад могу употребити за каква гатања. Женску умрлу особу купају жене комшинице или даљи род, а мушку особу купају и брију мушкарци. Одећа им се скида најчешће цепањем па се заједно са постељином носи до најближе реке или потока и баца се преко трња или каквог жбуња које се ту налази. Ови предмети се сматрају веома нечистим, зову се *јустиолине* и

54 *Зайиси и сећања*, књ. II, Т. Ужице 1981, стр. 115.

њих нико никад не дира док не сатруну или, што је чешће, док их вода не однесе. Кад се у овим крајевима куну лопови који су покрали какву сиротињу, онда се каже: „дабогда вам то на трну висило“, тј. остало пусто. Сви предмети којим су покојници уређивани: сапун, чешаљ, бријач и друго након употребе се бацају јер се такође сматрају нечистима.

Ако је наступила редовна смрт, покојник се облачи у већ припремљену одећу, која би требало да је неупотребљавана, са додатком неког „венчанског“ детаља. Жене су најчешће остављале за сахрану црвени фес, који су стављале на главу приликом венчања, а преко њега је стављана „превеза“ и вео. Тај фес су стављале само још једном за живота на главу, у првој години брака. У овим селима су једном годишње, на Ваведење или Спасовдан, на сеоском вашару, по неписаним правилима, бирале најлепше младе. Тога дана су све младе, венчане у току године, облачиле своје венчанско одело и долазиле на вашар. Шетале би се под руку са ручним девером, а сви присутни су били „жири“ који је бирао најлепшу младу. Нико ништа није објављивао, али би се сутрадан по читавом крају знало чија млада је била најлепша. Тај црвени фес је стављан на главу само на венчању, на том такмичењу и на последњем путовању до „вечне куће“, што је разлог од ових фесова више нема на терену. Мушкарцима је најчешће облачен чохани зубун, у коме су се венчавали. У овим крајевима се на ноге покојника не обувају опанци јер су од коже, а то се „не ваља“, јер ће после да липсује стока. Тако опремљеног меита су стављали на дугачки астал, у једну од кућних просторија. Изнад главе је све време горела свећа, а меит никад није остајао сам, увек је неко морао да седи поред њега. За ноћ би се договорили ко ће „чувати“ меита, па су се онда смењивали. Пазило се да преко меита не пређе каква животиња, а нарочито миш или мачка, јер би се он након тога могао повампити. У току ноћи, да чувари не би поспали, причане су најфантастичније приче о вештицама и вампирима; а ако је умрла ка-

ква старија особа, причане су и смешне приче, јер се и у таквим ситуацијама „ваља“ насмијати што је добро за породицу покојника.

Уколико се у кући очекивала смрт, родбина је врло често и унапред припремала црну одећу којом ће се, на дан сахране, порушити. Женска чељад су, почев од марама, облачила потпуно црну одећу. Црнина се носила годину дана, па су се онда разрушавали. Мушкарци су, онога дана када је наступила смрт, престајали да се брију док не прође четрдесет дана. Одећу нису мењали, али су око руке носили црну траку годину дана. Ношење црне мушке кошуље, није у овим крајевима обичај, мада се у последње време појавио као мода под утицајем града. Црним барјаком су само обележаване куће у којима је умро син јединац. Остала ближа и даља родбина се рушила, не црним већ тамнијом, најчешће браон одећом. У зависности од степена сродства, неко је био рушан четрдесет дана, неко пола године а неко и читаву годину. У рушним кућама се није певало, свирало нити правило било какво веселје док не прође време рушења. Порушена родбина је избегавала да иде на веселја, вашаре, свадбе и др., сем на вашаре на које се ишло ради жалости. Ако је покојник младић или девојка, био је обичај да њихова најближа родбина у току жалости, а нарочито пре четрдесет дана, оде на вашар где би се срели са другарицама и друговима, вереником или вереницом, момком или девојком умрлога, и онда је сва женска родбина у црнини нарицала за покојником. Сви су стајали у кругу, као у колу, па би онда неко позвао музику која је свирала „жалостиво коло“ које поведе друг или побратим умрлог, а оно је ишло наопачке. У том колу је, уз плач играла сва млада родбина у црнини. Наричања за омладином су се често догађала и код цркава после причешћа. У овим крајевима нема случајева, као нпр. у Црној Гори, да се мајка заветује да ће целог живота носити црнину за умрлим јединим дететом. Овде се увек мисли на оне који су остали и да ради њих није добро носити црнину дуже од годи-

не дана. Често је постојао моменат када се и најжалоснија мајка морала бар на један дан разрушити. То се догађало кад се роди унуче, које је требало видети, али никако у рушном оделу. Црнина се само за тај сусрет скидала, али би се сутрадан облачила и носила до године дана. У овим крајевима, за мајчиним родом се не носи црнина. Тако, ако се некоме деси да му умре брат од стрица, он се у потпуности поруши; али ако умре брат од ујака, који су по степену сродства потпуно исти, онда се не облачи црнина али се и не весели и не пева. После издавања даће, у комшилуку се могу правити весела а даљна родбина скида рушну одећу.

На дан сахране, рано ујутру, жене су нарицале по дворишту, а „послуга“ је припремала доручак, заједно са сеоским ашчијом који је спремао ручак за све позване на сахрану. Најчешће су тројица људи, број је морао бити непаран, одлазили на гробље да копају гроб. Гроб се у овим крајевима копа на дан сахране. Они би са собом понели кадоницу и тамјана да окаде гроб, и мало ракије, јер се уз копање треба прекрстити уз коју чашицу. Њима је, од куће покојника, на гробље ношен доручак, а кад би завршили са копањем и они су се припремали за сахрану, свако код своје куће. Покојника би пре доласка узовника стављали у табут и покривали га покровом од белог платна и са ногама напред износили на западна - споредна врата пред кућу, где би га такође стављали на дугачки астал, а ковчег не би затварали. Узовници су долазили кући покојника одмах иза подне. При уласку у двориште, мушкарци су скидали капе, а жене гласним нарицањем прилазиле покојнику. Узовници приликом доласка на сахрану су доносили „прилог“. Прилог најчешће садржи: литар ракије, хлеб, питу у тепсији или кутију кекса, одређену суму новца, а неко, поготову ближа родбина из даљине, донесе и очишћену кокошку или шта друго од меса. Може се десити да покојник остави аманет да се сахрана прави без прилога, онда онај који зове узовнике на сахрану то у свакој кући наглашава

као изричиту покојникову жељу. Приликом уласка у двориште покојника, пошто из сваке куће иде по двоје-троје на сахрану, они се распореде. Жене, обично, одмах почну да наричу а мушкарци иду да предају прилог, у оставу или најчешће у подрум. Ту већ постоји задужен човек за примање прилога и он памти шта је ко и колико донео, у последње време се све то записује, и која је чија тепсија да би је при повратку кући могао вратити. Мушкарци, који су пред капијом поскидали капе, изјављују саучешће домаћину, одају пошту покојнику паљењем свеће, крстећи се и краћим задржавањем изнад одра, потом пролазе и седају за софру. Ту сви присутни добијају послужење: шећер и воду, кафу у шољици без тацне и ракију. Чим се послуже, сви устају од софре и стају у групе по дворишту где се тихо разговара. Ако би се у новодошлим узовницима појавила каква блиска својта, која би издалека почела да нариче, њој би се одмах придруживале жене које су раније стигле, а присутни су са пажњом слушали сваку изговорену реч. Садржај тужбалица био је пун хвале за покојника, истицане су његове врлине, помињана доброта према другима, младост и лепота ако је покојник био млад, као и храброст ако је покојник био ратник.

Тужбалице су често достигале ниво праве писане књижевности. У њима је изражавана жалост и брига за потомство које мора наставити да живи без својих најдражих. Речи тужбалица су морале да буду добро смишљене, јер су пажљиво слушане, а и најмања грешка би била извргнута подсмеху после сахране. Тужбалице су у српском народу до те мере биле значајне да је на основу њих створена и посебна књижевна врста. Не треба наглашавати да су жене које су умеле да кукају, што подразумева смишљање текстова и леп глас, биле посебно цењене; а оне које томе нису биле вичне, на разне начине су се сналазиле, кукале су само уз већи број жена кад се на њихов глас није обраћала пажња.

До један сат иза подне кући покојника су пристигли сви узовници, а они који нису

позвани, најчешће су долазили само на гробље. Кад стигне свештеник, онда је све спремно за полазак према гробљу. Свештеник је прочитао опело и кољиво. *Кољиво* је скувана пшеница која се сипа у чашу. Пошто свештеник у то жито, које представља жртву, постави малу свећу, упали је и изговори одређену молитву за покој душе умрлога, прелије жито црвеним вином, свећица се уклони и кољиво је припремљено за употребу. Понекад се, нарочито у градовима, мешају термини „кољиво“ и „панаија“. *Панаија* је исто кувана пшеница али се она даје на крсну славу, а *кољиво* за душу прецима. Та два појма се у овим крајевима разликују и нико их не меша. На сахрани се дају два кољива: једно на гробу, а друго пре ручка, кад се узовници врате кући или остану у гробљанској трпезарији да ручају. У року од године дана, колико трају посмртни обреди, мора се дати седам кољива. Сви присутни на сахрани, као и панаију на слави, кашичицом узимају по неколико зрна пшенице, прекрсте се и попију један гутљај црвеног вина.

Пошто би свештеник испред куће читао опело, крене се ка гробљу. Сто - који представља одар - обавезно се преврће. Ако је гробље близу куће, онда је умрли преносен тако што би се испод ковчега провукле три мотке које су са страна држали по два човека. Ако је кућа даље од гробља, онда се покојник стављао на кола која су вукли волови, у данашње време замењени трактором. На челу поворке је мушко дете, које носи крстачу, или, ако је умро неко млад, млађи напред носе велику перјаницу. Затим се носи кољиво: ако је гробље близу, носи се на послужавнику; а ако је даље, спакује се у корпу и на гробљу стави на послужавник. Испред мента иде свештеник, па онда кола или трактор са покојником. За ковчегом иду жене које наричу, често се придржавајући за кола, па иза њих остали део поворке. Полазак поворке испред куће праћен је заглашним нарицањем жена. По правилу, у овим крајевима сахранама не присуствују труднице. Ако то не могу да избегну, онда око прста стављају цр-

вен конац, који их штити од „урока“ (злих духова). Од куће до гробља, поверка се заустављала на три места, по могућству на раскрсницама, где се меит, ако је ношен, спуштао на земљу и ту је свештеник читао опело. Иза тога жене још заглашније почињу да наричу.

Људи који износе покојника, свештеник и дете које носи крстачу, добијали су по један пешкир; а крстача, волови или трактор су такође бивали обележени пешкиром. Ови пешкири се називају „белег“. Број белега мора бити непаран, пет, седам или девет. Пешкир-белег се на крстачу ставља око горњег крака, воловима се ставља на палицу јарма, на трактор испред седишта трактористе, а осталим особама се ставља преко рамена. Ове белеге задржавају они који су их добили.

Кад се стигне на гробље, покојник се преноси и полаже на земљу поред гроба. Пошто је „табут“ уз пут био затворен, овде се отвара и свештеник чита задње опело. После опела, свештеник најчешће одржи кратак говор; а ако је покојник био негде запослен, онда му држе говоре и колеге из предузећа у коме је радио. У случају да је покојник војно лице или милиционер, онда се пре спуштања у гроб изводи почасна паљба. На сахрану би дошли војници или милиционери где је покојник био запослен, са својим старешином, који би постројио наоружане војнике и командовао као да иду у јуриш, а они преко гроба испале по три плотуна. А ако је покојник био професионални возач који је погинуо у саобраћајној несрећи, њему се још одаје пошта у моменту пре спуштања у гроб. Све његове колеге, које за ту прилику на сахрану долазе возилима, оглашавају се сиренама. Свештеник онда позива родбину да се опрости од покојника, која га целива у чело. Том приликом родбина, целивајући крст који стоји на прсима покојника, на њега ставља новац. Овај новац најчешће узимају свештеници као дуплу надокнаду за свој рад. Старији људи тврде да овај новац припада породици умрлог као колективна помоћ заједнице, јер свештеници имају озваничене

ценовнике за свој рад по коме га и наплаћују. Целивање покојника је пропраћено нарицањем, свештеничким појањем, све док се ковчег не затвори. Тада се сви умире, само се чују они који конопцима спуштају сандук у раку а кад се чује тупи удар о земљу, поново почиње заглашна кукњава праћена набацивањем земље. Све се ради веома брзо.

Кад се заврши набацивање земље, хумка се лопатама заравна и преко ње се простира столњак на који се одмах ставља храна. Из куће се доноси мешени хлеб и од сваког јела које је код куће припремљено за посмртни ручак по један тањирчић се ставља на гроб. Кољиво се ставља на послужавник и чаша са црвеним вином. Иза мушке особе која служи кољиво, иде друга особа са послужавником на коме се налази исечена пита или шта друго од хране; после послужења са кољивом мора се узети нешто од понуђене хране. После узимања кољива, сви присутни се служе ракијом тако што се она околно носи и нуди. Храном са гроба се служи најужа фамилија, а после тога се иде на ручак.

У неким селима ручак се одвија на гробљу, било у гробљанској трпезарији, уколико је има, било на столовима поред гроба који су за ту прилику донети. Ако се ручак одвија на гробљу, сви присутни стоје поред столова и добију по једну малу свећу коју упале, а онда се служи друго кољиво. Свеће се држе упалене све док и последњи присутни не узме кољиво. Кад се прикупе свеће, онда се служи три пута ракија и почиње се јести. На овај ручак се позивају сви присутни. Ако се руча код покојникове куће, онда се кући враћа само узов; а они који су дошли незвани, иду са гробља својим кућама, уколико их неко од родбине покојника лично не позове. Кад се креће кући, гледа се ко ће први кренути, а верује се да ће тај први умрети па старији људи и жене, знајући за то, сами крећу први сматрајући да је и ред да они буду следећи. Пре него што крену кући са гробља, сва ближа родбина се поздравља са покојником љубећи крстачу, која је од тог мо-

мента супституција умрлог. Поред свећа, на гробу се остављају и мање количине хране, воће и мало воде у чаши или каквом стакленцету, и бар један струк босиока. Кући се не враћа истим путем, већ преким пешачким прилазом, јер како се верује „не ваља се“ истим путем враћати. При повратку кући, на дворишној капији чека какво млађе чељаде са кофом воде, лончетом и пешкиром и после прања руку тек се седа за софру. На столовима су сервирани прибор за јело, хлеб и со. Узимање кољива и паљење свећица је исто као и на гробљу, само се сада све одвија без свештеника. Кад се то заврши, приступи се служењу пића и хране. Од пића се служи најчешће ракија, а у последње време и фабриковани жесток алкохол (вињак, коњак, вотка). Уз ручак се служи пиво, вино, сокови и кисела вода. Што се тиче хране, она је иста као и на свадби и на слави. До скоро се на ручку после сахране нису служили колачи, а сад се и то уобичајило. О овом народном претеривању, износи нам податке и Д. Антонијевић: „Хтело се да се путем трпезе изрази богатство једне породице, њена економска моћ и снага, како на селу тако и у граду. За гробље се спремало 'да прелива'. Овај момент је све јаче и више утицао да се магијски и религиозни смисао саме трпезе изгуби. Најубедљивију потврду за то представљају све чешћи случајеви да се трпезе претварају у праве теревенке, где се једе преко мере и пије до опијања⁵⁵. Кад би се ручак завршио, сви су се поздрављали са домаћином, који их је испраћао уз речи: „Хвала што сте дошли и у весељу да вам се врати“. Софра је морала бити три пута постављана, тако да су по одласку удаљенијих узовника за њу седали они који су послуживали док на крају не би сви обедовали. Лица која су била одређена да помажу, како око сахране тако и око припремања хране, све време посмртних обреда, морала су бити иста. Ако је сахрана покојника падала у време поста, у среду или петак, припремана је посна храна.

55 Драгослав Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, СЕЗ LXXXIII, Београд 1971, стр. 159-160.

Пошто су куће у селима о којима је реч удаљене једна од друге, цркве су ретке, а парохија једног свештеника често је пространа и неколико десетина километара. Зато се дешава да свештеник није у могућности да присуствује, па се сахрана обавља и без њега. У том случају, ако је породица умрлога у могућности да однесе кољиво до свештеника, оно се на дан сахране употреби; а ако није, све се одвија без кољива и без свештеника. Људи се крсте, свеће се пале, а свештеник другом приликом долази на гробље и са најближим сродницима одржи опело. У овим крајевима се, иначе, за погреб каже *сахрана* или *сарана*.

Први дан после сахране почињу посмртни обреди и трају до године дана. Некада су, кад се веровало у вампира, за понекога трајали и седам година. Сутрадан се чисти кућа и износи све из собе где је био самртник. Метла којом је кућа пометена, сматра се нечистом па се после употребе баца. Просторија у којој је наступила смрт се кречи, а све друге просторије у домаћинству се окаде са мало тамјана или се пошкропе босиоком умоченим у воду. Кревет на коме је самртник издахнуо износи се напоље, опере и држи на сунцу, сламарица и постељина се понекад бацају у пустолине; а ако је штета онда се оперу, а сламарица се напуни новом сламом па се може и даље користити. У просторији где је наступила смрт, неки пале свећу и ту је држе до четрдесет дана. У тој истој просторији, у којој је наступила смрт, четрдесет дана стоји чаша са водом и коцка шећера. Верује се да душа покојника, а она је увек жедна, долази ноћу те пије воду. Кад вода из чаше испари, она се досипа, па многи мисле да је душа претходне ноћи долазила и воду попила.

Првог јутра по сахрани, као и наредних четрдесет јутара, женска одрасла чељад у само свитање, шетајући око куће, наричу. Њима се придружују и жене из комшилука, а недељом или празником долазе и блиске рођаке, без обзира на којој удаљености живе. Наричање, односно *кукање*, што је овде уо-

бичајен израз, није временски ограничено, сем што мора бити веома рано, а трајање зависи од дубине туге ових жена које кукају. Кад прође четрдесет дана, кукаати се може али само кад се излази на гробље.

Пошто се и овде субота сматра подушним даном, прве суботе по сахрани се излази на гробље и овај парастос се назива „седмица“. Седмица није строго одређена да мора бити у суботу, јер ако неко близак покојнику живи далеко па мора да отпутује, онда седмица може бити и сутрадан по сахрани. Сви који иду, а иде само најужа родбина, окупе се код куће покојника и са претходно прочитаним кољивом, припремљеном храном и пићем, обавезном водом и босиоком, долазе на гроб. Приликом приласка гробу, сви целивају крстачу и ките је босиоком, пале свеће, а жене одмах наричу. Тек пошто жене заврше нарицање, ставља се столњак преко гроба, распоређује се храна, па пошто се узме кољиво, послужили би се оним што је донето. Ако је изашао већи број родбине, онда се после посете гробу враћају кући на ручак.

Четрдесетодневни парастос у истраженом подручју се зове *четрестница*, или чешће *gaha*. Кад се каже „даћа“, мисли се се само на четрдесетодневни помен. На даћу се, као и за сахрану, позива сав узов тако што се опет иде од куће до куће, или се, што је најчешћи случај, на сахрани утврди датум даће, па обично свештеник обавести присутне и нагласи да другог звања неће бити. На даћу се долази кући покојника и доноси се прилог, који се од давнина састојао и у новчаном давању. Давање новца за сахрану, за разлику од даће, знатно је новијег датума. Најужа родбина одлази од куће са једним кољивом и мањим количинама хране за на гроб. Обред на гробљу је исти као и за седмицу. У дворишту куће су постављени столови, за које се по повратку са гробља, смештају присутни који пале добијене свећице и држе их стојећи, док се у челу стола поставља једна упаљена велика свећа за покојника. После узимања кољива, седа се за ручак. Ако на гро-

бљу постоји гробљанска трпезарија, овај ручак се обавља у њој, потпуно истим редоследом као и код куће. Пред крај ручка, домаћица куће дели дарове. Некада је дар био обавезан за све присутне на даћи, а сада је то петнаестак особа и то углавном оних које су помагале у свим пословима приликом сахране и које помажу све до истека посмртних обреда. Дарови морају бити у непарном броју. Даља родбина, која се није рушила црним, овога дана се разрушава, тј. престаје да облачи браон одећу, након чега може да се весели, да игра или пева. Ко се руши црним, по правилу је на скида до године дана, сем у изузетним ситуацијама кад се може скинути привремено или на пола године.

„Полугодишњица“, односно полугодишњи помен, одржава се на пола године од покојникове смрти. На полугодишњицу се позива или цео узов или један део оних који су родбински ближи. Сви који су позвани долазе кући, а мањи број иде на гробље. Служи се само једно кољиво, руча се у гробљанској трпезарији или код куће. Не носи се прилог, не пале се свећице и не деле се дарови. Ритуал на гробљу је исти као код претходно описаних помена.

„Годишњица“ је последњи парастос у оквиру посмртних обреда који се односи на покојника, после чега се сматра да је његова душа у потпуности прешла на „онај свет“ и сјединила се са осталим покојницима којима се убудуће дају помени само о задушним данима. За годишњицу се одвија све исто као и за полугодишњицу, сем што тада долази сав узов. Овога дана жене задњи пут наричу за покојником, сви се разрушавају. Ако је породица у могућности, у току ове године, треба подићи и надгробни спомен покојнику, чиме би са освећењем споменика све дужности према њему биле испуњене.

У току године за душу покојника морају се издати најмање седам кољива: два за сахрану, једно за седмицу, два за даћу, једно за пола године и једно за годишњицу. Може их

бити и више али морају бити у непарном броју. Храна која се припрема за ова подушја је мрсна, ако подушје не пада у време поста, среду или петак. Ако се догоди да сва подушја падају у време кад се једе посна храна, онда се помера један од парастоса, најчешће годишњица или полугодишњица, па се даје у мрсне дане ради „подушног брва“. Подушни брав је ован, овца или јагње. По правилу, за мушко се даје мушки брав а за женско - женски, и не сме бити црн него бео. За подушне ручкове се може употребљавати и месо од свиње и говечета, али се никад не употребљава козје месо. Ако сви парастоси падају у мрсне дане, опет један од њих мора бити посни, одреди се у среду или петак, на коме се једе риба. Ови описани обичаји се у неким детаљима разликују од села до села. У неким је правило да се парастоси дају дан-два пре него што падају, а опет у неким дан-два касније; негде се носи прилог а негде не носи итд.

„Везе живих са мртвима нису прекидање ни после погребних церемонија и чина сахране. Одржаване су из пијетета према покојнику, али и из мистичног страха од његове освете.“⁵⁶ Та веза се даље одржавала о подушним данима заједно за све преминуле претке. Подушни дан може бити свака субота, уочи великих празника или на сам дан празника. Главни подушни дани су свакако Задушнице. У овим крајевима у подушне дане спадају: петак уочи Задушница, Задушнице пролетње и јесење, које стално падају у суботу али су им датуми променљиви, дан уочи Божића, уочи крсне славе, уочи приславе или на сам дан приславе, односно, обетине или заветине, како се где зове. На гробље се у току године обавезно излази негде четири а негде пет пута, јер се у многим селима не излази на јесење задушнице. Изузетак се чини кад умру млади, онда се излази чешће. У задушне дане се на гробља излази после дванаест сати. На нека гробља долази и свештеник, па чита кољива а прелива и гробове,

56 Слободан Зечевић, *Култи мртвих код Срба*, Београд 1982, стр. 73.

тако што над гробом очита молитву за умрле и црвеним вином направи крст преко гроба. Кољиво није обавезно, али се износи бар једном годишње, и то заједничко за све мртве претке. Свеће се доносе за све претке за које се зна, али се обично запали и једна свећа за незнане, односно оне који су прескочени или тренутно заборављени. Поред свећа и кољива, на Задушнице се доноси храна и пиће: сир, кајмак, хлеб, пршута, кобасице, печење, разни слаткиши и све врсте воћа, а нарочито сушено воће и ораси. Некада се Задушнице нису могле замислити без колачића, тако се у овим крајевима зову уштипци и пите. Тај цео дан, од ране зоре, посвећиван је прецима кроз припреме за излазак на гробље, почев од ливења свећа, које су се некад лиле у кући, до припреме хране. На гробљима се све донето преко столњака стављало на гробове и онда су се позивали рођаци и комшије да се послуже и обавезно нешто да понесу кућама. Храна узета са гробова а намењена умрлим прецима, према веровањима, здрава је за децу. Ако село није било у жалости, што значи да бар годину дана у дотично гробље нико није сахрањен, онда се на Задушнице, после узимања веће количине ракије, понекад на гробљу могла чути и песма, а нарочито при повратку са гробља.

Из приказа погребних и посмртних обреда у истраженим селима старовлашког

подручја, видимо да су врло стари и једним својим делом са сигурношћу можемо их везати за наше претке Старе Словене док су још били пагани. Примера има безброј, а истаћи ћемо само неке: отварање прозора да изађе душа покојника, изношење покојника некада на посебан отвор а сада на споредна, западна врата, нарицање жена, сечење косе, нагрђивање лица, некадашња тризна је данашње одавање војне почасти умрлом униформисаном лицу. Део свадбених свечаности, који се у давној прошлости састојао и у жртвовању младе девојке која се сахрањивала са својим младићем-вереником, данас се над гробом младића или девојке, огледа у перјаници на коју се стављају барјаци, везене марамице и пешкири, лутка одевена као млада, ако се сахрањује младић. А ако се сахрањује девојка, она је увек обучена као да је кренула на венчање (најчешће је у белој одећи са велом и венцима на глави). Играње жалостивог кола и гозба после погребња, такође су слични са старословенским обичајима. Жртвовање лица, оружја и коња из паганских времена до нас допире кроз нашу епску народну поезију. То се нарочито види у песмама „Смрт војводе Кајице“, „Смрт Краљевића Марка“ и „Мајка Југовића“. Укорењеност култа мртвих са којом се он одржава, речито нам говори о његовом значају за појаву неких елемената идеологије и религије.

V

ГРОБЉА У СЕЛИМА СРЕДЊЕГ И ДОЊЕГ УВЦА

У овом приказу обухваћена су гробља у селима средњег и доњег тока Увца, почев од бране у Радојини па до његовог утока у

Лим, на левој обали низводно по географском следу, а на десној узводно од ушћа до поменуте бране (слика 1.). Опредeљујући се

Слика 1. Географска карта средњег и доњег тока Увца (са истраженим гробљима)

за ова села, и поред тога што се нека од њих налазе у сливу Лима, руководили смо се чињеницом да њихови становници поседују имања око Увца, да су често фамилијарно повезани са Увчанима и да су исте традиционалне културе.

РАДОЈИНА

Радојина (или Радоиња) је село које припада нововарошкој општини. Налази се на левој страни Увца, шест километара од магистралног пута који од Београда води према Црној Гори на делу пута Кокин Брод-Прибој (уп. карту подручја, слика 1). Радојина је плодна котлина ишарана потоцима који са Мангуре теку према Рутошкој ријеци и Лиму. Сеоске куће се налазе по ободу ове плодне котлине у којој су њиве и ливаде мештана. Просецањем пута Кокин Брод-Прибој, многи су почели, нарочито они који су одсељени у оближње градове, да поред пута праве куће које су нарушиле природну складност и лепоту читавог краја. На крају котлине је центар села Бјелин, у чијој је близини изграђена и брана на Увцу. Пре почетка градње бране, Бјелин је био типичан сеоски центар старовлашког подручја, што подразумева да је имао школу, месну канцеларију, задружни дом и продавницу. Неки од ових сеоских центара су имали и цркву, пошту и гробље. Бјелин није имао а ни данас нема цркве ни пошту, али има дом здравља. Кад су почеле припреме за изградњу бране у Радојини, у центру Бјелина изграђени су веома лепа стамбени објекти за градитеље бране, и то је требало да буде почетна фаза развоја туризма у овим живописним пределима. Међутим, по завршетку бране, све је напуштено и препуштено пропадању.

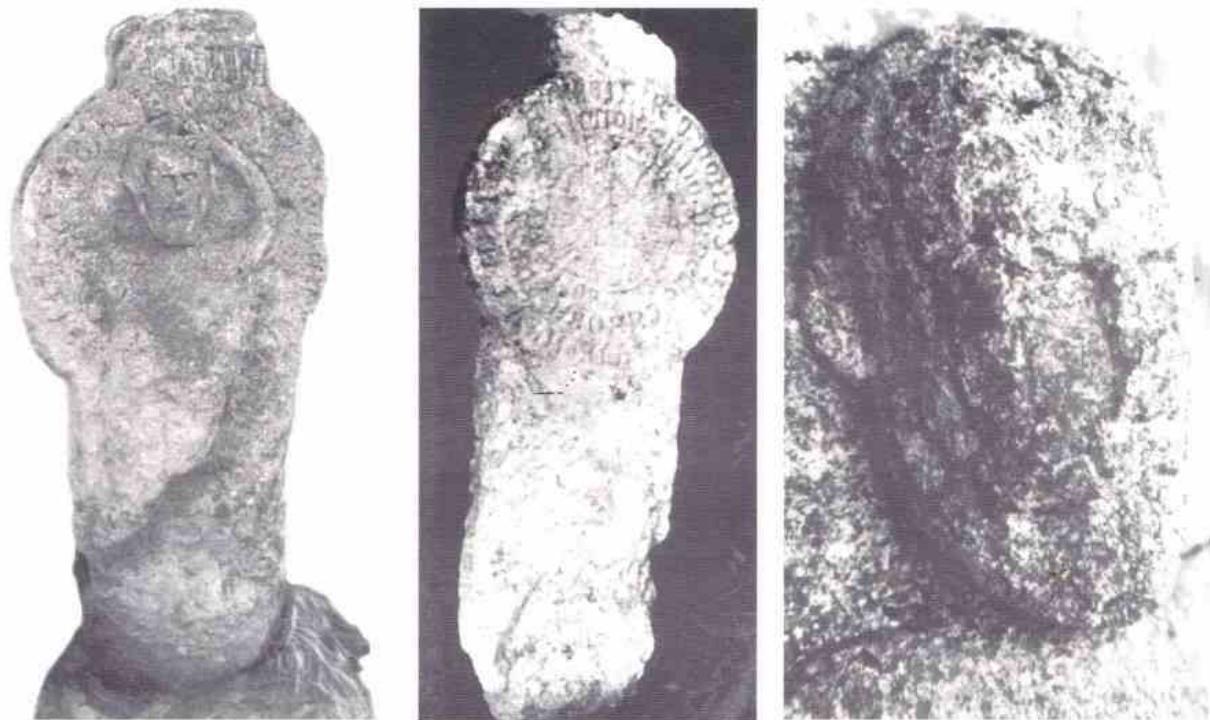
1. Гробље на Бјелину

Гробље се налази готово у самом центру села, у једној странцици, поред старог римског гробља. У њега се сахрањују следе-

ће фамилије: Јањушевићи, Ковачевићи, Гојковићи, Ђуковићи, Лековићи, Вулетићи, Мутавцићи, Вранићи и Шукићи. Ограђено је лепом металном оградом, има два улаза, са западне и јужне стране, оријентисано је на запад - исток али контра паду терена, тако да су гробови у односу на терен постављени попреко. Од старијих споменика очуване су само две дрвене гробнице и три стара споменика. Обелиск висине 2 метра налази се у гробљу (слика 2). Стари споменик кружног облика се налази поред ограде и не зна се где је раније био постављен (слика 3-5). Трећи споменик је ван гробљанске ограде, на римском гробљу, подигнут је ратницима који су сахрањени негде на другом месту (слика 6-7).

Слика 2. Обелиск на гробљу у Радојини

Слика 3, 4 и 5. Споменик редову Илији из Радојине

Слика 6 и 7. Лице и наличје крста на споменику изнад празног гроба браћи Бијелић, ратницима из Радојине

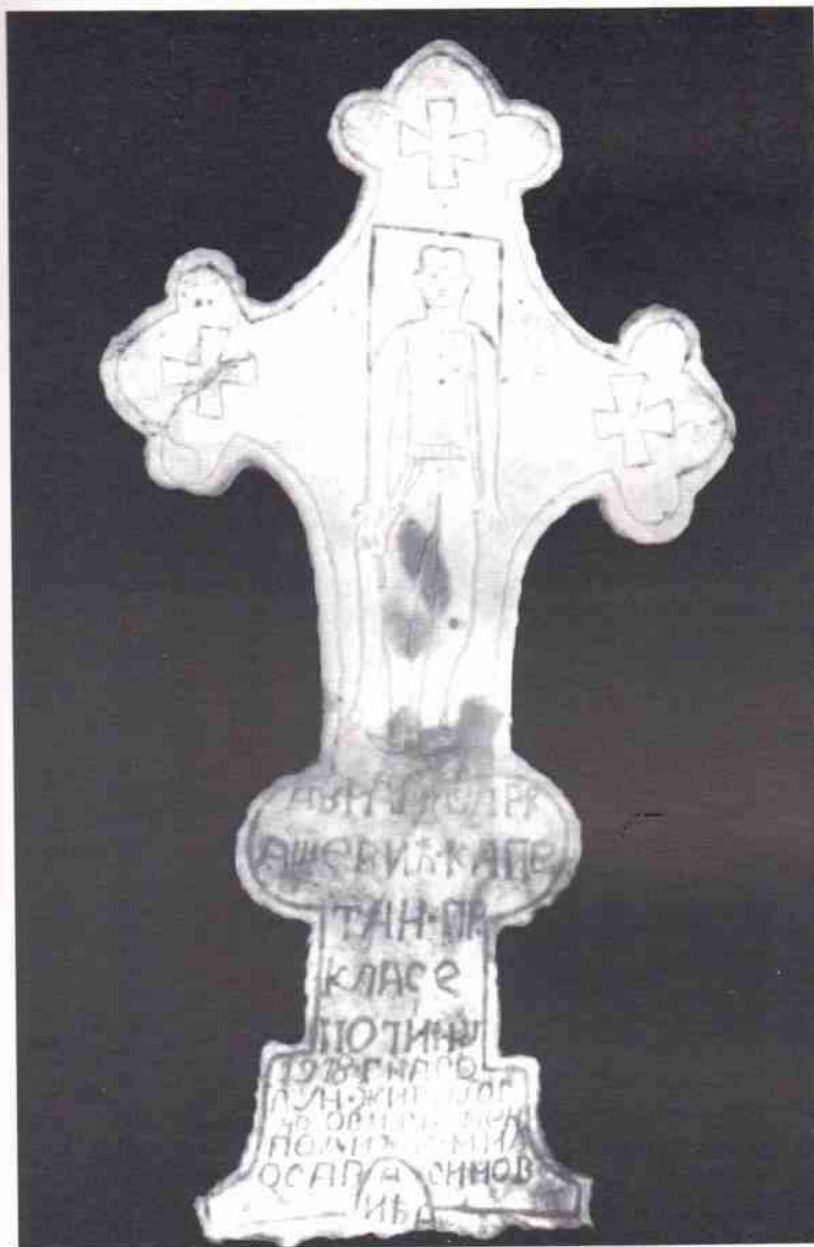

Савремени споменици су рађени од црног гранита, резани гатерима, слова су исписивана машинама, ликови покојника су или уцртавани гребачем, што је чешће у новије време, или су стављане порцуланске фотографије. У овом гробљу налази се већи број

савремених споменика обележених петокраком уместо крста.

РУТОШЕ

Село Рудоше такође припада новорешкој општини и налази се на левој страни

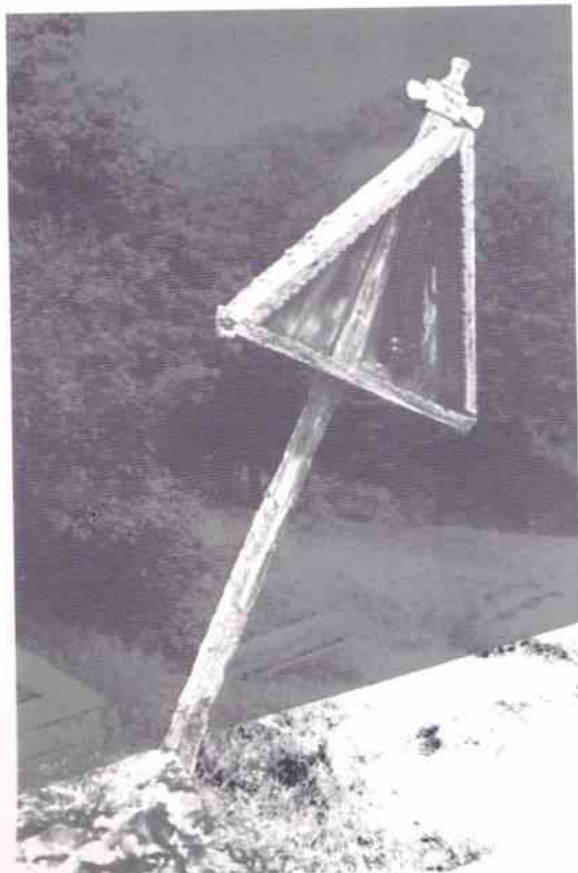

АВРАМ ВАРКАШЕВИЧЪ, КАПЕТАНЪ ПР. КЛАССЕ ПОТНИЧУ 1918.Г. НА СЪМЪНЪ ЗЕМЛИСТЪ ЧО ОНА СПОМЕНИКЪ ПОДАНЪЕ. МЛАДСАКЪ А СИНОВЪ ИЪА

Слика 8. Споменик Авраму Варкашевићу, капетану прве класе из Рудоша

Увца, у продужетку пута од Кокиног Брода према Прибоју. Кад се прође Радојинска котлина, преко Суботића крша, улази се у, исто тако, предивну Рутошку котлину. Поред пута су школа, продавница и месна канцеларија, а црква и гробље удаљени су 3-4 километра са десне стране пута, на једном високом брегу. Црква опслужује и Радојину и Рутоше. Прилаз овом гробљу је врло неприступачан. Од центра Рутоша је лош пут и велика узбрдица и могуће му је прићи само трактором или запрегом. Прилаз од Радојине је бољи и може се прићи и аутомобилом, заобилазним путем дугим око десетак километара. Пешачких прилаза има више, али су све тешки.

Слика 9. Перјаница на гробу Радинке Нијемчевић из Рутоша

2. Гробље на Црквини

Гробље и црква се налазе на узвишењу са кога се пружа леп поглед према Оштрику, средњовековном граду, Мангури, Бањском брду изнад Прибоја; а у даљини се према Златибору види Муртеница. Гробље и црква су ограђени заједничком оградом која је преграђена и одваја црквену порту од гробља. Кроз гробље средином преседлине је пешачка стаза према цркви, а гробови су поређани са њене десне и леве стране. Гробови који се

Слика 10. Споменик Милуну Пјановићу, ратнику из Рутоша

налазе са леве стране стазе су, као и остали дрвенути запад - исток и падају низбрдо што је и логично; а гробови који се налазе са десне стране пута такође су оријентисани запад - исток али узбрдо, што представља извесну тешкоћу приликом сахране, а нарочито приликом подизања споменика јер захтева много већи подзид гробнице. Старији споменици су ближе улазу у гробље. Гробље се ширило у правцу цркве из чега се може претпоставити да је гробље старије од цркве.

На овом гробљу има укупно осам споменика од студеничког мермера у облику крста. На неким од њих се налази лик са подацима о покојнику (слика 8). Код споменика који нису премештени, видни су остаци дрвених гробница. Један број старих споменика је убетониран поред потомака који су подигли нове гранитне споменике и на тај начин су сачувани од пропадања. Са десне стране пута који кроз гробље води ка цркви, налази

Слика 11. Римски ципус поред цркве у Рутошима

се дрвена перјаница или срг подигнута 1941. године (слика 9).

Иза цркве, на југоисточној страни, налази се споменик од ливеног бетона војнику који је погинуо негде на фронту (слика 10). Поред овог споменика, налази се и један римски ципус који је био поломљен, али је приликом изградње цркве прилепљен бетоном и постављен у бетонско постолје које му је тада направљено. За овај споменик је везана легенда да је једнога дана прелетео са Русића Главице, где се до тада налазио, пред рутошку цркву (слика 11).

КРАТОВО

Када се од Рутоша продужи путем према Прибоју, наилази се на село Кратово, познато из давнина, јер је било на путу из Дубровника за Скопље. Кратово са својим засеоцима представља типично старовлашко село. Центар села са школом, месном канцеларијом и продавницом се налази поред пута где је некад био велики турски хан, који је порушен 1876. године. Засеоци овога села се налазе са леве и десне стране Јелачке ријеке, шире се према њеном изворишту и Црном врху, чија надморска висина прелази 1.000 метара. Јелачка ријека се у центру села сагтаје са Рутошком и под именом Кратовска ријека тече ка Лиму (слика 1). Подручје села Кратова је веома занимљиво за наша истраживања јер смо на његовим гробљима открили деловање најмање три уметника, мајстора који су се овде родили и чији се рад може пратити од краја XIX века па све до 1953. године, када је најмлађи од њих умро. Њих не можемо назвати мајсторима чикиризима или каменоресцима, јер су они градили споменике од дрвета, клесали ликове у камену који изгледају као барелјефи, лили споменике од бетона који подсећају на драгачевске пешчанике, у њих урезивали ликове и слова па све бојили, или на потпуно равной бетонској површини сликали орнаменте бојама. Своје скромне потписе оставили су двојица од њих на по једном споменику. На дрвеној гробници у Берлића гробљу пише: „изради

свак Милан“ једва писмен, а на ливеном бетонском у рутошком гробљу у самом дну скромно стоји: „гр. Раденко“. У Кратову смо обишли гробља која се налазе на левој страни Јелачке ријеке: Шћеповића гробље на Црквини у Кратову, гробље у Доњој Јелачи, такође на Црквини, гробље у Дубрави, заселак Дубрава, сада готово напуштено, Берлића гробље у засеоку Боровица, неколико споменика на напуштеном гробљу села Горња Јелача и гробље у селу Брезна.

3. Шћеповића гробље

Када се од Кратова крене на запад, уз приличну узбрдицу веома лошим сеоским путем према Јелачи, на другом километру од Кратова скрене се ка северу и стиже на један окомити брежуљак на коме се налази гробље. Легенда каже да је на средини овога гробља некада била црква, па се зато и зове Црквина. У ово гробље се сахрањују фамилије: Шћепановићи, Бабићи, Гудурићи, Ковачевићи, Нешковићи и Топаловићи.

Поред капије, пре уласка у гробље, налази се новосазидана гробљанска трпезари-

ја. Гробље је мало, ограђено оградом са једним улазом на северној страни. Остале стране су стрме, па је прилаз преко њих немогућ. На овом гробљу се налази пет споменика ливених од бетона. Сви споменици су различити, као да је њихов градитељ проверавао своје умеће у обради овог савременог прилично бездушног вештачког материјала (слика 80, 81 и 82). Поред ових бетонских споменика, има неколико интересантних споменика од камена, као и остатака од дрвених гробница. Садашњи споменици су на свим гробљима скоро исти, па их више нећемо ни помињати.

4. Гробље у Доњој Јелачи

На око три километра од Шћеповића гробља, уз Јелачку ријеку, налази се гробље у Доњој Јелачи. Место на коме се гробље налази назива се Гробље на Црквини или Те-лијама. Оба ова топонима, као и остали у близини, упућују нас на могућност да се овде у близини налазио порушени и заборављени манастир Кратово, који се помиње у средњовековним документима. Са западне стране гробља, на ливади, заиста се виде не-

Слика 12. Група старих Полића споменика из Доње Јелаче

Слика 13. Дрвени споменик Винки Кузељ из Доње Јелаче

Слика 14. Споменик Станислави, девојци из Доње Јелаче

ке_неравнине које би могле бити остаци какве грађевине, али, без археолошких ископавања, ништа поуздано се не може судити о њеном својству. Гробље се налази са леве стране пута који води према Горњој Јелачи и Љесковцу. Улаз је само један и то са североисточне стране, поред самог пута. До улаза се налазе новији споменици, а старији су низ падину према југу, ближе обрисима ове грађевине. Уколико је црква овде заиста и постојала, онда се најстарији гробови налазе у правцу олтарске апсиде. На овоме гробљу се налазе најлепши и најразноврснији споменици на подручју које смо истраживали (слика 12). Установили смо да су у долини Јелачке

АНДРАНА ПОДАНЬА

СТАД
АРСЕНИЈЕ
УМРО У СЕП
ЕЩЕ 1871

КОЛЕСАК ПЕРРУТ
РАЗБОЈЕ СЕ У КРАГУ
КЕЊУ БРАТ АНДРАН
ПАРСАКЕ С ПРСКОВ
РОШОТ БУЕА ПОГЛ
ЛУ НА КЕРЕЗО
КЕЊУ... С ЧЕЧА
АНДРАНО С
КОБИТУ У СКОПЈУ
ЗА ДОМОВИНУ 1915

Слика 15 и 16. Споменик тројици браће ратника и њиховом оцу из Доње Јелаче

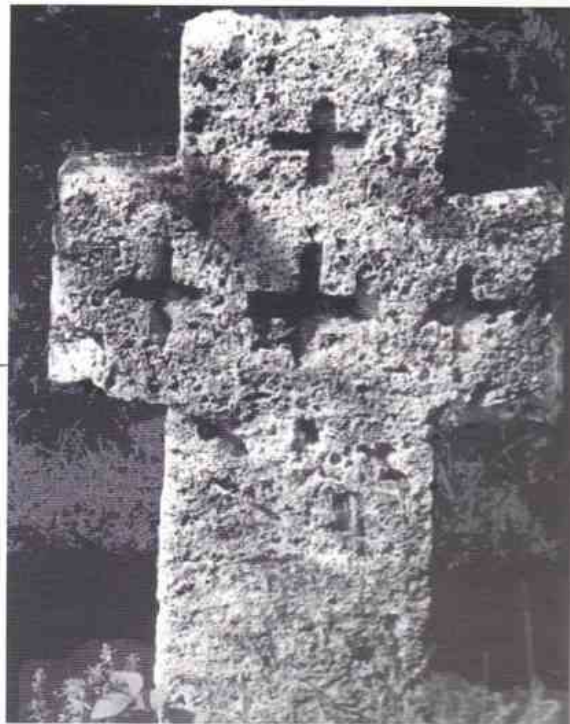
ријеке надгробне споменике радила три мајстора: „Самоуки“ Милан (како се потписао), за кога мислимо да је радио у последњој деценији XIX и првим деценијама XX века, Кашерић Раденко и Пешић Стеван, умро 1953. године. Иза овог времена нестају лепа споменици у овоме крају. Они су радили споменике од дрвета (слика 13), споменике од камена у рељефу (слика 14, слика 15-16) и споменике ливене од бетона са различитом обрадом. Преко тридесет споменика са овога гробља је вредно пажње и посебне анализе. Овде се сахрањују мештани Доње и Горње Јелаче и то ове фамилије: Полићи, Станићи, Кашерићи, Словићи и Пантовићи.

5. Гробље у Дубрави

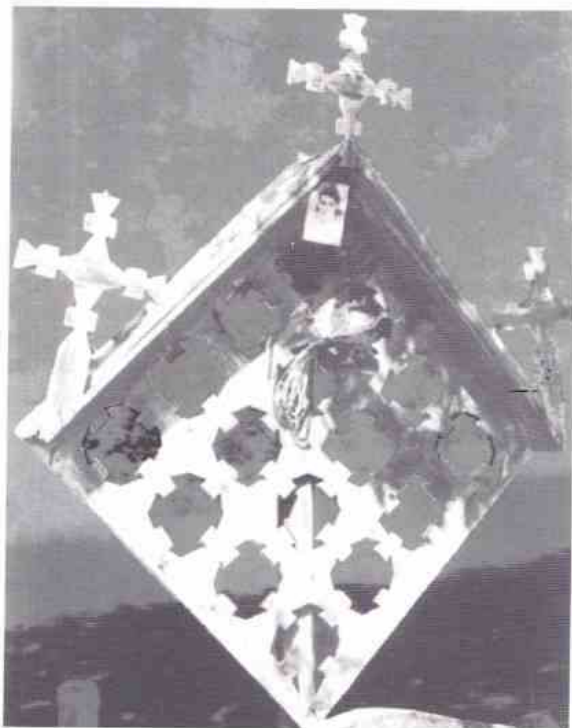
Заселак Дубрава се налази узводно уз Јелачку ријеку, између Доње и Горње Јелаче. Некада су у засеоку Дубрава живели Словићи, који су се одселили у Горњу Јелачу, Мијовићи су се одселили у Потпеће; а остали су се после Другог светског рата позапошљавали у прибојским фабрикама. Сада у овом засеоку живе само четири становника.

Гробље се налази на једној веома лепој и пространијој, равној ливади, којој се веома тешко прилази стрмим сеоским путем. У ово гробље са сахрањују породице: Пешићи, Тришовићи и Полићи. И у овом, као и осталим гробљима месне заједнице Кратово, налазе се лепа споменици рађени вештим рукама домаћих мајстора. Један од њих је и сахрањен на овоме гробљу. Потомци су му подigli споменик ни мало лепог изгледа, од црног, машински обрађеног мермера, са порцуланском сликом. Према причањима мештана, најстарији споменик на овоме гробљу је крстообразан од сиве, са четири урезана крста (слика 17). Овај споменик нема никаквог текста, а урезани крстови су окренути према истоку. Једна дрвена гробница је без споменика, са урезаним крстом изнад главе а уместо споменика је посађен велики орах (слика 18). Друга дрвена гробница такође има урезан крст али и име (слика 19) уместо споменика. Можда су овде некад би-

ли прави дрвени споменици као на гробљу у Д. Јелачи, али су временом пропали. Поред ових дрвених обележја налази се и једна веома лепо израђена перјаница (слика 20). Поред ње, на црном мермерном споменику пише: „Овде почива Пешић Милијана рођена 22. III 1950. г. Удала се за Жарковић Радисава 29. XI 1970. г. Умрла 30. XII 1970. г. Споменик подиже отац Никола“. Како и зашто је умрла ова двадесетогодишња жена, на црном споменику не пише, а да је споменик градио неки од старих мајстора, он би својим грубим тежачким рукама насликао лепи лик око кога би ставио и ореол, написао песму о њеној младости, а овако зачуђено гледамо у безлична правилно изрезана нема слова. Поред ових дрвених обележја на овом гробљу, налази се већи број споменика од студеничког белог мермера тзв. студенички крсташи и ливених од бетона, које је лепо украсио Стеван Пешић, уметник из овога села (слика 21).

Слика 17. Најстарији споменик на гробљу у Дубрави

Слика 20. Перјаница на гробу Милијане Пешић из Дубраве

Слика 18. Детаљ урезаног крста на дрвеној гробници-споменику у Дубрави

Слика 19. Дрвена гробница-споменик са урезаним крстом и натписом из Дубраве

Слика 67.
Мајстор-уметник
Стеван Пешић
на споменику од
црног мермера на
гробљу у Дубрави

Слика 21. Два споменика од ливеног бетона на гробљу у Дубрави, рад Стевана Пешића

6. Гробље у Горњој Јелачи

Горња Јелача се налази на планинском вису који припада Љесковцу, на преко 1.000 метара надморске висине. Ово су, највероватније, била планинска имања Словића и Пешића, који су се, после задружних деоба, стално настанили у Г. Јелачи. Горња Јелача је предивна висоравањ са које се поглед пружа према Црној Гори и Босни, на јужној и западној страни, и према Торнику, на северној страни. Љесковац се налази у развођу Увца и Лима, а планински масив Црног врха у продужетку се спушта према западу, да би на ушћу Увца у Лим омеђио веома плодну равницу.

Гробље у Горњој Јелачи се налази у засеку Словића, на једној коси поред самог пута. У њему се налази само један споменик на коме пише: „Владислав Савић, војник II чете III батерије Шабачке дивизије, погинуо 1915. године“. На Црном врху је те године била велика борба у којој је изгинуло више војника, од којих су неки на овоме месту сахрањени⁵⁷. После завршетка рата, родбина је своје изгинуле из овог краја отерала и сахранила у своја гробља. У току Првог светског рата у ово гробље су сахрањивана и нека деца мештана овог села, али су касније пренета на старо гробље у Доњој Јелачи. Непостојање гробља у Г. Јелачи сведочи да су

⁵⁷ „Мошти преко седамдесет безимених Срба и Црногораца, бораца изгинулих у биткама 1914–15. године на Црном Врху и Цигли је сахрањено у крипти цркве Св. Кнеза Лазара у Прибоју на Лиму“, едисија „Testudo“, бр. 5, Прибој 1999.

Слика 22. Изглед гробља у Брезни

се његови становници доселили из нижих села на своја планинска имања.

7. Гробље у Брезни

Село Брезна се налази на истој висоравни као Горња Јелача и, такође, припада месној заједници Кратово. Некада је имало четвороразредну школу у којој је сада сеоска продавница. Према легенди очуваној у овом селу, када су се садашњи становници доселили у овај крај, затекли су старо гробље са дрвеним гробницама близу Оташевића кућа, на месту које се данас зове Грчко гробље. Ту је, према веровању, било четири гроба, оуквирена даскама-брвнима. Убрзо по досељавању, почеше нови становници сањати како им у сну долазе ти покојници са молбом да

Слика 23. Гробно обележје у облику „српског нишана“ из Брезне

их преселе на неко друго место јер им је овде подводно. Село се договори и одреди ново данашње место за гробље. Оне старе гробове раскопају а посмртне остатке пренесу и сахране у данашње гробље. На старом месту остаде назив Грчко гробље, а најстарији становник овог села Драго Оташевић (рођен 1911. године) сећа се да му је његов деда причао да је запамтио дрвене гробнице које су остале на Грчком гробљу.

На источном делу села, спуштајући се према Рутошамма, на једном лепом брежуљку налази се гробље (слика 22). Оријентисано је запад - исток, ограђено добром оградом са

Слика 24. Дрвени сто, оквир и кров на споменику ратнику са Крфа на гробљу у Брезни

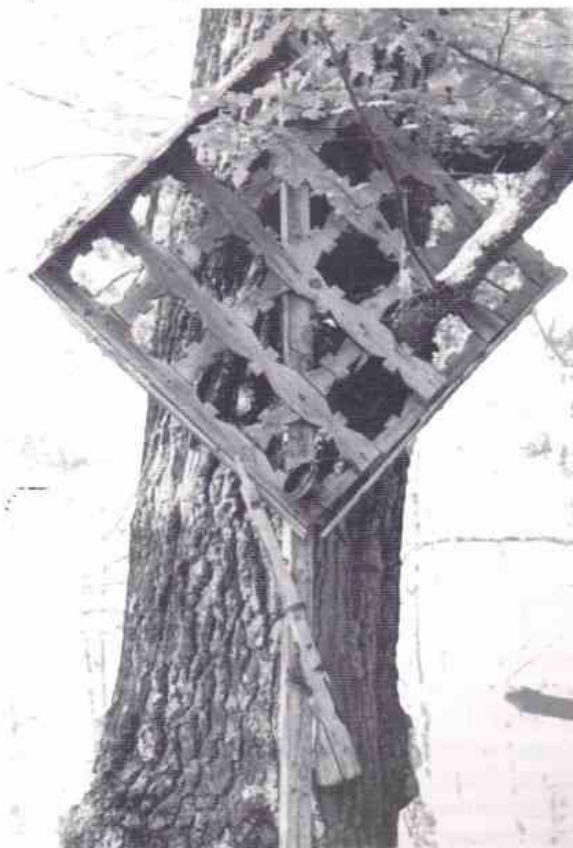
великом капијом до које из села води пут. Најстарији белег на овом гробљу се налази на једном гробу у облику нишана (слика 23). Већи камен је пободен изнад главе, а мањи испод ногу. Поред овог гроба, налази се и седам дрвених гробница, један споменик ратнику са Крфа испред кога се налази сто (астал) са дрвеном конструкцијом која држи кров на две воде, који уједно наткриљује и споменик и сто (слика 24). Има и неколико споменика од студеничког белог мермера у облику крста. У ово гробље се сахрањују фамилије: Оташевићи, Бјелићи и Пурићи.

8. Берлића гробље

Спуштајући се из Брезне ка Доњој Јелачи, у засеоку Боровац, у густој храстовој шуми, на прилично стрмој падини, наилази се на Берлића гробље. Гробље је, као и остала, оријентисано запад - исток, али има супротан пад па су гробови окренути узбрдо. Гробље је делимично ограђено и има једну капију. У нижем делу гробља су старији споменици, па са те стране и нема ограда. У ово гробље се сахрањују Оташевићи, Новаковићи, Полићи и Берлићи. Своје најлепше рукораде надгробних обележја, кратовски уметници-градитељи оставише на овом малом, сакривеном гробљу. Дрвена перјаница висине 3,5 метара, саграђена 1893. године, још увек одолева времену, као и дрвена гробница на чијој западној страни пише: „изради свак (свак - сестрин муж, зет) Милан за изглед почесна народа за порушај побједитеља бог да прости“. Вероватно је овај исти Милан, на белом мермерном „крсташу“ који је уграђен у конструкцију перјанице, насликао женски лик, чији обриси су још увек видљиви; а на западној страни је опет написан текст: „Ивана кћер Мила и Саре Новаковића а из Кратова ђевојка од 19 г. умрла 14 марта 1893. године подигнуше јој родитељи“. Да ли је овај Милан исти онај „самоуки Милан“, са једног каменог споменика из Доње Јелаче, предстоји нам да утврдимо. Још

Десимира Оташевића од 17 година, који погибе 4. марта 1945. године. На његовој перјаници, која је данас окачена о један велики храст (слика 25), стоји дрвена пушка као дечја играчка, што би у некој другој земљи могла и бити детету од седамнаест година. А наш Десимир, иако тако млад, погибе бранећи домовину, а његов лик на споменику који му подигоше родитељи је озбиљан, као да стоји на мртвој стражи. Споменик му је од ливеног бетона са кровом на две воде (слика 75). Интересантан је бетонски споменик у облику крста са попрсјем Богдана Оташевића (слика 89).

У овом гробљу има девет дрвених гробница које су уједно биле и једино надгробно обележје, од којих је једна двојна, направљена за две особе. На неким смо могли

Слика 25. Перјаница на гробу

прочитати натписе, док је то на другима скоро немогуће. Поред дрвених, камених и споменика ливених од бетона, на овом гробљу има неколико лепих споменика направљених од сиге. Грађени су у облику крста, а на једном се разазнаје натпис: „Стана Полић 1903...“, други нису имали натписа већ само урезане крстове попут оног споменика из Дубраве.

РАЧА

Село Рача припада прибојској општини. Налази се на левој страни Увца, на западним падинама висоравни Љесковац, испод њеног највишег врха који се назива Црни врх. У ово село се може доћи и из Горње Јелаче, преко Љесковца и Црног врха, али пешке. У већи део села се долази путевима из Доњег Увца и из правца Прибоја, или пругом која пролази кроз ово село. У заселак Равни Гај, који се налази испод Црног врха, где живи фамилија Љубојевића, нема пута и још увек нема струје. Месна заједница овога села се налази у Прибоју, као и школа, и мада су поједини засеоци прилично удаљени од Прибоја, село никад није било уобичајени „сеоски центар“ сем што има сопствено гробље.

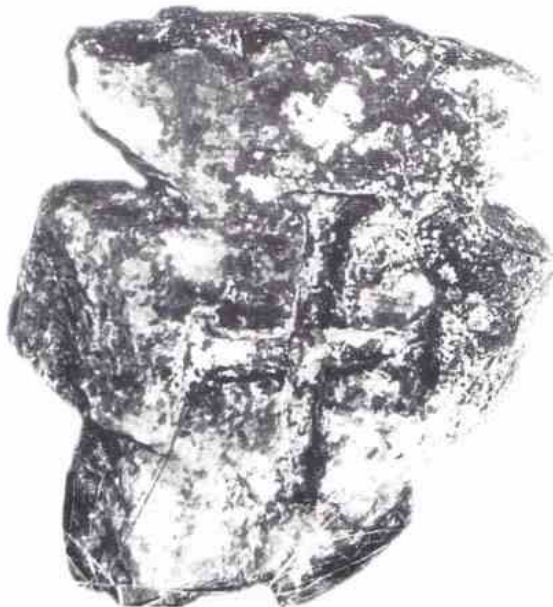
9. Гробље у засеоку Равни Гај

Ово мало гробље је напуштено и постало скоро невидљиво. Мештани знају за њега и увек уочи великих празника, као и на Задушнице, на овоме месту пале свеће. Налази се у лепој боровој шуми због чега се, вероватно, и зове Равни Гај. Изнад самог је Увца до кога је немогуће сићи, јер је гробље на рубу веома високе и опасне литице која се спушта на реку. После детаљног рашчишћавања, откривено је шест гробова са дрвеним гробницама. Нашли смо и три споменика од белог студеничког мермера који су поломљени. Ови споменици нису прављени у облику крста већ танких, равних стубића, високих од 60 до 70 и широких од 13 до 15 сантиметара.

На једном од ових споменика пише: „Никола Бујић... 70 година 1883...“ Бујићи су овде живели неко време, вероватно дуже чим су и гробље основали, па су онда све оставили и прешли на десну обалу Увца и настанили се по висовима Брезовца, Цигле и Јабланице. И сада су им куће врло удаљене, како међусобно тако и од осталих мештана који овуда живе. Бујићи воле да живе сами. Сада се сахрањују једни на гробљу поред манастира Увац, које им је веома далеко, а други на гробљу у Цигли. Садашњи становници овог засеока, Љубојевићи, знају да су на овом подручју прво живели Божанићи (одсељени у Јабланицу), Цвијовићи, онда Бујићи и најзад они - Љубојевићи.

10. Гробље у Рачи

Рачанско гробље се налази на обронцима Љесковца, на једном узвишењу са кога се види прелепа долина Увца и његово ушће у Лим, испод пролази пруга, а преко Увца се пружа поглед на Босну. Ограђено је оградом која има два улаза. Иза ограде расте неколи-

Слика 26. Споменик без натписа у облику крста из Раче

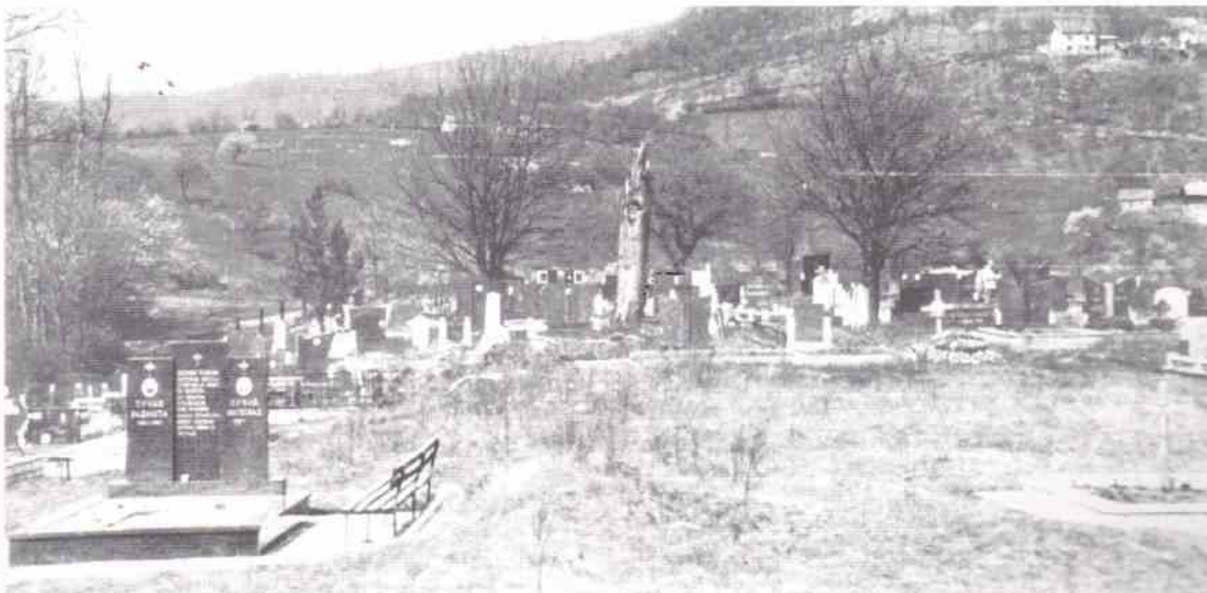
ко столетних борова који привлаче поглед и путника из воза а и оних који путују босанским путем. У ово гробље се сахрањују фамилије: Газдићи, Љубојевићи, Ђирковићи, Буквићи, Мановићи, Ђоновићи, Тришовићи и по који мираџија са другим презименом.

На овом гробљу има 35 дрвених гробница, а једна од њих је украшена посебно профилисаним дрветом - тордираном траком. Има више споменика у облику крста сличних студеничким, али су од неког локалног камена. Ови споменици немају украса, а натпис је окренут према западу. Веома је занимљив један споменик у облику крста, без натписа (слика 26), за кога се не зна коме је подигнут; али судећи по његовом изгледу, веома је стар.

Са Рачом се завршава опис гробаља на левој обали Увца од Радојинске бране до ушћа у Лим. Мост преко Увца, изнад његовог ушћа у Лим, води нас у Републику Српску. Одавде почињемо опис гробаља на десној страни ове реке.

11. Гробље у Кнегињи

Заселак Кнегиња припада селу Доњи Увац, у Републици Српској. Према легенди, заселак је добио име по томе што су овде били двори кнеза Копривице, чија је супруга кнегиња волела да шета до оног брежуљка где се сада налази гробље. Пошто је била омиљена у народу, ово место по њој добило име Кнегиња. Гробље се налази на заравњеном брежуљку са кога се пружа диван поглед на падине Љесковца, долину и ушће Увца (слика 27). Ограђено је лепом металном оградом са две капије, једном на западу и другом на истоку. Иза источне капије се налази гробљанска трпезарија, на чијем је месту некад било аустријско војно гробље из времена кад су Аустријанци владали овим крајевима⁵⁸. Грбови су оријентисани запад - исток, а гробље се ширило ка западу, где се налазе најмлађе хумке са великим споменицима војницима изгинулим у рату 1995. године. У ово гробље се уповавају следеће фамилије: Лучићи, Симићи, Вујичићи, Стикићи, Николићи, Ковачевићи и Никовићи.

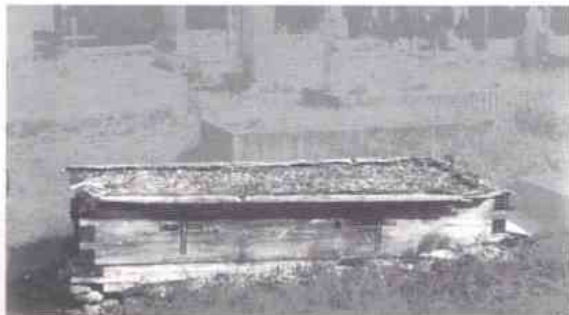
Слика 27. Поглед на гробље у Кнегињи (са истока)

⁵⁸ Ђорђе Микић, *Аустријоугарска и Новопазарски Санџак*, Новопазарски зборник, бр. 4, Нови Пазар 1980, стр. 19-20.

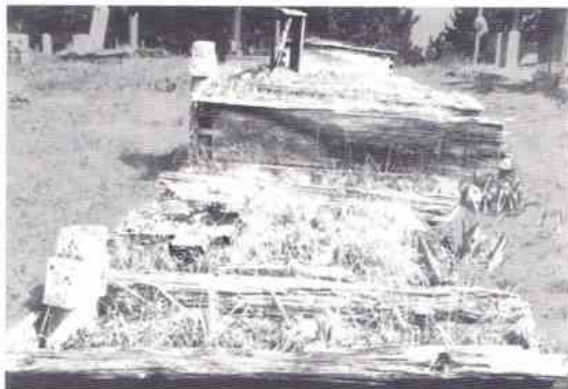

Слика 28. Споменик у облику крста украшен флоралним орнаментом са гробља у Кнегињи

На овом гробљу има пет споменика од студеничког мермера у облику крста и 15 споменика (такође у облику крста) од другог камена и већих су димензија него студенички, од којих је један декорисан (слика 28).

Слика 29. Дрвена гробница украшена урезаним крстовима са гробља у Кнегињи

Слика 30. Дрвена гробница украшена урезаним нишама са гробља у Кнегињи

Натписи на споменицима су окренути према западу, а и данас их тако окрећу. Овде се налази и неколико дрвених гробница. На једној од њих су урезани крстови (слика 29), а на другој нише (слика 30).

ШТРПЦИ

Село Штрпци се налази на десној страни Увца, на старом а и садашњем путу за Дубровник. Ако се из Прибоја пође путем преко Увца и Бијелих Брда за Добрун, Вишеград и Сарајево, на осмом километру се налази центар села Штрпци. Ту се налази нова црква, саграђена 1901. године, посвећена Св. Тројици, школа, амбуланта, неколико продавница и кафана. Штрпци су за време аустријске владавине били веома развијено место јер је у њему радило неколико стругара за стругање грађе, која је у Штрпце спуштана низ Увац. Да су Штрпци материјално боље стајали од свих околних места, види се и по надгробним споменицима на гробљу. Иако је црква брвнара у добром стању, 1901. године зида се нова црква на другом месту, ближе пута, где је већ раније формиран центар села. Са једног надгробног споменика видимо да је у штрбачко, Анџића гробље, сахрањен и један Италијан. Стругаре на којима је прерађивана грађа биле су из увоза, па је овај Италијан, вероватно, био инжењер

Слика 31. Изглед дрвеног крова на гробљу у Штрпцима

или техничар који је одржавао стругаре, а у Штрпцима га је затекла смрт.

12. Анџића гробље

Гробље се налази у истој огради са црквом брвнаром и две саграђене дрвене трпезарије. Локалитет на коме се налази зове се Анџића гробље или „гробље код старе цркве“. Ово је једно од највећих гробаља на које смо наишли у нашим истраживањима. У њега се сахрањују породице: Стикићи, Стиковићи (вероватно је иста фамилија), Станишићи, Газдићи, Анџићи, Докићи. Гробље се налази на три километра од садашњег центра Штрбаца, на путу према Добруну, са кога се скреће преко потока и на скоро сакривеном месту, на благој узвишици, налазе се црква брвнара и гробље. Гробови су постављени попреко у односу на пад терена да би били правилно оријентисани на правац запад - исток. Гробље има источну и западну капију. Старији споменици се налазе подаље од цркве, а гробље се ширило према цркви и према западној страни. Старији споменици на овоме гробљу су од белог студеничког мермера, у облику крста, и врло често су покривени дрвеним кровом (слика 31). Сви

Слика 32. Споменик Аксу Станишића из Штрбаца

натписи су окренути према западу. Један споменик од студеничког мермера је у облику засведене плоче са лепо профилисаним аркадама изнад крста. Слова су била обојена плавом, зеленом и теракот бојом, чији су остаци видљиви, а имао је дрвени кров (слика 32) захваљујући коме се и очувала боја слова. За брата од 6 и сестрицу од 3 године, који су умрли 1903. године од неке заразне болести, вероватно шарлаха, тужни родитељи су саградили заједничку дрвену гробницу, поставише два мала студеничка споменика, покрише их истим кровом а урамљени студенички крсташи изгледају као раширене ручице брата и сестре, које „ни црна земља не растави“ (слика 33). Остатака од дрвених гробница има на више гробова. Монументално делују два већа споменика од браон мермера који се завршавају са великим крстовима и профилисаним аркадама, испод којих се налазе порцуланске слике трговца (рођеног 1862, а умрлог 1913. г.) и његове супруге. На њиховим сликама се лепо види мушка и женска ношња (слика 34). На овом гробљу има 16 старих споменика који захтевају нарочиту анализу и обраду.

Слика 33. Споменици у облику крста од студеничког мермера на заједничкој гробници и са заједничким кровом на гробљу у Штрпцима

13. Гробље у Марића Луци

Марића Лука је заселак села Штрпци, удаљен од гробља у Анцићима око пет-шест километара, па је и разумљиво што је у њему формирано гробље. Гробље се налази близу Увца, на његовој десној обали, испод сеоског пута који се, убрзо по уласку у кањон Увца, претвара у пешачку стазу, и близу је

границе између Србије и Босне, односно Републике Српске. У ово гробље се сахрањују фамилије: Николићи, Ђирковићи и Кузељевићи. Гробље је ограђено, има само једну капију; а од старијих споменика има само један студенички од белог мермера, на коме пише: „Вукосав Ђирковић из Штрбаца живио часно и поштено 33 године а умро 13. децембра 1905. г. Овај спомен подиже му верна супру-

Слика 34. Споменици штрбачком трговцу Млађену Стикићу и његовој супрузи Стани

га Миленија и кћи...". Поред овог споменика има још осам дрвених гробница.

14. Гробље у Цигли

Цигла је заселак села Јабланице, припада чајетинској општини и граничи се са Републиком Српском. Река Увац, чим прође сјеничку висораван, улази у кланац или клисуру и са обе његове стране, све до Штрбаца, пружају се планински венци са надморском висином преко 1.000 метара. Такав један планински венац затвара златиборску висораван и дели је од Увца. Заселак Цигла се налази на Брезовцу, вису који дели Јабланицу од Увца. Из Цигле се поглед пружа преко непрегледне златиборске висоравни на којој се не види ни једно насеље према северу, а према југу се види Рача, Доњи Увац и Штрпци. У овом, потпуно огољеном пределу, куће засеока Цигле изгледају као да су спуштене са неба. Пешачки прилаз Цигли је могућ из Јабланице, а путничким или теренским возилом из Штрбаца новопросеченим путем. Без

обзира што територијално припадају Јабланици, становници Цигле су одувек били више упућени на Штрпце и Прибој него на Чајетину, а многи мештани овог села никад нису ни били у њој.

Слика 35. Споменик необичног облика и без икаквог знака из Цигле

Гробље се налази на узвишењу, близу села, ограда је оградом, веома је пространо и има два улаза. Оријентисано је запад-исток, тако да су грбови постављени у правилним редовима према косини терена. Најстарији споменик је према легенди подигнут родоначелнику Поповића, који је био поп па су Поповићи по њему добили своје презиме. Овај споменик нема натписа и врло је необичног облика (слика 35). Због простора који су имали на располагању, ново гробље се проширивало до старога што је један од битних разлога да стара места са гробним белезима остану очувана. На овом гробљу има 80 очуваних дрвених гробница (слика 36). Стари споменици су од студеничког мермера у облику крста и има их укупно 10. Многи од њих су били покривени дрвеним кро-

Слика 36. Дрвене гробнице на гробљу у Цигли

Слика 37. Споменик Миленији Бујић из Цигле, од студеничког мермера са дрвеним кровом

вовима, чији остаци су очувани и до данас (слика 37). У ово гробље се сахрањују фамилије: Поповићи, Бујићи и Токовићи.

15. Гробље код Вучијеџ Њоџока

Из засеока Цигле са Брезовца, неколико породица Поповића се саселило на своја имања поред Увца, на самој граници Босне и Србије. Они су ту живели али су се и даље сахрањивали у Цигли на брду. Ово мало гробље, са само два споменика и 16 гробова, налази се уз границу, у долини поред Вучјег потока. Пролетње бујице сваке године, са окомитих брда Брезовца, сурвавају велико камење у долину, те се ова два споменика и не

Слика 38. Споменик код куће Милана Поповића из Цигла

примећују док неко не укаже на њих. Према причи Поповића који живе поред Увца, ту су сахрањивани њихови преци умрли у зимском периоду, ради немогућности да их отерају на гробље у Цигли, које се налази на висинској разлици од 700 метара. Ту је 1921. године сахрањена и млада жена, умрла на свом првом порођају. Иако је умрла у августу месецу, мајка ју је сахранила ту, близу куће, како би могла чешће да посећује њен гроб. Својој младој ћерки подигла је и споменик, а као своју последњу жељу, оставила је аманет да и њу сахране поред ћери. И њој је подигнут споменик. Остали Поповићи продужили су да се сахрањују у Цигли. На ово мало гробље излазе уочи великих празника и Задушница, а када су велики снегови на Задушнице и не иду у Циглу, него на овом гробљу пале свеће за све умрле. Гробље није ограђено, али су гробови обележени по дужини и ширини камењем побијеним у земљу (слика 38).

ЈАБЛАНИЦА

Ово је једно од највећих златиборских села, кроз које протиче Јабланичка ријека која се улива у Црни Рзав, а он код Вишеграда у Дрину. У Јабланицу се долази преко

Слика 39. Поглед на Јабланицу (од цркве)

Златибора и Рибнице пењући се до под Торник, одакле се пут серпентинама спушта у долину која је са северне стране затворена Торником а са јужне Брезовцем. Село се пружа поред пута низ реку (слика 39). Јабланица има два сеоска центра, један је административни, који се налази у Горњој Јабланици, где су осмогодишња школа, кафана, задруга, неколико продавница и амбуланта. Духовни центар села, са црквом, шатрама, вашариштем, гробљем и трпезаријом, налази се на размеђу Горње и Доње Јабланице. Ово село, које захвата замашно пространство, има више гробаља. Кад се Јабланица прилази преко Златибора, наилази се прво на гробље у Рибници, које је и мало и скоро основано. Има само двадесетак гробова и у њега се сахрањују Кутлашићи, који живе у Кобиљој Глави и поред Рзава, и фамилије из Јабланице које су деобом или из неких других разлога, најчешће да би се бавили туризмом, преселиле на своја планинска имања у Рибници или Шаиновцима.

На два места у Горњој Јабланици се налазе положене плоче од белог мермера, кога

у овим крајевима нема. На неким од ових плоча само је урезан крст а остале немају натписа ни било каквих других знака. Према казивању Јабланичана, оваквих плоча има око сто на подручју села. Једно од ових гробаља, које зову Грчко гробље, налази се близу садашњег гробља, на месту званом Повоз, и у њега се сахрањују Бакићи, Божанићи и Јанковићи. Друго старо гробље зову Мраморје. У Горњој Јабланици постоји и гробље код „Питоме крушке“, и у њега се сахрањује део фамилије Бакића, Пенезићи и Савићи. У Доњој Јабланици постоје два гробља: једно на Краљевој коси, а друго у Рајевићима.

16. Буровића гробље у Јабланици

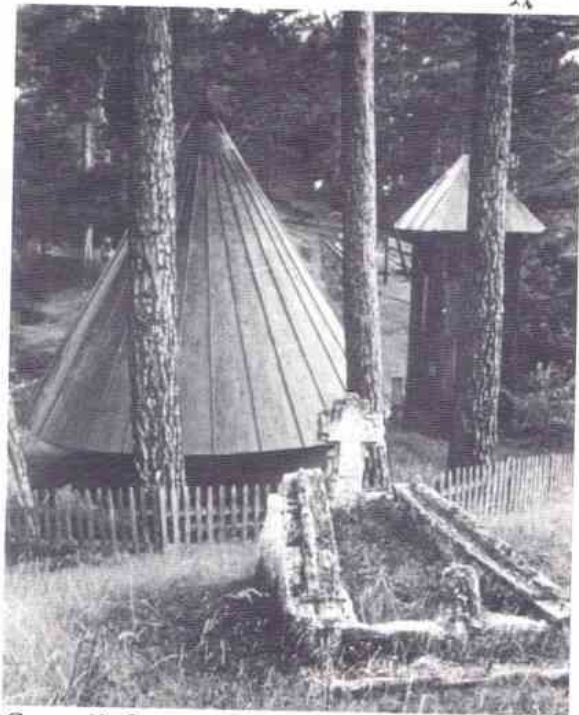
Ово гробље лежи подно самог Торника, на путу од Рибнице ка Јабланици. Налази се на једној превиси која се зими, за време великих снегова, с муком прелази, да би се потом лако спустило на једну или другу страну. Ту се одваја и пут за село Стубло и манастир Увац. У ово гробље се сахрањују

фамилије: Ђуровићи, Токовићи и Драговићи. Од свих истражених гробаља, вероватно се налази на највишој надморској висини. Оријентисано је запад - исток, ограђено и има само једну капију до пута, уредно је и нема старих споменика. Претпоставља се, према казивању мештана, да су стари споменици били у јако лошем стању па су их уклонили. Нашли смо само једну дечју гробницу са малим спомеником од студеничког мермера у облику крста, на коме пише: „Радивоје син Милоја Ђуровића живио 2 г. умро 23. ок 1905 г. спомен подиже отац, чиче Богосав и Јоксим“. Интересантно је да мајка није уписана а јесу стричеви, чему је вероватни разлог ранија смрт мајке. Остали споменици на овом гробљу су као и на осталим гробљима, од белог а најчешће од црног мермера.

17. Гробље у Јабланици код цркве

Највеће а вероватно и најстарије гробље у Јабланици, налази се на две до три стотине метара од јабланичке цркве брвнаре. Између цркве и гробља, на равном платоу,

Слика 40. Стари споменик са гробницом од сике код јабланичке цркве, црква и звонара

Слика 41 и 42. Предња и задња страна споменика ратнику Обрену Дидановићу из Јабланице

некада је било сеоско вашариште на коме је младеж (под будним оком родитеља који су их из шатри, као са престола, контролисали) играла и забављала се. Старији део гробља је на брду. Оно се ширило падином према цркви, па се најмлађи гробови налазе у прилично оштрој страни. Старији део гробља је ограђен а поред новог дела је скоро просечен пут, па ограда још није стављена. Старих споменика на гробљу нема. Могуће је да их није ни било, а ако јесте, вероватно су били од дрвета па су пропали. Само се налази један споменик са дрвеним кровом и то Сретену Дидановићу, који је умро 1903. године. У ово велико гробље, некад су сахрањивани сви Јабланичани, а сада су формирали гробља по засеоцима. Није редак случај да је један члан породице сахрањен у гробље код цркве, а други у гробље у засеоку.

Са источне стране цркве, на самом врху брега изван црквене ограде, налазе се два стара споменика. Споменици и гробнице су саграђени од сиге, с тим што су гробнице обложене дебелом даском. На споменицима и гробницама су видљиви остаци боје (слика 40). У црквеној порти се такође налазе три старија споменика од којих је један подигнут младом војнику који „погину у Љесковцу у 20. го(д). 1879.“, с друге стране је представа војника са пушком (слика 41-42). На тексту се виде остаци црвене боје. И на друга два споменика су приметни остаци боје.

СТУБЛО

Стубло се налази са јужне стране Торника и спушта се све до реке Увца. Овом селу се долази од Златибора и Рибнице путем за Јабланицу до Ђуровића гробља, где се скреће лево, па пут води подно Торника спуштајући се у неколико заселака овог села. Планинска имања Стубљана налазе се под самим врхом Торника, на надморској висини преко 1.200 метара, а куће и домаћинства се простиру све до самог Увца, где се некад налазио и заселак Увац. Двдесетак породица засеока Увац, у коме се налази и истоимени манастир, било је принуђено да напусти

плодну долину око реке и иселе се у своја планинска имања, на неплодну земљу, где само трава добро успева, јер нису имали ни пута, ни струје, а ни школе. На четири километра удаљености од манастира остала је само једна породица, двоје остарелих људи. И они би се вероватно иселили да су имали своје имање под Торником. Крај Увца су остале напуштене куће, пуне штале, амбари и салаши. Школа која је саграђена 1954. године и радила само четири године, неуспешан је покушај да се заустави исељавање становника из тог беспућа. Остале су необрађене њиве и вртови у којима је успевала паприка, парадаиз, лубенице, а некада је рађала и винова лоза. Рушевине запаљеног манастира Увац су зарасле у коров и драч. Дидановићи, Живковићи, Лазаревићи и Бакићи су све то оставили и отишли у своје колибе кад су до њих дошли пут и струја. Поред манастира су оставили и гробови предака. Исељавање се завршило 1985. године када су се сви окућили запосливши се у новоотвореном руднику. За обрађивање земље око Увца нису имали више времена, а изгледа, ни потребе. На Увац се силазило само за Задушнице. Млади нађоше забаву, а стари се ућуташе. Забринуше се где ће их деца сахрањивати, јер се млађи спремају да праве гробље тамо где га никад није било. До Увца и до гробља се меит једино могао спустити на коњу. Тако су у прво време и радили, натоваре сандук са покојником на самар па полако низ стрмину, све док се једне године коњ не поклизва и падне. Шта је даље било, сад се већ приповеда у шали како им је ето меит „побегао“. Беше то кап што чашу прелива и зато су решили да гробља праве на новим стаништима. У својој тврдоглавости почеше свако свога на свом имању сахрањивати, попут босанских средњовековних племића: „на својој земљи на племенитој“.

Задржаћемо се само на три стара гробља која се налазе у Стублу, јер нова нису предмет овог истраживања. Једно је у центру села, где се налази месна заједница и продавница, а некад је била и школа која сада не ра-

ди; друго је у Кузељима на месту званом Питомина и треће је поред манастира Увац.

18. Гробље у Сџублу

Једна запуштена сеоска продавница је једини преостали објекат у центру овог старовлашког села. Школа већ одавно не ради, задружни дом је у стању распадања, једино „цвџета“ гробље које је у близини, јер умира-

Слика 43 и 44. Споменици од драгачевског пешчара у Сџублу

ти се мора а споменик одражава имовну моћ потомака. Неки, подижући блиставе споменике, покушавају да окају грехе што им стари родитељи помреше сами и напуштени. Гробље се налази на брежуљку, испод кога пролази пут до центра. Гробљанска ограда има два улаза: западни и источни. Оријентација гробова по правцу запад - исток је прилично правилна, пошто се гробље налази на скоро равном терену. У ово гробље се сахрањују фамилије: Марићи, Удовичићи, Кнежевићи и Марјановићи.

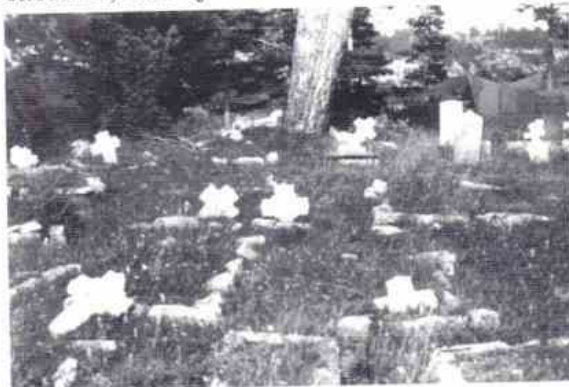
Овде се налазе остаци две дрвене гробнице од којих је једна била украшена урезаним крстом са полукругом. Малих споменика, од студеничког белог мермера у облику крста, има 21 од којих 17 имају натписе. Има и неколико већих споменика у облику заобљене пирамиде, рађених од лошијег камена, вероватно из близине. Два скоро пропала споменика од драгачевског пешчара, украшени са све четири стране, на једној страни имају урезан лик а на остале три текет и разне украсе (слика 43-44).

Најнеобичнији споменик на овом гробљу је нађен испод једног дрвета, померен са свога места, а види се да је био „усађен“ на неки други виши камен или на дрвени носач. Округлог је облика, рађен од кречњака, са једне стране је женски лик, само глава, а пред је натпис.

19. Гробље у Питомини

Испод засеока Ограђенице села Стубла, на заравни брега прошараној столетним боровима, налази се гробље до кога се стиже лошим сеоским путем. На суседном брегу је још једно - старо гробље, које мештани зову Грчко, на месту званом Плоча, па се каже „Грчко гробље на Плочи“. Мишљења смо да је ово српско гробље из средњег века. Гробље у Питомини је имало простора да се шири због чега су и очувани сви гробови, вероватно и они из времена његовог настанка. Ово је једно од већих гробаља, ограда је

оградом и има два улаза - источни и западни. Оријентисано је правцем запад - исток, а стари гробови се налазе на северном делу. У старијем делу гробља, као гробна обележја налазе се једноставне дрвене гробнице без споменика, гробнице од сиге, такође без споменика, и 40 малих споменика од белог студеничког мермера у облику крста (слика 45). Ови споменици су попадали и неки леже на гробницама од сиге. Већи број ових споменика нема натписа; а они који имају, тешко су читљиви. Неколико споменика од белог мермера, у облику пирамиде или пирамиде која се завршава крстом, окренути су натписом према западу а слова су тако нејасна да их нисмо успели прочитати. У овом гробљу се сахрањују фамилије: Кузељевићи, Танасковићи, Благојевићи и Лечићи.

Слика 45. Гробови са споменицима од студеничког мермера на гробљу у Питомини

20. Гробље на Увцу

До засеока Увац села Стубла, на десној обали Увца уз саму реку, стиже се данас из засеока Капе, новопросеченим макадамским путем, који је изграђен ради истраживања и реконструкције манастира Увац.

Гробље се налази на падини, северно од манастира, која се прилично стрмо спушта ка њему. Најстарији споменици се налазе на самој обали испод које су били северни манастирски конаци. Гробље је проширено узбрдо, према северу и према истоку.

Слика 46. Дрвена гробница-споменик Сави Дидановић на гробљу изнад манастира Увац

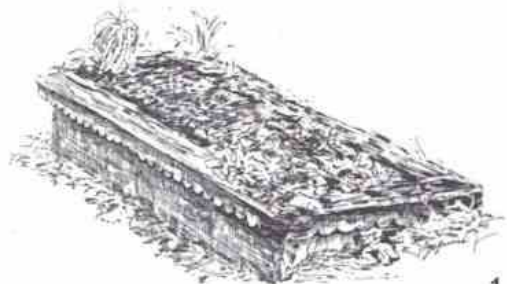
Ограда од дрвених пармака, последњи пут је обновљена 1956. године, па је сада у прилично лошем стању. Ограда има само источну капију којој се прилази поред чесме.

На овом гробљу се сахрањују мештани засеока Увац: Дидановићи, Живковићи, Лећићи, Весовићи, којих данас више нема, Вуковићи - данашњи Лазаревићи, који носе презиме по прводосељеном Лазару Вуковићу, Дидановићи, из засеока Планиница села Раче са леве обале Увца, и фамилија Бујићи, из засеока Цигла са Брезовца.

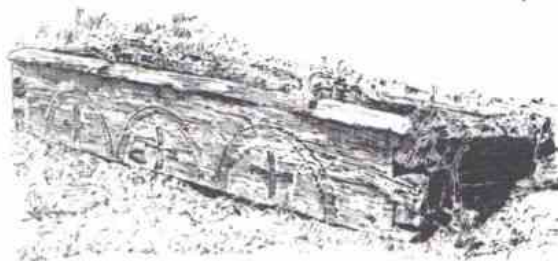

Слика 46а. Споменик од сиге без икаквог знака на гробљу изнад манастира Увац

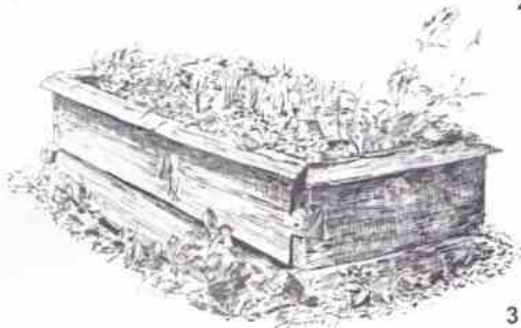
На основу споменика евидентираних на овом гробљу и спознаје о времену досељавања поменутих фамилија, може се са сигурношћу тврдити да је оно настало полови-

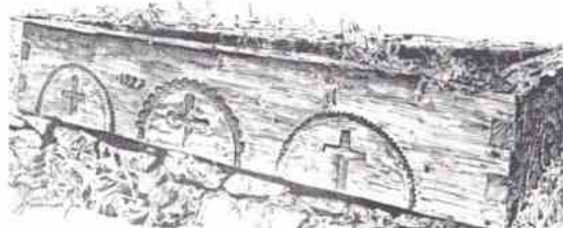
1

2

3

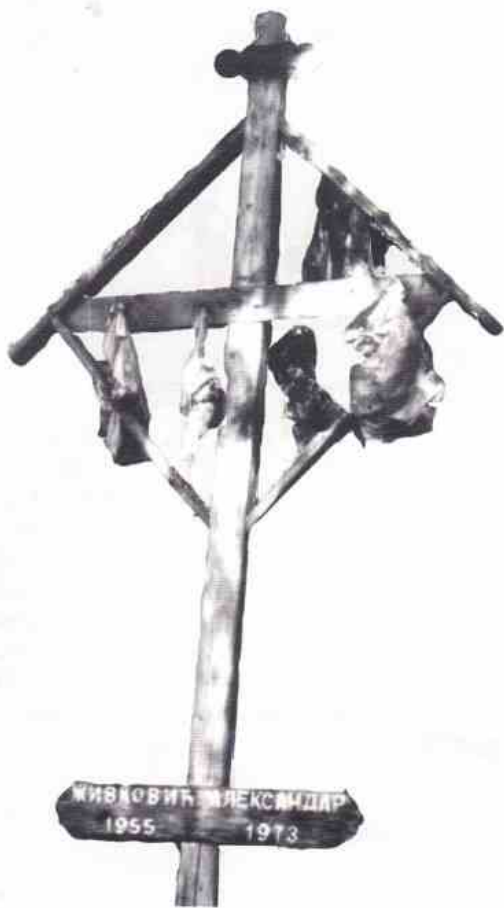

4

Слика 47. Примери украшавања дрвених гробница на гробљу у засеоку Увац (изнад истоименог манастира)

Слика 48. Мањи споменици од црвенкастог камена са гробља на Увцу

Слика 49. Перјаница на гробу Александра Живковића (гробље на Увцу)

ном XIX века, када је манастир увелико био порушен и обрастао у шипраг, а мештани су за своје прве гробне белеге користили камен од манастира (слика 46а). Старије гробље увачких монаха се налазило у порти северно од цркве.

На овом гробљу има укупно 15 очуваних дрвених гробница од којих су многе биле једини гробни белег, јер је са њихове западне стране исписан текст који нам даје податке о покојнику (слика 46). Већи број ових гробница је украшен различитим крстовима (слика 47).

Укупно је очувано и 17 споменика у облику крста од белог студеничког мермера, приближно истих величина. Неки од њих имају натпис; а за оне без натписа, подаци се налазе на дрвеним гробницама (слика 46).

Следећа група споменика на овом гробљу је од црвенкастог камена, малих димензија (висине 50, а ширине 25 сантиметара) са избрушеном само предњом страном на којој је текст, док су остале стране само грубо обрађене (слика 48). Има и неколико тањих плоча од белог мермера, такође малих димензија.

Перјаница, која је у овом гробљу постављена 1973. године, вероватно је последња у овом крају (слика 49).

ДОБРОСЕЛИЦА

Доброселица је пространо село и веће је од Стубла, а по неким административним поделама, Стубло је некада и припадало Доброселици. О томе сведоче и неки стубљански надгробни споменици на којима за мештане пише да су из Доброселице. У Доброселицу се долази са магистралног пута Ужице-Нова Варош. У месту Водице се ка западу одваја пут којим се након 6-7 километара стиже у центар села. У центру се налази црква брвнара и гробље, школа са четири ђака и задружна продавница. Доброселица се дели на Горње и Доње Село, која раздваја Доброселичка ријека. Ова речница се улива у

Увац изнад манастира Дубрава и, према народном предању, она је горња граница, односно међа имања која су припадала манастиру Увац.

У Доброселици имају четири гробља. У Доњем Селу, на месту званом Препран, у коме се сахрањују фамилије: Станковићи, део фамилија Марјановића, Ковачевића и Јовановића; гробље у Точковици у које се сахрањују Јечменице и део фамилије Марјановића; гробље у Ријечи испод Торника у које се сахрањују Вранешевићи, Танчевићи, Драговићи и Шушићи и четврто гробље на Вршчићу код цркве брвнаре, које смо истражили.

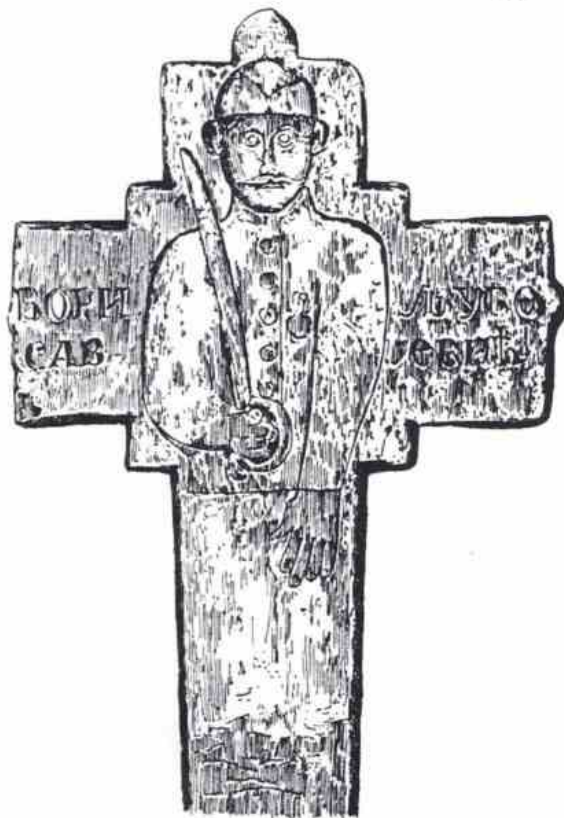
21. Гробље у Доброселици

Ово гробље се налази поред цркве брвнаре, са њене источне стране, иза олтарске апсиде. Ограђено је заједно са црквом и има само један улаз са западне стране у облику велике наткривене капије. Поред тога што за њега кажу „Гробље код цркве“, зову га и Гробље на Вршчићу. У њега се сахрањују породице: Каргановићи, Кнежевићи, Симоновићи, Срндаћевићи, Ковачевићи и Марјановићи.

Овде смо пронашли само два споменика у облику крста, али су нешто већих димензија од студеничких и рађени су од лошијег камена. На једном од њих се назире некакав урезани украс, док су сви остали споменици новијег датума и грађени од црног мермера.

СЈЕНИШТА

Сјеништа припадају нововарошкој општини, а смештена су на десној страни Увца. Када се са магистралног пута Ужице-Нова Варош код Тавника, на граници села Драглица и Негбина, скрене десно, после шест километара се стиже у Сјеништа. Ово село је на благој, прилично плодној висоравни, која се спушта до реке Увца. Центар села се нала-

Слика 50. Споменик Борисаву Љубојевићу, ратнику из Сјеништа

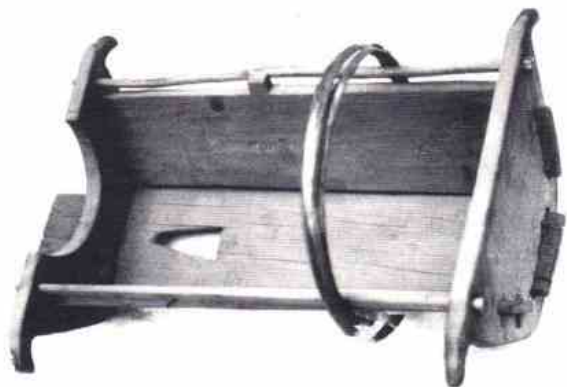
зи на Црквини, где је некад била школа, која сада не ради, и задружни дом, такође напуштен. Од некадашњег лепо уређеног центра, сада функционише само једна продавница и гробље, док је све друго остављено. Ово је једино гробље у овом пространом селу и у њега се сахрањују фамилије: Селаковићи, Мраковићи, Јовановићи, Чорбићи, Минићи, Мутавцићи, Маринковићи, Обрадовићи, Стојковићи, Варагићи, Љубојевићи, Мијановићи, Илићи и Мрвићи.

22. Гробље на Црквини

Гробље је велико, ограђено металном оградом, са два улаза: на источној и западној страни. До источног улаза је трошна др-

вена капела. Старији гробови се налазе до капеле, а гробље се ширило према западу. На овоме гробљу има 25 споменика од белог студеничког мермера у облику крста. Они су уобичајеног изгледа и величине. На једном од њих је војник (слика 50). Поред ових спо-

Слика 51. Дечја бешика (колевка)

меника с почетка века, рађено је и спомење од локалног камена, у облику мањих пирамида. Има и преко двадесет остатака од дрвених гробница. Најстарији мештани овога села су нам рекли да су њима њихови родитељи причали, како је почетком XX века у овом селу, као и по читавом Златибору, владала зараза шарлаха, од којег су многа деца поумирала. Умирало је, кажу, и по троје из куће. Према овдашњим обичајима, малу децу нису стављали у ковчеге, већ су их до гробља носили у малим бешикама, које су као корпа ношене преко руке (слика 51). Након сахране на гробу је остајала преврнута бешика. Пошто је у Сјеништима умирало највише деце, прича се да је поглед на гробље са преврнутим бешикама код сваког пролазника изазивао необуздану тугу. Колевке, као споменици, стајале су по гробљу док их зуб времена и трулеж не би уништили.

VI

О ГРОБЉИМА И НАДГРОБНИМ ОБЕЛЕЖЈИМА

Према општим археолошким подацима, припадници првобитних седелачких људских заједница су своје мртве сахрањивали у оквиру домаћинства, некад испод огњишта а некад испод прага. И данас се у народу верује да духови предака живе испод прага или огњишта. Када се девојка удаје, при поздраву са својим родом, она љуби родитељски праг, а при уласку у нови дом, преносе је преко прага да не би на њега стала и тако повредила неког од предака. Млада при уласку у нови дом прво љуби огњиште, које се сматра светим местом у кући и служи као кућни олтар. Највећа увреда је псовање огњишта, а најстрашнија клетва „огњиште ти се угасило“. Поштовањем преминулих предака, као и места где су они сахрањени, развио се култ предака из кога се, према неким мишљењима, развија религиозно-идеолошка мисао. Одвајањем предака од потомака и њиховом сахраном на неком другом месту - некрополи, гробљу - и она постају табуисана па им се, сходно томе, указује посебна пажња чита-

ве заједнице. Прва гробна обележја се јављају још у средњем енеолиту, у облику *шумула* односно *курџана*.⁵⁹ Поља са урнама из позног бронзаног доба и пепелничка поља „која су типична за старије многобожачко доба на словенском земљишту, а могу се местично пратити од V и IV века наше ере уназад све до почетка прве хиљаде година пре Христа“⁶⁰, говоре нам о већ развијеном култу предака.

Од V века наше ере, па спорадично до XII века, на балканском простору где живе Срби, као гробна обележја јављају се *громиле*⁶¹. Из времена српске државе пре доласка Турака, српски владари зидају цркве задужбине као своја гробна обележја, а наилази се и на ретка гробља са положеним каменим плочама за која се претпоставља да потичу из истог периода. На истраженом подручју смо пронашли три таква гробља: у Горњој Јабланици, Стублу и у Бањи код Прибоја. Претпоставља се да је народ гробове својих покојника обележавао дрвеним споменици-

59 Д. Срејовић, *Археолошки лексикон*, Београд 1997, стр. 540, под одредницом *Култура гробних јама*.

60 Ј. Ердџановић, *Нидерлеово дело о Старим Словенима*, Гл. Географског друштва, св. бр. 7 - 8, Београд 1922, стр. 225.

61 Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, Београд 1998. године.

ма, јер се другачије не може објаснити постојање споменика све до XIX века, кад се јављају камена надгробна обележја.

„Из општег односа према покојнику, мистичног страха и веровања да стичу натприродне моћи преласком у загробни живот, произилази поштовање, указивање одређене пажње и старање, које се испољава у подизању надгробног обележја, 'пребивалишта душе - вечне куће' умрлог. Веровало се да од овог односа зависи и понашање покојника према потомцима и његово смиривање“⁶². Зато је и разумљиво што је култ мртвих, као један од најраспрострањенијих и свакако најстаријих култова, имао утицаја на развој религије, појаву многобројних обичаја и веровања као и одређивање места за сахрану покојника. Многи до данас очувани обичаји потврђују нам да су гробља одувек сматрана светим - табуисаним местима. Захваљујући том праисконском веровању да гробља „не ваља“ скрнавити, па било чија да су, она су и очувана па се и могу проучавати. Када смо истраживали терен током 1993. године у нововарошком селу Рутоше, породица Грбића је, копајући темеље нове куће, наишла на једну велику гробницу са скелетима. Покупили су кости, како су нам испричали, завиле их у бело платно и однели на сеоско гробље на коме се налази и црква, где су их покопали после опела које је одржао свештеник. Градњу куће су померили на друго место, а археолог из наше екипе Милоје Маџдић констатовао је да се највероватније ради о праисторијској гробници.

За гробља су одувек бирали посебна места. Обично су то осунчани брежуљци у близини извора и пута. Једном одабрано место је дуго служило, а на појединим гробљима се проналазе сахрањени које деле чак и миленијуми. На многим могилама се поред првобитно сахрањиваних спаљивањем, на-

лазе и касније скелетно сахрањени покојници, а неретко се на истим местима нађу и хришћанска гробља. Према усменом казивању Сава Дерикоњића, археолога, у Кремнима у Мисаиловића пољу, приликом откопавања једне бронзанодопске хумке пронађена је једна платформа поплочана каменним облацима на којој су пронађени остаци керамике из IX века. Ово само показује колико је важна сакралност за сахрањивање једном одабраног места. Постоји старо веровање да није добро формирати нова гробља, јер ко се у њих први укопа, настрадаће му читаво потомство.

Гробља се налазе ван насеља и различитих су величина. Да ли су у давној прошлости гробља била функционално ограђена, то не знамо, али садашња то најчешће јесу. Нама познати називи за гробља су: *некропола*, *мраморје*, *гробље*, а у југозападним деловима Србије познат је и назив *шарено село*. У етнографској литератури код нас је одомаћено да се „некрополом“ сматрају стара гробља која су предмет археолошких истраживања, мада је то грчка реч која у преводу значи „град мртвих“, односно гробље. *Мрамор* или *мраморје* се очувало најчешће као топоним. У селу Дрежнику, на путу према Равнима, налази се део који се зове Мрамор и ту стаје аутобус, па мештани кад купују карту кажу: „Дај ми карту до Мрамора“. Такав је и топоним *Мрамор* на Косову, нама познат из народне песме. Старо гробље у Јабланици мештани називају Мраморје. Многа стара гробља у нашем народу се називају различитим именима: грчка, латинска, мађарска, турска, названа по народима за која обичан свет верује да су живели у нашим крајевима, циновска „маџурска названа према великим плочама јер наш народ мисли да су ту живели неки велики људи“, Маџуре су дугачки људи који су били пре овога света⁶³,

62 Никола Пантелић, *Ликовне одлике српских надгробних споменика*, Каталог изложбе, Београд 1984.

63 В. Ђоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, Наше старине, Сарајево 1956, стр. 127.

сватовска, русалска, коледарска, краљичка, чији су називи настали као сукоби две групе; чумина гробља чији је назив последица епидемије куге⁶⁴.

Појам *шарено село* који се у југозапад-ној Србији употребљава као замена за појам гробље, многи везују за споменике настале у другој половини XIX века, који су израђивани од камена пешчаника, са ликовним представама људи, птица, животиња и вегетбилних мотива који су бојени јаким светлим бојама (бело, жуто, плаво, црвено). Њих има највише у драгачевском крају, где су и до-стигли свој највиши уметнички израз, па та гробља заиста изгледају као „шарена села“. За ове крајеве Србије, Златибор и Стари Влах, не би се могло рећи да је „шарено село“ синоним за гробље шарених споменика, јер су они овде ретки, а и сам појам је знатно старији. Овај назив за гробља се употребљава када људи нису у жалости, а уређују гробове, па обично кажу: „идох у шарено село те га мало уредих“, а најчешће се употребљава када умре неки сеоски фантаста и занесењак за кога се каже: „оде и он у шарено село“ а притом се мисли, где ће се можда и његове фантазије остварити. Или, ако се сретну двоје већ остарелих људи, који су се у младости „гледали“, обично мушкарац каже жени „сачекаћу ја тебе у шареном селу“. У овим крајевима се термин „шарен“ у свим случајевима, сем змије шарке, поистовећује са леп, чак и као највиши степен поређења, а пошто се „онај свет“ најчешће замишља као рај, он свакако мора бити леп а самим тим и шарен.

У гробља се данас, као и некада, сахрањују становници из ближе околине: саплеменници, братственици и фамилије. Уколико се у исто гробље сахрањују мештани више села, или различитих фамилија, онда се тачно зна где се која фамилија или род сахрањују. Они су сви један до другог. На сеоским гробљима нема случајева да се споменик подигнут Петровићу налази усред Јовановића, може са-

мо уколико су гранични споменици, а иначе су сви Петровићи или Јовановићи заједно. Кад се даје за душу на Задушнице, прво се посећују гробови најближих сродника, па тек онда даље родбине а неке различите фамилије, иако се укопавају у исто гробље, никад једне друге не посећују. Садашња гробља су увек ограђена: дрвеном, бодљикавом, а некад квалитетном жичаном оградом. Најчешће имају двоја врата, са источне и западне стране, уколико је то положајем тла дозвољено.

У гробља се некада нису сахрањивали утопљеници, самоубице, копилад (ванбрачно рођена деца), странци и Цигани. Они су сахрањивани поред гробљанске ограде и без опела. Самоубиство се, према црквеним законима, сматра једним од највећих, смртних, грехова. Како се за утопљенике често не може доказати да ли је у питању несрећан случај или самоубиство, црква их третира подједнако. Кад су утопљеници у питању, народно веровање поручује да утопљеници „вуку градоносне облаке“, ради чега их родбина најчешће сахрањује на месту несреће; то се поклапа са црквеним канонима због чега се овакав начин сахрањивања дуго сачувао. Уколико се у крају налазе остаци старих цркава или манастира или само топоними као што су *Манастириша*, *Црквина*, *Црквинише* и друго, родбина ове несрећнике сахрањује на тим местима. Три таква гроба налазила су се поред ограде којом је ограђена црква у рушевинама у засеоку Ребељ села Рутосе испод Јањине стијене. Иако се на месту, где је некада била црква, до скоро налазила густа и непроходна шума, тај простор су власници имања оградили да не би улазила стока, јер се веровало да би све од стоке што би ту ушло одмах „мањкало“. Изван те ограде су сахрањени утопљеници Јосип Буљугић, који је имао и споменик, Драго Дробњаковић, без споменика али са масивном дрвеном гробницом, и Светозар Новаковић, без ика-

⁶⁴ П. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, одредница *гробље*, стр. 136.

квог обележја. У време археолошких ископавања манастирске цркве⁶⁵ на овом локалитету, родбина ових утопљеника пренела је њихове посмртне остатке и уз опело их сахрањила на сеоском гробљу. У близини ове цркве, испод средњовековног града Клака, на десној страни Увца, налази се једна ливада коју власници а и остали зову *Мастирина* (< Манастирина), на којој се такође налази један гроб без икаквог обележја, а припада мајци Станише Драгашевића, која се на том месту утопила 1912. године, преносећи оружје из Србије. И поред тога што су сви знали да се она утопила несрећним случајем, ипак није сахрањена на сеоском гробљу. Овај гроб сада нема никаквог видног обележја, можда је дрвени крст временом пропао. Обичај сахрањивања самоубица и утопљеника ван гробља данас се скоро и не практикује јер после молбе коју породица самоубице упути владици, он најчешће одобрава и сахрану на гробљу и опело.

У овим крајевима су ретки гробови поред пута или на сопственим имањима, ако изуземо неколико гробља насталих последњих 5-6 година у засецима Капе и Ограђеница села Стубла. Ако се и нађе какав споменик поред пута, он је над празним гробом, а покојник је сахрањен на неком другом месту.

Већ смо рекли да су за гробља најчешће бирана осунчана места, обично брежуљци, близу извора и путева, ни близу ни далеко од насеља. Први становници досељени у неко подручје оснивали су гробља. Касније досељени, па макар и немали никакве, ни племенске ни земљачке везе са предходницима, своје умрле су сахрањивали у већ основано гробље. У српском народу се верује да није добро оснивати нова гробља због поменутог страдања потомства првоукопаника и про-

блема које би њихови саплеменици због тога имали. Ако су већ присиљени да направе ново гробље, познати су случајеви да се у гробље прво сахрани медвед, па се то гробље назива „мечкино гробље“⁶⁶. Најстарије досељенике у некоме крају откривамо по гробљима, јер иако гробље користи више фамилија, она по којој се гробље назива је најчешће и прводосељена. Истина, име може носити и по најбројнијој фамилији која се ту укопава, нпр. Ђуровића гробље у Јабланици, Шћеповића гробље у Кратову и др. За гробља се верује да су насеља мртвих која ноћу треба избегавати јер се могу срести духови предака. Многе приче, од којих се људи плаше, поникле у нашем народу, везане су за гробља. Једна од најчешћих је она како су се кладили млади ко сме да оде те ноћи на гробље. Одважи се једна девојка. Да би доказала да је стварно тамо била, требало је да на један гроб забоду своју преслицу. Отишла је, али се није вратила. Сутрадан су је нашли мртву на том гробљу. Јер, толико се уплашила да је преслицом закачила сопствену сукњу, па кад је хтела да се окрене и пође кући, сукња је запела, а она је од страха умрла мислећи да је вуче неки дух из гроба.

Гробови на гробљима представљају појединачна обележја сахрањених. Оријентација гробова код Словена па и код Срба је скоро увек запад - исток. Глава покојника је на западу са лицем окренутим према истоку, тј. рађању сунца. Гробови су дубине од 1,5 до 2 метра, ширине преко метра и дужине нешто преко два метра. Гробови су се ограђивали, некад каменом, некад дрветом, и тај уређени део се назива гробница, која је врло често једини гробни белег трајнији од привремене дрвене крстаче. Хумка настаје тако што се вишак земље приликом сахране наспе преко гроба и најчешће ограда каменом или

65 Народни музеј из Ужица у сарадњи са Завичајним музејом из Прибоја и Републичким заводом за заштиту споменика културе из Београда почео је 1993. године реализацију свог пројекта „На светим водама Лима“, у оквиру кога су вршена археолошка ископавања на локалитету испод Јањине стијене.

66 П. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, одредница *гробље*, стр.136.

дрветом и побуса. Грбови су као и гробља, такође табуисана места. У нашем народу, кад би прогонитељи јурили да ухвате кривца, ако би он у бекству стигао до каквог, макар и непознатог гроба и легао преко њега, прогонитељи би морали одустати од потере, бегунац је на гробу стекао азил⁶⁷. Неки грбови, нарочито калуђера испосника или светаца, имају и исцелитељску моћ. Болесни би долазили таквом гробу, нарочито умоболни, па кад би на њему преноћили, њихово здравствено стање би се поправљало. Народ верује да су се многи болни тако излечили. Грбови су, као и гробља ограђивани, вероватно из страха да дух умрлога не изађе. Словени су на грбове својих покојника бацали камење и трње. И други стари народи су из истих побуда ограђивали грбове, што нам на једном месту Чајкановић износи: „Кад би стари Германци казнили смрћу 'кукавице и оцунаве', натрпали би на њихов гроб трње: очевидно зато да душа убијеног не би могла изићи и осветити им се, Картагињани и Римљани бацали су такође на гроб погубљених трње и камење“⁶⁸. Временом се заборавило зашто се нешто ради, јер је то већ прерасло у неписано правило које је јаче од сваког писаног закона. Тако данас никакав закон не би могао натерати наш народ да се сахрањује као неки народи Европе чији се гроб налази у равни тла, без икакве ограда, а само споменик представља гробни белег. Поред споменика који изискује знатна материјална средства, зидање гробнице је само мало мањи издатак, али се од тога не одустаје. У истраживаном подручју нема објеката који се зову гробнице, грађевине које би фамилија поди-

гла појединцу, као што је то случај у околини Београда, или пак у источној Србији.

После формирања српске државе, у средњем веку, њени владари, по угледу на Византију, зидају себи цркве задужбине и у њих се сахрањују. То исто чине и богати племићи и црквени клер. Из тог времена очувани су и камени споменици, једни као положене плоче а други као масивни саркофази са двосливним кровом. По угледу на споменике у црквама у облику плоча и саркофага, срећемо сличне споменике и на некрополама по Босни и Херцеговини, али и по југозападној Србији, а некад их је било и по другим европским земљама, како истиче А. Бељајев: „У другој половини првог миленијума после Христа имитације саркофага и слич. типа су биле широко раширене по читавој „Барбарској“ Европи у оквиру граница раније Империје (римске)“⁶⁹. Ови споменици су познати под називом „стећци“. Према етимологији коју износи В. Ђоровић, ова реч је изведена из глаголског прилога „стојећи“, одатле „стојећки“ па „стећки“⁷⁰. Питање је да ли су ови споменици припадали вишим слојевима ондашњег друштва, како су неки склони да тврде, или патаренима, како тврде други.

Из времена турске владавине у српским земљама, веома је мало очуваних споменика. Ово је и разумљиво ако имамо у виду чињеницу да су се Срби под турском влашћу вратили неким већ превазиђеним видовима живота како би преживели турски терор. То се огледа у градњи кућа и цркава, оживљавању и развијању породичних задруга⁷¹, враћању старим паганским обичајима⁷², вероватно су се и у обележавању гробова, вратили на старији и једноставнији начин, правећи као у

67 Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, Београд 1973.

68 Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, Београд 1973, стр. 75.

69 Леонид А. Бељајев, *Руски средњовековни споменици*, Руска Академија Наука, Археолошки институт, Москва 1966.

70 В. Ђоровић, Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нишким крајевима у средњем вијеку, *Наше старине*, Сарајево 1956, стр. 128.

71 Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. II, Социологија становања, Београд 1985.

72 Бојан Јовановић, *Српска књига мртвих*, Градина, Ниш 1992.

давној прошлости, споменике од дрвета. Пре доласка Турака највероватније је сеоско становништво равничарских подручја, које се више бавило земљорадњом, имало чешће контакте са властелом и црквом. Опонашајући их, подизали су својим покојницима камене споменике. Сточари који су живели у шумовитим брдско-планинским подручјима, у којима су цркве биле ретке а њихов утицај свакако мањи, надгробне белеге су градили од материјала који им је био најдоступнији, а то је дрво. И када су почели са употребом камена за израду споменика, кога је било тешко водити и обрађивати и најтеже транспортовати, они сигурно нису у потпуности напустили градњу надгробника од дрвета, па им је повратак старој традицији, у турско доба, био лакши. Та традиција се одржала и до данас, не само у градњи споменика већ и у погребним и посмртним обичајима. Како иначе објаснити да је српских надгробних споменика из времена турске владавине од XVI до XVIII века јако мало. Може се рећи да се становништво селило, али је морало умирати; може се рећи да су српска народна гробља археолошки неистражена, али их је свакако морало бити и на неки начин су морала бити обележена. Многи су покушавали да одговоре на ова питања, а износимо два мишљења која донекле дају јаснију слику о изгледу старих српских гробаља: „Мало се подиже надгробних споменика. Некда хришћани то нијесу ни смјели да раде од Турака. Раније је гдјекад на гробовима било и обичних дрвених крстача ('узглавница'), понекад и дуборезом украшених.“⁷³ Друго мишљење се односи на гробље са стећцима: „Колико ли је тек у овом гробљу оних убогих, изнад чијег гроба ника-

ква знамења нема, а о којима нико ништа сазнати неће. А јесу ли сви или већина, то заслужили? Није ли многи од њих по начину како је проживио живот заслужио бољи споменик од многих моћника који га у тој мјери није заврједио? За живота одгурнути у страну ни по смрти не могуће побјећи од неправде“.⁷⁴

Као и у свему, и назив за надгробно обележје је у разним крајевима и временима различит. Нама познати називи су: *хумка*, *могила*, *курџан*, *џумул*, *џромила*, *мрамор*, *риџа*, *џлоча*, *сјећенак*, *саркофаг*, *бележ*, *билиж*, *надгробни бележ*, *надгробник*, *знамење*, *вечна кућа*, *кућа*, *гробница*, *мазулеј* и *задужбина* (црква или чесма). Надгробно обележје обухвата све оно што је направљено на гробу да би остало као његово трајније обележје. Ту спадају: хумка, дрво посађено изнад главе, крстача, перјаница, гробница, гробни камен и споменик са кровом или без њега. У истраженим селима сада се најчешће говори *сјомен*, множина *сјомене*, или *сјоменик* а множина *сјоменаци*, што се ређе употребљава у селима а чешће у градовима.

Тумачење ових термина налазимо у многим речницима и тумачени су на следеће начине: *сјомен* 1) memoria 2) commemoracio⁷⁵; спомен 1) а. сећање на неког, б. предмет који изазива успомену, помен на некога 2) споменик 3) спомињање, помен 4) молитва за покој душе; споменик 1) архитектонско или вајарско дело посвећено успомени великих људи или знаменитих догађаја 2) а. материјални остатак из давних времена б. уметничко дело трајне вредности 3) надгробни споменик⁷⁶; Монумент мнж. монументата (лат. monumentum), велики споменик; велико дјело; Монументалан, лна, лно 1) моћан; који се

73 Мирко Барјактаревих, *О гробљима и гробовима у горњем Подимљу*, Гласник Етнографског Музеја 22-23, Београд 1960, стр. 222.

74 Стипо Манђерало, *Гробље у Застављу код Ливна*, ГЗМ, св. 39. Сарајево 1984, стр. 179.

75 Вук Ст. Карацић, *Српски рјечник*, Нолит 1975, стр. 703.

76 *Речник Мајацице српске*, Нови Сад 1973, књ. 5, стр. 937-938.

одликује прејаком дубином 2) преносно, те-мељит, солидан, огроман⁷⁷; монумент (лат. monumentum) уметнички израђен предмет који непосредно или симболично служи као успомена на некога или што, споменик⁷⁸. Овом набрајању значења назива надгробног обележја треба додати и мишљење Владимира Ђоровића: „У Дубровнику је у XII вијеку још обичан стари назив монументум, отуда можда и наш назив споменик. Први је такав назив у XVI вијеку у манастиру Вољавчи: 'спомење'⁷⁹. Јасно је да се ова тумачења од-носе на споменике грађене од камена. —

Митолозија надгробних бележа

Као и остали историјски материјал, и надгробни белези се могу класификовати на више начина: хронолошки - према старости и времену настанка; према врстама материјала; према облику; према верским и хералдичким обележјима; тексту; ликовним решењима итд. Пошто истражена гробља припадају махом XIX и XX веку, а изузеци ће бити посебно наглашени, основни критеријум за класификацију у овом раду је према врсти материјала од којих су урађени надгробни белези. Тај материјал је дрво, камен и бетон.

Надгробни белези од дрвета

Надгробни белези од дрвета, према Нидерлеу, код Словена појављују се на крају паганског периода, а *Кијевски летопис* о томе каже: „Собраше кости вложаху в судину малу и постављаху на столп на путех⁸⁰. Тај „столп“ је стављан на моголу или, како је већ

цитирано, поред пута. Нидерле нам даље објашњава да су у чувеној руској Црној Могили нађени остаци храстовог стуба. Неки истраживачи које он наводи, су поред стуба нашли још неке дрвене конструкције у облику кућице са кровом⁸¹. Ђорђе Јанковић у својој студији „Српске громиле“ хронолошки износи податке о дрвеним грађевинама на гробовима Старих Словена и Срба. Поред исцрпних информација и богате литературе коју користи и цитира, што је важно и за наш рад, Јанковић објашњава значење руске речи *стлп*: „У Русији се „стлпом“ назива мала зграда или кула, пирг. Најречитији је опис посете архиепископа Антонија цркви Свете Софије у Цариграду: да у њој стоје многи стлпови од црвеног мермера, лепо украшени, у којима су свете мошти. Нема сумње да је реч о саркофазима византијских царева са поклопцима на две воде, направљеним од порфира, који су стајали у Цркви Свете Софије до крсташког освајања Цариграда. Према томе, под појмом „стлп“ подразумева се грађевина налик малој кући⁸².

Према археолошким ископавањима која су 1953. године вршена у околини Београда (Високо Равно, Брестовик, Добрача) на гробовима Срба који потичу из VII и VIII века, нађени су видни остаци дрвеног коца, који је био пободен изнад покојникове главе (слика 52)⁸³. Исти овај пример наводи Петар Ж. Петровић у *Српском митолошком речнику* под одредницом *колац* са објашњењем: „У народној прошлости, понегде и данас, колац је употребљаван као ознака покојникове гроба... или Ебо биограф бискупа Отона Бамбершког, споменуо је 1152. године да су Балтички Словени своје мртве сахрањивали

77 Братољуб Кљајић, *Велики рјечник стариних ријечи*, Зора, Загреб 1974, стр. 872.

78 Милан Вујаклија, *Лексикон стариних речи и израза*, стр. 59.

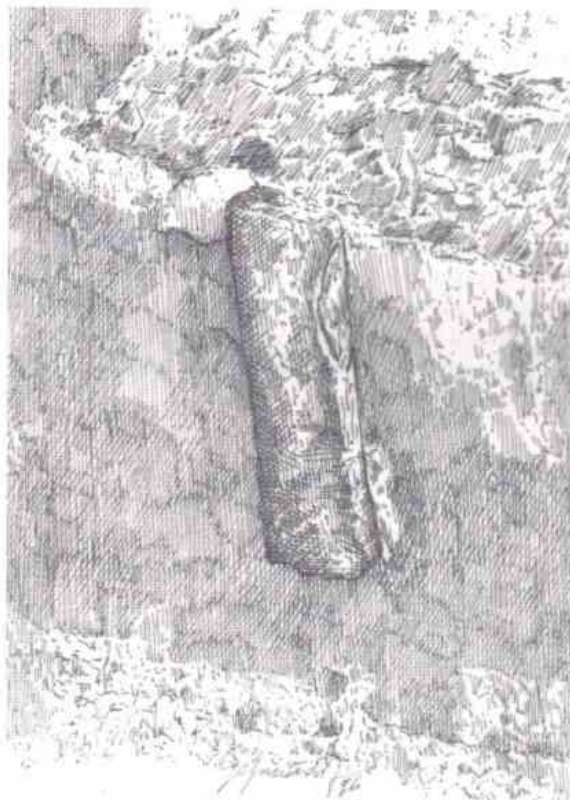
79 Владимир Ђоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, Наше старине III, Сарајево 1956.

80 Лубор Нидерле, *Словенске старине*, Матица српска, Нови Сад 1954, стр. 69.

81 Лубор Нидерле, *нав. дело*, стр. 86.

82 Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, Београд 1998, стр. 122.

83 Мирјана Ђоровић Љубинковић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, САНУ Београд 1956, стр. 233.

Слика 52. Остатак дрвеног надгробног споменика у Брестовику (према археолошком налазу М. Ћоровић-Љубинковић)

по шумама и пољима и да су на гробовима побијали „штап“, а то ће бити, свакако, табу - колац⁸⁴. У нашем народу, у прошлости, за колац се мислило да има магичну моћ. Насељавајући нове пределе и одабирајући место на коме ће се населити, и да би означили свој посед, било је довољно да појединац на дотично имање само пободе колац па да се зна да то њему припада. А опет, ако би у неке нове пределе заједнички дошло више породица, тамо где би одлучили да се населе побијали би колац. То место би касније постајао центар села. Веровање у магичну моћ коца је наш народ одржао и до данас. Још увек

се у неким крајевима верује да само глогов колац може уништити вампира. Да је у коцу моћ, види се и кроз народну пословицу која гласи: „зна се ко дрма кочић“, што ће рећи - зна се у кога је власт. Зато је и разумљиво што се колац нашао на гробу претка и што представља његов еквивалент. По примању хришћанства, колац добија попречни крак и постаје дрвена крстача.

Стари Словени су некада своје мртве сахрањивали по гајевима, испод великих дрвета, верујући да у сваком дрвету живи неко божанство или демон. Веровање да дрвеће представља божанства, било је распрострањено код свих старих народа. Ради тога су Стари Словени у шумама градили своја паганска светилишта око којих су сахрањивали своје мртве. По примању хришћанства они су са овом праксом наставили, а православна црква им то није строго забрањивала, због чега су се многа од тих старих веровања очувала и до данас. Код Срба се нарочито поштује храст, од кога се на Божић уносе бадњаци и код кога се на сеоске заветине остављају записи. Храстови на којима се остављају записи (урезани крстови) и испод којих се мештани са свештеником моле Богу, у народу су поштовани као и сам храм божији. Такав храст се никад не сече, чак се ни његове гране не ломе. У многим крајевима о заветинама се такви храстови ките цвећем, бојицом и разнобојном пређом. „Најзад, храст је заузимао видно место у митологији Стarih Словена, а био је од особитог значаја и у митологији других индоевропских народа. Неки извори говоре о томе да је храст био посвећен старом словенском божанству Перуну.“⁸⁵ Сађење дрвета на гробу било је повезано са веровањем наших предака да ће се душа покојника везати за дрво и ту остати. Касније је то веровање пренето на камен, што је само један од разлога због кога се подижу надгробни споменици. Још увек се у српском народу верује да на гробу младе

84 СМР, Београд 1998, стр. 243.

85 Никола Пантелић, СМР, под одредницом *храст*, стр. 454.

умрле особе треба засадити какву плодну воћку. Некада се испред погребне поворке приликом сахране младића или девојке носило младо дрво окићено везеним пешкирма, марамицама и барјацима - што је претеча перјанице.

Дрвени гробни белези су свакако били у широкој употреби код српског народа и то у дужем временском периоду. Њихова непостојаност нам и објашњава разлог због којих многи српски гробови немају очувана никаква обележја. А да су Срби и у најтежим временима обележавали гробове својих предака, показује нам фолклор и још увек очувана традиција градње дрвених споменика у крајевима које смо истраживали. Писани подаци о српским дрвеним надгробним белезима, иако ретки, јављају се тек у XVI веку. За нас су драгоцени јер сигурно сведоче да се дрвени споменици код српског народа израђују бар пет векова (од XVI до XX века). Најстарији запис о српским гробљима из 1530. године, оставио је Курипеших путујући кроз наше крајева ка Цариграду: „Видјесмо крстове на гробовима и друге хришћанске знакове...“⁸⁶. Он овде не каже изричито од чега су крстови, али, кад се текст у целости прочита, очито је да се мисли на дрвене. Ханс Дершвам је 1555. године пролазио путем пред Јагодине и видео дрвени споменик на коме је била изрезбарена срна са ланадима⁸⁷. Према Јиричеку и Герлах је 1578. године „опазио у Србији како крај главе мртваца постављају дрвене крстаче“⁸⁸. Даље нам Јиричек оставља податке и за своје време: „У унутрашњости Србије на гробљима ограђеним живицом или потпуно без ограде, још и данас карактеристични су врло високи, често веома уметнички изрезани дрвени крстови; о њих се вешају убриси, на гробовима же-

на недовршени ручни радови, а сем тога још и цвеће и воће“⁸⁹. О дрвеним споменицима деветнаестог века, оставио нам је податке и Митар Влаховић: „Знамо да је средином XIX века било по целој Србији значајних дрворезбарених надгробних споменика“⁹⁰.

На истраженом подручју смо имали среће да видимо више врста надгробних белега од дрвета па смо их класификовали на следећи начин: 1) Дрвени крстови-крстаче, 2) Дрвени споменици; 3) Дрвене гробнице; 4) Дрвени кровови - настрешнице и 5) Перјанице или сргови.

1. Дрвени крстови - крстаче

Рекли смо већ да су наши преци, још као пагани, изнад глава својих покојника стављали колац, вероватно најстарије и најједноставније гробно обележје. Могуће је да је од њега старији само *џаљ*, по коме су неки наши топоними добили име, као Пања глава - брдо изнад Прибоја. Како је колац представљао еквивалент умрлога, он је додавањем „руку“ - попречног крака, добио антропонидни облик који представља покојника са раширеним рукама. Према археолошким истраживањима, најстарији крстови потичу из млађег каменог доба⁹¹. Симболом хришћанства, крст постаје тек у III веку после Христа. Срби су, као и остали народи, знали за крст и поштовали га много времена пре појаве Христа. Обичај „крстоноша“ је, према Чајкановићевим наводима, незнанобожачки, што нам потврђује терминологија овог обичаја у којој се каже „носити крста“ што представља множину. Данас крстоноше не носе крстове већ барјак, на коме има најчешће само један крст. Према његовом даљем обја-

86 Бенедикт Курипеших, *Путовање кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*. Свјетлост, Сарајево 1950, стр. 233.

87 М. З. Влајинац, *Из путовања Ханса Дершвама 1553-1555. године*, Братство, књ. XXI, Београд 1927, стр. 97.

88 Константин Јиричек, *Историја Срба*, књ. II, Београд 1978, стр. 318.

89 Константин Јиричек, *нав. дело*, стр. 318.

90 М. Влаховић, *Српски надгробни споменици у Србији*, Каталог изложбе, Београд 1953, стр. 4.

91 Петар Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, Београд 1988, стр. 264, под одредницом *крст*.

шћењу, овај обичај до данас је очуван из претхришћанског периода, када су, вероватно у већем броју, дрвени крстови ношени као идоли. И тада обилазак поља са крстовима, а и данас са барјацима и свештеником, има за циљ да заштити усеве од непогода и да они што боље роде⁹². Да у нашој народној религији још увек постоји очуван стари пагански крст, потврђује нам назив хришћанског крста, који се зове „часни“, како би се разликовали. Српски народни крст је по свом облику антропоидан, горњи крак му је краћи и неретко заобљен, попречни краци су исти, а доњи је дужи. Најпознатији хришћански крстови су латински, чија су горња три крака једнака док је доњи дужи, и грчки (чија су сва четири крака једнака).

Улога крста код српског народа је, дакле, била веома важна и пре примања хришћанства, чији су се мало измењени облици сачували и до данас. Као и некад, народ и данас верује да крст штити њиве и усеве. Још увек се по њивама могу наћи високо отесани, чак и изрезбарени крстови. Приликом истраживања смо пронашли два таква крста: један у Минићима у засеоку Клак нововарошког села Сјеништа, а други у златиборском селу Драглици на месту званом Таламбас, где су се некад на Треће тројице одржавали вашари. Због раније постављених крстова, многе локације су и до данас као назив очувале топоним „крст“, који нас на то подсећа. На Златибору се са Крста скреће за Рибницу и манастир Увац, у засеоку Ждрело села Сјеништа фамилија Чорбића има ливаду која се зове „За Крстом“ јер се на врху те ливаде, куда иде сеоски пут, некад налазио сеоски крст. Поред ових крстова су крстоноше остављале молитве приликом својих обилазака поља и њива о сеоским заветинама, ако то нису могли да ураде испод каквог столетног храста, јер их највероватније није било у близини.

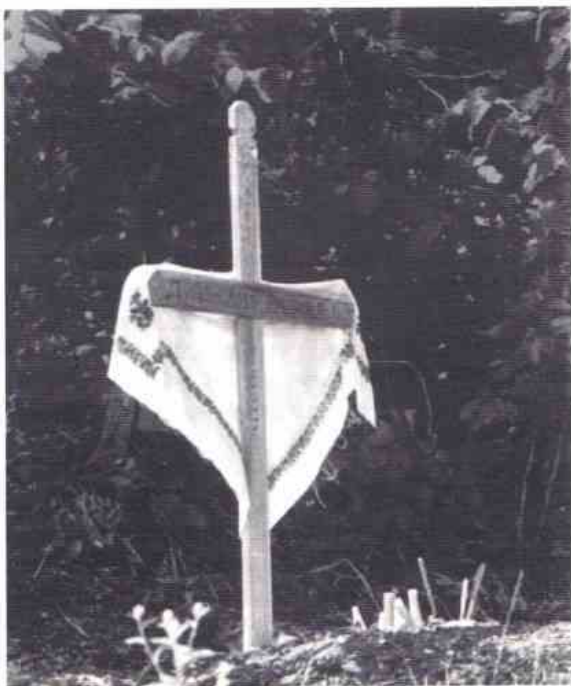
Крст такође штити стоку ради чега се, у овим крајевима, сваке године на Спасовдан свој крупној стоци - говедима, на десном боку, катраном црта крст. Крст нарочито штити људе ради чега се, као украс од различитог материјала, носи око врата. Некад је он био од дрвета, и то липовог које ужива поштовање, па се и данас за некога ко је уображен у овим крајевима каже „укрутио се к,о липов бог“. То нам опет говори о паганским веровањима по којима дрвеће представља нека божанства. Кад се ноћу пролази поред гробаља, да би се заштитили од нечастивих, људи се обавезно прекрсте. Ако би неко у мраку срео нечастивог, који се не види већ осећа или чује, довољно је да се према њему упери крст и он ће да побегне. Крст штити кућу и друге објекте ради чега се, сваке године на Спасовдан, поред врата уписују крстови од катрана. Дрвени крст на крову куће штити од демона али и од грома. Некада су се, а неретко и данас, сеоске међе обележавале крстом уклесаним у камен или утесаним у какво веће дрво. Мештани села Стубла знају међе манастирског поседа иако је манастир Увац триста година у рушевинама, о чему је очувано предање. По предању, горња међа је Доброселичка ријека, а доња Писани камен, који се налази низ Увац, поред Јашиног потока. На том камену и данас стоји урезано - уписано (ради чега се и зове Писани камен) неколико крстова који представљају међу манастирског поседа. На крсту се заклињало, крстом су се оверавали уговори, које би за неписмене неко други потписао, а они би, са своје стране, ставили крст као знак своје сагласности. Ако би ко у шуми пронашао одбегли рој пчела, довољно је било да поред њих на дрвету уреже крст, па да их нико други не сме узети. Крст као супституција божанства има у току године два своја празника, 18. јануара и 27. септембра, који се обавезно poste, а у народу се каже: „Ко се крстом крсти, у ове дане пости“. И неке цркве су посвећене Светом Крсту⁹³.

92 Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, стр. 53.

93 П. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, стр. 271.

Крстови на гробовима, било да су од камена или дрвета, представљају наше преминуле претке са којима се потомци приликом посете гроба поздрављају и љубе, жене им се кроз нарицање обраћају и тако са њима разговарају, пред њима пале свеће и моле се као пред олтаром. Кад је колац замењен крстачом, што се вероватно догодило по примању хришћанства, она је постала стални пратилац преминулих. Изузетак је период од 1945. године до скорашњих дана, у коме су неки крстачу заменили дрвеном даском изрезаном у облику неправилног ромбоида. Крстачу гради исти мајстор који израђује и мртвачки ковчег, односно табут, од истог материјала, чамовине или храстовине а ређе од каквог другог дрвета. Грађа је често раније припремљена и осушена ако је смрт „редна“, што ће рећи ако је умро неко ко је већ стар, чија се смрт очекивала као нешто

Слика 53. Крстача на гробу Радине Дидановић из Јабланице

нормално. Рад за крстачу као ни за табут се не наплаћује. Величина крстаче је свугде иста, висина око један метар, ширина око 60 сантиметара. Доњи део је зашиљен и побија се у земљу па се добија изглед равнокраког крста. У данашње време на крстачи се испишује име и презиме покојника, година рођења и година смрти. Поред тога што има улогу привременог гробног белега, код неких је то једино обележје, крстача има битну улогу и у ритуалу саме сахране. Кад се покојник опреми и положи у мртвачки сандук, изнад главе се, поред свеће, поставља и крстача. Кад се формира посмртна поворка напред, испред свих мушки потомак носи крстачу на којој се обавезно налази пешкир као дар из куће. На гробљу у Јабланици уместо пешкира на гробу Дидановић Радине нашли смо мараму (слика 53). После сахране покојника крстача се изнад главе побија у земљу и ту остаје као супституција умрлог. Кад се касније, у посмртним обредима, посећује гроб умрлога, крстача се љуби као поздрав са покојником, а и кад се са гроба одлази, опет се љуби као опроштај са њим. Ожалошћена родбина, приликом нарицања, грли и љуби крстачу и обраћа јој се са именом умрлог за којим нариче. Крстача остаје на гробу све док се не постави трајно гробно обележје, а онда се склања у крај док сама не пропадне. Њена улога је да веже покојникову душу за гробно место у периоду до годину дана, док се на изврше сви посмртни обреди до када је и неки уобичајени рок да се постави трајнији гробни белег.

2. Дрвени споменници

Рекли смо да су дрвени споменници највероватније били уобичајена гробна обележја по читавој Србији⁹⁴. То нам поред ових писаних података потврђује и народна традиција очувана у овим брдским пределима. На истраженом подручју пронађен је само један дрвени споменик, на гробљу у селу

94 М. З. Влајинац, *Из уститојиса Ханса Деривима, 1553-1555. године*, Братство, књ. XXI, Београд 1927, стр. 97; Константин Јиричек, *Историја Срба*, књ. II, Београд 1978.

Слика 53а Изглед гробља и дрвени споменик на Жабљаку у Црној Гори

Доња Јелача, које припада месној заједници Кратово, и налази се у прибојској општини. Овај споменик је сачуван захваљујући чињеници да је подигнут 1950. године. Споменик је висок два метра, при чијем врху је причвршћена даска 30 x 50 сантиметара, која са горње стране има настрешницу и на којој су исписани подаци о покојнику. Испод ове табле са текстом, био је постављен још један крст, али му је попречни крак спао и више не постоји. На овом споменику је урезан текст који је обојен у црвено. Натпис гласи: „Винка шћер Радосава Кузеља живела 18 го(д) боловала од 45. г. до 50. г. умрла 24 јуна 1950. г. спомен чине родитељи“. Да ли су ови несрећни родитељи мислили да ће њиховој рано умрлој, болешћу измученој ћерки „вечна кућа“ од дрвета бити лепша, топлија и виша од камене, можемо само нагађати. У сваком случају, они „спомен чине“, а он још увек стоји, висок, највиши у гробљу, чува и подсећа на нашу традицију. Касније је родбина ове младе девојке њено име уписала поред родитеља на црни мермерни споменик који се налази у непосредној близини овог јединог дрвеног споменика. Дрвени споменици грађени иза Другог светског рата још увек се налазе на гробљима у Црној Гори (слика 53а).

3. Дрвене зробице

Страх од душе покојника, која може да изађе из гроба уколико не буде онемогућена, вероватно је био основни порив људи да ограђују гробове својих покојника. У паганско време на гробове, нарочито убица, набацивано је камење из страха да душа убице не изађе и поново не нанесе какво зло⁹⁵. Стари Словени су, према неким писаним изворима, такође на гробове набацивали трње и камење, вероватно из страха. Да ли зато што се смањивао страх или по угледу на цивилизовано поромањено становништво Балкана, наши преци су почели гробове предака ограђивати каменом или дрветом. По њиховом

тадашњем веровању, камен облук из реке имао је моћ да спречи ширење болести ако је нпр. покојник умро од високе температуре⁹⁶. Многа стара гробља су и пронађена захваљујући тим каменим оградама-гробницама очуваним као једина гробна обележја. Такво старо гробље пронашли смо у селу Стублу. Дрветом оперважене гробове из далеке прошлости нисмо нашли јер дрво кратко траје, али је јасно да су они сигурно постојали. О томе сведочи данашња градња пронађена на терену, као и податак који износи Ђ. Јанковић: „Висина земљаних хумки (Замкур и друге) указује да су оне биле првобитно настале“⁹⁷. Било на који начин (каменом или дрветом) ограђен гроб у овим крајевима се зове *гробница*. Цена њене градње скоро је истоветна са спомеником, а у неким крајевима гробница, нарочито од дрвета, представља једино гробно обележје.

Дрвене гробнице су израђивали сами сељаци вичнији обради дрвета. Грађене су од борових брвана (брвно је даска дебљине од 8 до 12 сантиметара, од којих се праве и дрвене куће) у две величине: за одрасле (180 x 60 x 35 см) и децу (120 до 150 x 50 x 35 см). Оваква четири брвна се спајају на тзв. „ластавицу“ (слика 29, 30 и 47) или укивањем великим ексерима. Тако направљен оквир се полаже преко хумке на већ припремљене дрвене подвале (јаке дрвене греде које се називају и темељаче јер имају улогу темеља), или само на земљу, а све се учвршћује набијањем земље у унутрашњости оквира и подглављивањем камења са спољне стране ове ограде-гробнице. По горњој ивици оквира укива се ужа даска, косо затесана да заштити горњи део од закишњавања (слика 29, 30 и 47). Неке гробнице су биле читавом дужином затворене даскама, па је ова конструкција подсећала на преврнуту кутију, као какав дугачки астал по коме се могла ређати храна изнета на гробље. Поједине гробнице су украшава-

не са спољних страна различитим украсима, а неке су, према нађеним остацима фарбе, биле и бојене. Најчешћи украс на овим гробницама били су крстови различитих облика. На једној гробници, која се налази на гробљу поред манастира Увац, налазе се три различита крста (слика 47. 4). Крстови су уоквирени полукружном цик-цак резбареном шаром. На другој гробници са истог гробља у истом полукругу изрезбарено је више крстова (слика 47. 2). На гробљу у Дубрави, на једној гробници, крст је урезан тако да има и кров, што очигледно треба да представи „вечну кућу“ покојника (слика 18). У селу Книгињи два једноставна крста и гробница представљају једини гробни белег (слика 29), а друга гробница има три нише али и камени споменик у облику крста без икаквог натписа (слика 30). Највише очуваних дрвених гробница налази се у засеоку Цигла, села Јабланице. Овде има укупно 80 дрвених гробница (слика 36). На овом гробљу већи број дрвених гробница су једино гробно обележје, а има их које имају мале камене споменике у облику крста са или без натписа (слика 37). На неким дрвеним гробницама са западне стране, изнад главе покојника, нашли смо и неколико натписа, што нам још једном потврђује чињеницу да су ове гробнице наменски биле једино трајно гробно обележје. Један од разлога што на многим гробним обележјима на истраженом подручју нема писаног текста, лежи у народној неписмености, а други што је уклесивање слова у мермерне споменике био тежак и скуп посао. На неким дрвеним гробницама само је јасно уписана година смрти (1927) или кратак текст: „Сава Дидановић умрла 1911“ (слика 46). Испод текста украс са крстом. На гробљу у Дубрави на западној страни дрвене гробнице је текст изнад крста (слика 19). На Берлића гробљу на гробу рано преминуле деветнаестогодишње Иване Новаковић постоје још и данас три гробна обележја: перјаница, мермерни споменик и дрвена гробница, на чијој

96 П. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, стр. 133, одредница *гроб*.

97 Ђ. Јанковић, *Српске гробнице*, стр. 120.

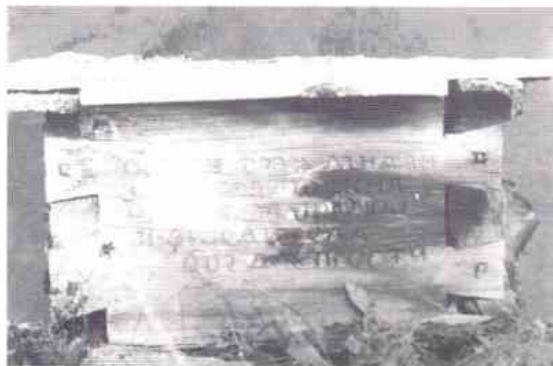
западној страни пише: „Изради свак Милан за изглед почесна народа за порушај побједитеља бог да прости“ (слика 54). Још неколико гробница на овоме гробљу имају натписе, али су нечитки. Посебно је интересантна дрвена гробница за две особе. Можда нам ови натписи које је били могуће исписати само на спољним зидовима гробнице, јер је унутрашњост испуњена земљом, могу дати објашњење зашто се и касније на каменим споменицима натпис окреће западу. На дрвеним гробницама је то једино могуће место како натпис не би дошао испод ногу покојника.

Као што смо изложили, употреба дрвета на гробљима у истраженом подручју је још увек веома значајна. Дрво се није наједном одбацило, већ постепено. Дрвене талпе које су стављане преко озиданих гробница нису имале неку утилитарну функцију, већ потребу људи за дрветом. Таквих примера има скоро на сваком гробљу, као у Рачи (слика 55) и у Јабланици (слика 44). Најмлађа гробница оивичена лепо изрезаним брвницама, иначе је од бетона, подигнута је 1962. године на гробљу поред манастирас Увац (слика 47. 1). Још кад је Каниц, у другој половини XIX века, боравио у овим крајевима, приметно је ове интересантне гробове за које каже: „Прошли смо поред необичног, од

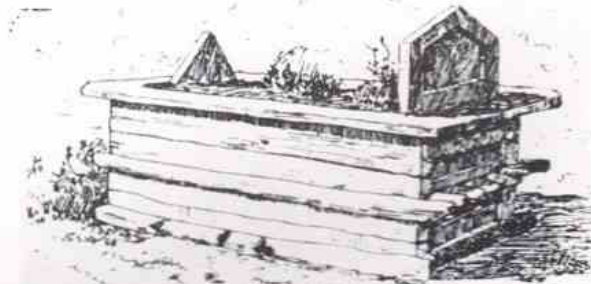
брвана израђеног Цинцарева гроба на северној падини Препелишта“, које се налази на путу између Кремана и Мокре Горе⁹⁸. Изглед овог гроба Каниц је оставио у свом цртежу (слика 56). Сада оваквих гробних обележја има још у близини Сјенице око Карајукића бунара⁹⁹, и у златиборским селима око Увца која смо истраживали: Сјеништа, До-

Слика 55. Дрвена талпа преко озидане гробнице у Рачи

Слика 54. Натпис на дрвеној гробници Иване Новаковић из Берлића

Слика 56. Цинцарев гроб (по Ф. Каницу)

98 Феликс Каниц, *Србија*, Београд 1985, стр. 561 - 563.

99 Према усменом казивању архитекте Николе Дудића, аутора књиге.

броселица, Стубло, Јабланица, Цигла, Радојина, Јелача, Кратово, Рача, Кнегиња и Штрпци. Вероватно их још има и по другим селима прибојске, нововарошке и пријепольске општине, око и низводно од Рудог, и око Дрине јер их је, према објављеном раду Зориславе Марковић, тамо било 1953. године, када је она вршила истраживања: „Можемо рећи да ове дрвене гробнице представљају интересантну појаву типова надгробних споменика које не налазимо ни у једном крају Босне и који обухватају највероватније само појас око Дрине са обе њене стране“¹⁰⁰.

4. Дрвени кровови - настрешинице

Строго узевши, садашњи, на терену затечени дрвени кровови представљају део надгробног белега, као што је кров или настрешица уопште део неког другог објекта. Они су учвршћени у дрвену конструкцију гробница али не штите њу већ мермерне споменике. Како је типологија надгробника вршена према материјалу а кровови и настрешице су само делови целине надгробног обележја, рађени најчешће од дрвета, презентираћемо их у оквиру ове групе. Овакав начин обележавања гробова био је распрострањен и у Русији, што нам, поред Нидерлеа, потврђује и Ђорђе Јанковић, цитирајући арапског писца Фадлана, који у X веку пише: „Руси праве привремен гроб сличан кући, са кровом“¹⁰¹, да би своје објашњење о вишевековном трајању ових белега допунио подацима Динцеса, који 1947. године вели: „У руским земљама има и у овом веку „надгробника“, дрвених стубова наткривених дрвеним кровом на две воде, под којим може бити икона“¹⁰².

На истраженом терену уочено је неколико различитих врста дрвених кровова. Свакако најстарији су они на две воде, што

Слика 57. Високи двоводни дрвени кров изнад споменика у Доњој Јелачи

се према подацима који су исписани на споменицима може и потврдити. Најстарији кров на две воде, а да је сасвим очуван, налази се на гробљу у Штрпцима (слика 32). Испод овог крова налази се споменик од белог мермера чији текст је био обојен плавом, зеленом и теракот бојом, а гласи: „Аксо Станишић из Штрбаца умре 29. јан. 1900 г. у 52-ој г. свога врло часног живота. Спомен овај подиглоше му синовац Лазар ћерка Гвозденија и укућани“. Занимљив кров на две воде налази се такође у Штрпцима, а постављен је

100 Зорислава Марковић, *Дрвене гробнице у околини Рудог*, ГЗМ, Н.С. 8, Сарајево 1953, стр. 319.

101 Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, стр. 121.

102 Ђорђе Јанковић, *Ист. дело*, стр. 121.

Слика 58. Лимени кров на споменику у Доњој Јелачи

изнад свода споменика (слика 33). Овде је и дрвена гробница за двоје па је разумљиво да гробница и кров чине једну целину у коју су углављени мермерни споменичићи. Натписи на ова два мала дечја споменика су били обојени, али је боја спала. На једном пише: „Анђелко од 6. г. син Ђорђија и Јелисавке Докића умро 1903. г.“, а на другом: „Јеленка од 3 године кћи Ђорђија и Јелисавке Докића умрла 1903. г.“. Брат и сестра умреше од неке дечје епидемије, која је те године харала овим крајем, а унесрећени родитељи подигоше „вечну кућу“ и покрише је дрвеним кровом, испод ког уградише споменике који, као што се са слике види, личе на невину децу са раширеним и заувек спојеним ручицама.

Интересантна дрвена конструкција са кровом на две воде налази се на једном спо-

менику у селу Брезна. Споменик је од локалног сивкастог камена висине 90 см, а дрвена конструкција је висине 145 см (слика 24). У ову конструкцију је попречно учвршћен и један астал висине око 60 см. Овај споменик је подигнут ратнику из Првог светског рата: „Помен Радосава Оташевића путовао је на Крф са својим друговима били су на ...“, а даље је нечитко. Заједнички астал испред два споменика налази се на Шћеповића гробљу.

Како се „мењала мода“ израде споменика на гробљима, тако су им се и кровови прилагођавали. Бетонски споменик висине један метар, на гробљу у Доњој Јелачи, покрива двоводни кров висине 150 см (слика 57). Овај споменик је подигнут 1930. године. На истом гробљу је такође од бетона ливен споменик у облику крста, заштићен лименим кровом (слика 58). Он је подигнут 1940. године.

Два камена споменика у селу Јабланица, подигнута у току Другог светског рата, имају кровове, али они као да и немају праву функцију. Стављени су ту из навике, као да то „тако треба“ и да је можда „греота направити спомен без дрвета“ (слика 59). Млад ратник погинуо на крају Другог светског рата, имао је само седамнаест година, заслужио је споменик са свим одлицима ратника: војнички став и кров, кров над главом од црепа, јер су се времена променила, цреп који је донет на коњу у Берлића гробље, где се

Слика 59. Дрвени кровови на споменицима у Јабланици

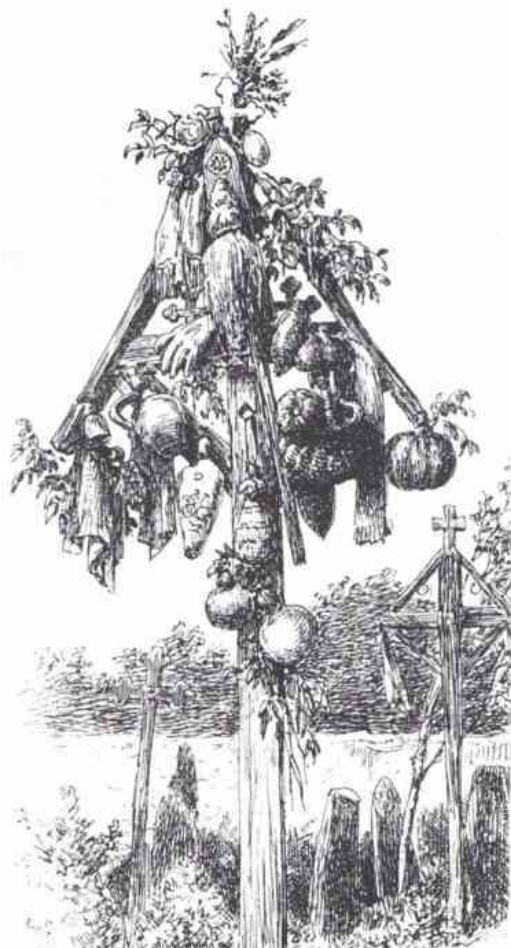

споменик налази, а где се и данас само пешице или коњем може стићи (слика 75). Поред крова, као покривачи споменика, појављују се, у исто време и на истим гробљима, и настрешнице у облику клупице. То се види на споменику који је подигнут још 1903. године на гробљу у Цигли (слика 37). Подизањем већих споменика и ове настрешнице бивају вишље, као изнад бетонских споменика на гробљу у Дубрави (слика 21).

5. Перјаница или срг

Перјаница је врста привременог надгробног белега који се у овим крајевима употребљава само ако су покојници млади, момак или девојка, или они који су преминули у првој години брака а немају деце. „Срг“ – како се на левој обали Увца још зове перјаница – јесте реч турског порекла и означава дугу мотку „преко које се превијесе одијела“¹⁰³. Ова мотка може стајати и напољу, па се преко ње суши опран веш или унутра, најчешће у зградама и преко ње стоји „стајаће одело“. У овим крајевима се таква мотка зове „лијенка“, а „срг“ се употребљава само у значењу перјанице. Перјаница постоји у Вуковом *Рјечнику* са објашњењем да су перјаници „момци владика црногорских“¹⁰⁴, а сама реч перјаница је дата у немачком значењу. Према *Рјечнику Мајнице Српске*, перјаница је накит од перја на капи или шеширу, перушка, или фигуративно – онај који је међу осталима најбољи, понос и дика својих другова. Перјаница или срг, као што је објашњено, јесте мотка, дуга и до 4 метра, на коју се причвршћује дрвена конструкција различитих облика и у коју су уграђени многобројни крстови. И док споменици од камена могу бити скоро исти, перјанице су увек различите, а њихов изглед и лепота зависе од уметничког осећања столара који их израђује. Стари људи у ишчекивању смрти за њу

врше и неке одређене припреме, али млади најчешће умру изненада и неочекивано, па се све припреме за њихову сахрану морају обавити у кратком временском периоду, који ретко прелази 48 сати. Набој туге и жалости

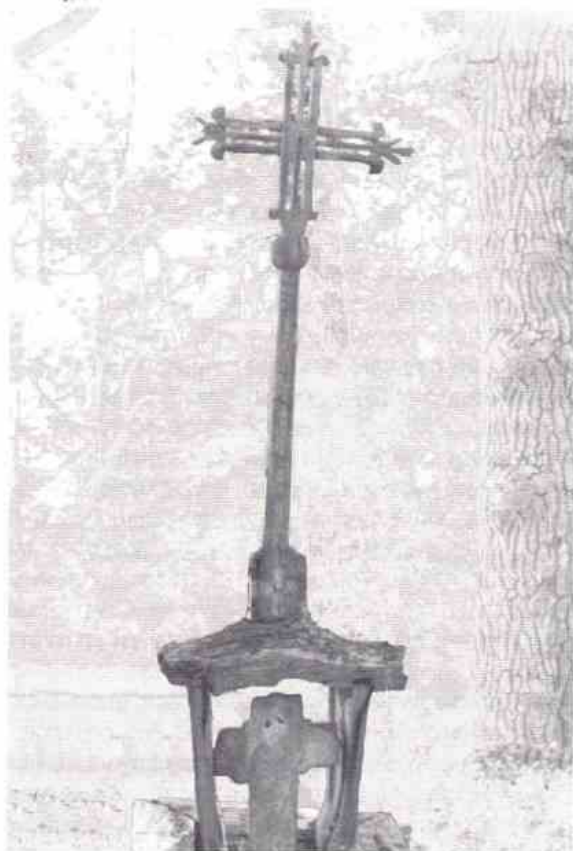

Слика 68. Надгробни крст једне девојке (по Ф. Каницу)

због изненадне трагедије може да буде толико јак да код појединих људи и жена – сестре, брата, девојке, вереника, побратима, друга и другарица, проузрокује надахнуће које бљесне у овом кратком периоду и најчешће се

103 Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српском језику*, Свјетлост, Сарајево 1965, стр. 571.

104 Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1975, стр. 495.

Слика 60. Перјаница Иване Новаковић на Берлића гробљу, висине 3,5 м

никада више и не појави. То може бити уметничка резбарија перјанице, јуначка песма, ако је погинуо војник; љубавна песма извезена на марамници, ако је покојник вереник некој девојци; лутка обучена у народну ношњу, са велом, као да је пошла на венчање; изрезбарена преслица за упокојену вереницу или резбарен рам за слику и огледало, везени пешкир и др. Сви ови предмети: барјаци, недовршени ручни радови, најлепши делови одеће каче се на перјаницу и ту остају док не сатруну. Ове предмете нико никад не узима, макар они имали и велику материјалну вредност, што је у XIX веку изазивало чуђење страних путописаца који су пролазили кроз

Србију. Каниц је оставио сјајан цртеж, по свему судећи, перјанице под називом „Надгробни крст једне девојке“, који се налази у селу Борчу у Гружи (слика 68)¹⁰⁵. Изгледа да су перјанице биле веома распрострањене по читавој Србији, а нарочито у долини Ибра и у Рашкој.

У истраженом подручју пронашли смо пет перјаница. Најстарија је с краја XIX века, а најмлађа је постављена 1973. године. На гробљу у златиборском селу Семенгеву, налази се перјаница постављена 1983. године, али је нећемо представљати јер Семенгјево није ушло у опсег овог рада.

Перјаница на Берлића гробљу је висока 3,5 метара и саграђена је 1893. године. Интересантно је постоље у облику куће, у чији кров је углављена перјаница. Мали мермерни споменик је такође смештен у ово постоље. Стуб перјанице је резбарен цик-цак линијом, завршава се јабуком из које се развија лепо моделован крст равних кракова, који се завршавају у облику цвета љиљана. Перјаница, постоље као и дрвена гробница су били нашарани плавом, црвеном и златном бојом чији су остаци још увек видљиви (слика 60). Судећи по напису на дрвеној гробници (слика 54), вероватно је „свак Милан“ градитељ и гробнице и перјанице. Перјаница и гробница су израђене од квалитетног црног бора па су се зато до данас и одржале. Остатке перјанице смо нашли прислоњене уз један стари храст, поред гроба, где је одбачена да сатруне.

Перјаница на гробљу у нововарошком селу Рутоше је висока 3,2 метра и завршава се мањим крстом. Испод њега се налази прикован дрвени равнокраки троугао величине 1,03 метра са резбареним дашчицама које чине настрешницу ове троугаоне површине (слика 9). Унутра се налазе остаци једње мање ткане сукње, украшене жутом фабричком пришивком (траком), и рам од мањег огледала. Испод троугла, на стубу перјанице, налази се прикуцана мања преслица, што нас је

105 Феликс Каниц, *Србија*, Београд 1985, стр. 600.

упутило на могућност да је ту сахрањена девојчица. Перјаница се налази на гробу озиданом од камена. Ова перјаница и гробница су једини гробни белези. О покојници испод ове перјанице, добили смо податке од овдашњег црквењака Видосава Грујовића. Ту је, према његовим речима, сахрањена Радинка Нијемчевић, рођена 1925. године а умрла 23. августа 1941. године. Срг је правио Влајко Ђирковић, а носио га је приликом спровода брат покојнице Рафаило. Поред преслице, на овој перјаници су се налазиле плетеће игле, блуза, мараме, везени пешкири, лутка са велом која представља млађу, чарапе, назувице, мараме и др.

На Берлића гробљу постоји још једна перјаница окачена о грану једног храста (слика 25). На стуб дужине три метра прикуцана је дијаметрално постављена квадратна конструкција са девет прорезаних крстова. Испод ове конструкције за стуб је прикуцана дрвена пушка, а изнад ње грнчарска кадионица. Ова перјаница је била изнад гроба Десимира Оташевића, а саграђена је одмах иза Другог светског рата, јер је млади Десимир погинуо у рату.

Перјаница на гробљу у Дубрави саграђена је 1970. године и скоро је иста као перјаница Десимира Оташевића у Берлића гробљу само је очуванија (слика 20). Стуб перјанице је висок 2,5 метара. На врху стуба и са страна је лепо изрезбарен крст као и мала настрешница. При врху, испод крста, налази се слика покојнице, мараме и пластично цвеће. Перјаница припада Милијани Пешић, која је пре смрти само месец дана била уда-та. Најмлађа перјаница на овом простору је Живковић Александра, постављена 1973. године. Она је веома једноставна, висине је око 2,5 метара (слика 49). У доњем делу, преко попречног крака крста, исписано је име покојника, па друге, посебне крстаче није ни било. Укошени квадрат је сасвим једноставан, са пречагом по средини која са стубом чини крст, а о коју су окачени пешкир, кошу-

ља и мараме. Врх се завршава са трећим крстом заобљених крака. Ова перјаница се налази поред манастира Увац, у истоименом засеку села Стубла.

Намеће се, на крају, непобитан закључак да је најчешћи надгробни белег у овоме крају био од дрвета. Географски услови и начин живота су најбитнији фактори који су утицали и на начин обележавања гробова. Шумовити предели у којима се живело, нудили су дрво за све потребе ондашњих људи, било га је највише, лако се обрађивало и било је бесплатно. Од дрвета су прављене куће и све друге зграде, намештај, покућство, судови, алати, иконе, гробови и споменици. Ретки материјални остаци и традиција која се у овим неприступачним пределима и до данас очувала, потврђују ове закључке.

Надгробни белези од камена

Камен, као један од најчвршћих материјала у природи, лако доступан, служио је још у првобитним људским заједницама за израду оруђа и оружја. Ради тога је цео један дуги период развоја људског друштва и назван „Камено доба“. Код људских заједница каменог доба предмет, односно камен којим се обезбеђивала храна и спасавао живот, морао је изазивати посебно поштовање. Варница изазвана обрадом камена допринела је његовом већем поштовању. Камена сечива и стрелице, које су налажене на стаништима људи каменог доба, српски народ још увек носи уза се као амајлију која сигурно штити од грома, верује се да у њима живи старо божанство грома¹⁰⁶. Најраспрострањеније веровање у вези са каменом је да у њему живе душе предака, а њих, зна се, никако не треба љутити. Надгробни камен везује душу претка да не одлута него да остане везана за гробно место. Рекли смо да се ограђивањем гроба речним белуцима спречава ширење болести од које је покојник умро. Непожељ-

106 В. Чајкановић, *Сивара српска религија и митологија*, Београд 1994, стр. 168.

ни посетилац се спречава од поновног долазка бацањем камена за њим. Многи метеори се поштују, а у нашем народу се верује да их је на одређено место бацио Краљевић Марко или свети Сава. Вода из Савине каде крај његове Горње испоснице се сматра лековитом, и уопште, ако се кишница задржава на каквом камену сматра се лековитом. Ако дете мокри ноћу, довољно је да се помокри кроз какав шупаљ камен па ће болест престати.

Поред тога што може да пружи помоћ, камен као станиште духова може и да казни, односно да нанесе зло. Каменовање кривца, које до нас допире из античких времена, и поред законских забрана, остало је очувано како у топонимима тако и кроз свакодневну конверзацију. Кривци, којима је повређена гомила изрицала пресуду без суда, каменовани су; а казна је извршавана на бруталан начин: тако што су сви присутни бацали камење на њега док га, у потпуности, не би затрпали. Приликом бацања камена на кривца, изрицана је и одређена клетва за почињено дело. Многобројне античке легенде говоре како су славни Грци кривца изводили на главни градски трг, где су приводили и судију који је, на лицу места, изрицао пресуду, а народ је, немајући камен у граду, кривца водио ван градских зидина и извршавао казну. Догађало се да се казна и опрости ако је оптужени имао вештог браниоца, као што је било са једном грчком хетером осуђеном на каменовање ради блуда. Њу је одбранила лепота њеног тела пред којом је, кад га је бранилац открио, гомила занемела. Он искористи тренутак скинувши са своје руке прстен са драгим каменом и баци га на хетеру изговарајући пригодне речи да је он, на овај начин, почиње каменовати. Још је познатији случај Марије Магдалене и Исуса Христа и Његових речи упућених гомили: „Ко од вас није грешан нека се баци каменом на њу“. Тако је овај брутални начин кажњавања, био забрањиван доласком хришћанства.

Наши преци, не могавши да открију и ухвате кривца, приступали су његовом проклињању уз каменовање, с тим што би кривца заменио колац или крст. Ако би се у неком крају десила каква криминална радња (убиство, крађа, паљевина или шта друго), а починилац се није знао, народ се окупљао на какво високо брдо и ту су правили тзв. „проклетују“. Пободе се колац или крст у земљу, који су супституција кривца, и сви би на крст бацали камен са изрицањем клетве. Сви људи који би пролазили поред те гомиле су на њу бацали по камен и изрицали клетву и по неколико стотина година касније од почињеног дела. Зато се та места и зову „проклетује“ или „громиле“. Вероватно је тако наша планина Проклетује и добила име. Страшном клетвом се сматрају речи: „дабогда се мајци окаменио“ или „ударно у камен“, или се за некога ко упућује најтежу клетву каже: „куне га и гађа камен у камен“. Његош у „Горском вијенцу“ каменом се и заклиње: „Турци браћо, - у кам ударило!“, а на другом месту проклиње: „а ко изда онога те почне, /свака му се сатвар скаменила/ Бог велики и његова сила /у њиву му семе скаменио,/ у жене му ћецу скаменио!“¹⁰⁷. Камен на огњишту као кућни фетиш ужива велико поштовање и назива се „старац“, што нам очито говори да се верује да је у њему смештена душа предака. Клање петла на камену темељцу, такође говори о приношењу крвне жртве; а данашње свечано полагање камена темељца, које врше најугледније личности друштва на објектима од општег интереса, само потврђују јачину култа камену. Камен међаш са уклесаним крстом чува приватну али и државну границу. Сви споменици којима је намењена велика трајност, саграђени су од камена: пирамиде, маузолеји, храмови као и обични народни надгробни споменици. *Камен мудрости* још није пронађен, али српски народ дубоко верује да постоји *камен мудрости*, јер кад нема реалног објашњење за нечије понашање, човек изненада напусти по-

107 Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Београд 1967, стр. 45 и 112.

родицу, почне да се коцка, пије или се заљуби у неодговарајућу особу, каже се „стао на луди камен“.

У овом раду предмет нашег интересовања су и надгробни споменици од камена рађени током XIX и прве половине XX века. Увидели смо да не постоји строга хронолошка зависност између облика, декорације и врсте камена од којег су споменици рађени. Тако, не морају бити најстарији једноставни споменици без икаквог знака, а најмлађи уметнички лепо обликовани надгробници. Све камене споменике овога подручја по различитим критеријумима старости, врсти камена, облику, ликовним представама и хронологији, није могуће разврстати и она се мора састојати у комбинацији ових критеријума: 1) Споменици од аморфних стена; 2) Споменици од сиге, које можемо поделити у неколико група: а) у облику ниског стуба, б) у облику крста без икаквог другог знака, в) у облику крста са урезаним крстовима, г) у облику крста са натписом; 3) Споменици од локалних врста камена најчешће кречњака: а) у облику троугла без икаквог знака, б) заобљена камена плоча обрађена само са једне стране на којој је натпис и урезан крст, в) дебла камена плоча троугластог завршетка са натписом и урезаним крстом, г) споменици у облику крста различитих димензија без натписа или са натписом и украшеним крстом; 4) Споменици од белог студеничког мермера у облику крста: а) без икаквог знака, б) са урезаним крстом без натписа, в) са уписаним ликом без натписа, г) са урезаним ликом и натписом, д) са урезаним крстом изнад натписа; 5) Споменици од пешчара.

Надгробници из локалних каменолома су и најједноставнији јер су их постављали и градили сами мештани. У оскудици у којој су људи ових крајева живели, није било могуће ни подизати лепше и веће споменике. Народ је веровао да је важно обележити гроб и на њему у току године палити свећу. Тако су из околине гробља на гроб преминулог претка изнад главе и испод ногу постављали обичан аморфан камен. У селу Брезна је на овакав

начин обележен један гроб (слика 23). Овакви надгробници су називани „српским нишанима“, чији назив је добијен под утицајем исламског начина обележавања гробова. Да је у питању православни гроб, говори његова оријентација као и чињеница да је село Брезна високо у брдима, далеко од исламизираних места у низини поред река. Ови споменици су малих димензија: висина им не прелази 30 см, а широки су двадесетак сантиметара.

Споменици од сиге, којих такође има на гробљима која смо истраживали, скоро да могу бити сигуран знак да се негде у близини тога гробља налази нека црква у рушевинама. Због мале тежине и лакоће обраде, сига се редовно користила за израду лукова и купола цркви ради чега се увек и налази у црквеним рушевинама. У овим крајевима се развлачење материјала са порушених цркава сматра великим грехом, али његова употреба за надгробне белеге се не сматра грехом. Обрађене блокове сиге мештани су постављали изнад главе умрлога у оквиру дрвене гробнице. У тај блок су урезивали крстове (слика 17) или су, ако је блок био већи, од њега правили крст (слика 55). Натписе су ретко урезивали, а ако и јесу, они су временом пропали па се сада и на виде. Сигу су још употребљавали уместо дрвене гробнице као ограду (слика 45).

Има покушаја да се од локалног камена лошег квалитета израде уметнички добро обликовани споменици, као што су на гробљу у Доњој Јелачи (што се види на сликама бр. 14, 15 и 16) и на гробљу у селима Стубло (слика 72) и Радојини (на сликама 2, 5, 5а и 6). Права је штета да су ови споменици урађени од овако лошег камена па је њихова лепота сада прилично оштећена а текстови нечитљиви. Интересантна је легенда везана за један од ових споменика који се налази на гробљу у Цигли (слика 35), по којој је ово најстарији споменик у овом гробљу, подигнут прводосељеном попу по коме су данашњи Поповићи из овога села и добили своје презиме.

У истраженом подручју највише је споменика у облику крста, израђених од белог студеничког мермера, који је у ове крајеве догођен из студеничких мајдана и радионица. Студенички споменици у облику крста обележавају време ослобођења наших народа од Турака. Улазе у „моду“ половином XIX века, а у овим крајевима се задржавају и у прве две деценије XX века. Из истих су мајдана, од истих мајстора и приближно истих величина. Висина им се креће од 30 до 50 сантиметара изнад земље, ширина од 30 до 40 см, а дебљине су 3 до 4 сантиметра. Доњи део крста је зашиљен и он се побија у земљу тако да део који је изнад земље најчешће има облик равнокраког крста. Ови споменици су израђивани у пределу Студенице, у познатим студеничким мајданима, где су се налазиле и радионице студеничких мајстора. Пошто су ови споменици малих димензија били погодни за пренос на коњима, уз добру организацију производње и транспорта, они су се нашли на гробљима по целој Србији. Камење је продавано трговцима или људима ратних занимања, који су га исписивали и препродавали. У Пожаревцу је споменике куповао бакалин Никола Петровић, а у Ужицу подрумција Димитрије Аврамовић, звани „чикириз“ (тако су се звали исписивачи споменика).

У трговину су ишли најчешће ситни каменови, од 4 до 10 па и више комада у товару. То су, у ствари, биле 2-4 см дебеле мермерне плоче, у којима су били изрезани крстови. Само по поруџбини, ношени су и крупнији комади, али не тежи од 50-60 килограма, јер су таква два комада товарена на коње. На западу су студеничке кириџије са споменицима посећивали Ивањицу и Ужице. На југу су долазили само до Рашке. У Турску нису прелазили, али су зато од Новог Пазара и Митровице долазили купци у Рашку и ту се снабдевали камењем. Због тога је Рашка од свог оснивања (1846) постала комисион студеничких споменика¹⁰⁸.

Слика 61. Стилизовани људски лик, тзв. „џирклаш“, на споменику у Рутошима

На нашем подручју ове споменике мжемо сврстати у неколико група: (а) без икаквог знака сем што су изрезани у облику крста (слика 45), они су постављани најчешће на дрвене гробнице које су са западне стране покаткад имале уписане податке о покојнику као што је онај на гробљу у Цигли (слика 37); (б) споменици са уклесаним ликом без икаквог текста, као што је онај у нововаршком селу Рутоше (слика 61). Уклесивање слова у мермер било је и тешко и скупо, што је, поред неписмености, био још један разлог да се подаци о покојнику изостављају. Студеничани су најчешће своје споменике „косташе“, како се обично зову, продавали самостално као крстолике плоче, а све остало се поручивало и посебно наплаћивало. То се види и на једном споменику на гробљу поред манастира Увац, где је невешта рука мештанина покушавала да уклеше у мали споменик податке

наше претпоставке ради чета је дошло до ове промене. Оријентација покојника у гробу је, као што је већ изнето, запад - исток, тако да је његово лице окренуто ка истоку - рађању сунца. Крстача или споменик су побијани изнад главе, а храна и кољиво, који су доносили, стављани су на хумку покојника. Како се прилазило гробу, родбина је паливала крстачу или споменик пролазећи изнад гроба и окрећући се према истоку. Већ смо рекли да су дрвене гробнице могле бити обележене само са спољних страна, а пошто су обележаване изнад главе покојника, онда је то могао бити само запад. Највероватније да су ради тога и први мермерни споменици у облику крста својим текстом окретани према западу. Могуће је да се тот принцип држао и црква, јер смо поред многих манастира приметили да су сви споменици подигнути духовницима и калуђерима сахрањеним око манастирских цркава и данас лицем окренути ка западу. До промене долази са појавом порцуланске фотографије која се, уместо уклесаног лика, поставља на споменик. Родбина која излази на гроб и износи храну за покој душе покојника, а ставља је на саму хумку, жели да и покојник учествује у обеду, или да бар његову фотографију ожаложена родбина гледа док узима кољиво, или шта друго са гроба. Исход фотографије покојника се исписује и текст о њему, а западна страна или остаје празна или се на њој исписује имена родбине која је споменик подигла.

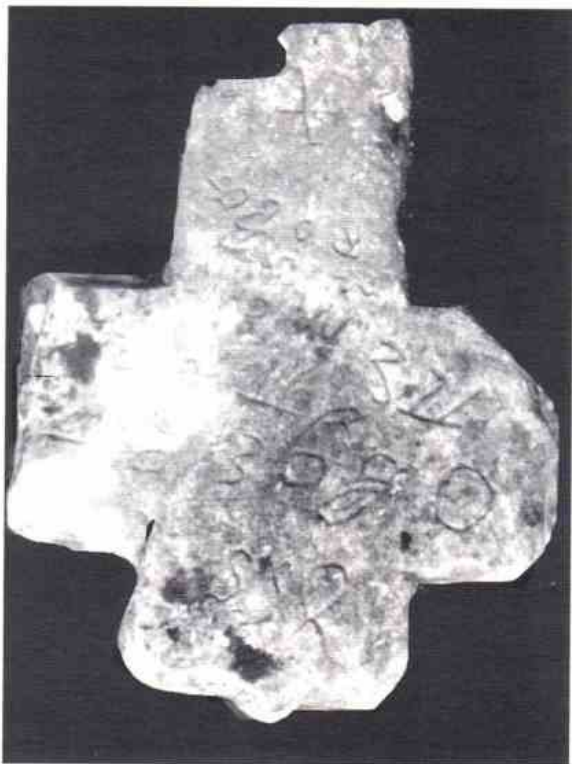
Споменици од пешчара су најчешће настали у драгачевском крају, а обрлом ове врсте камена су се бавили многи каменоресци, градећи споменике у истом умјетничком маниру, што је у нашој културној јавности познато под називом „крајпугаши“. Крајпугаши су преваасходно грађени изгинулим ратницима чија тела су сахрањена на неком бојишту, а родбина им је подизала споменик поред пута, ради чета су и добили име. На истраженом подручју, само на једном гробу, пронађена су два споменика од пешчара.

Интересантно је истаћи да су ступеничњаци споменици у облику крста лицем окретани према западу. „На споменицима су урезани симболи и украси, и то увек на страни окренутој западу. После друге деценије напет века, све се урезје на источној страни, тако се и данас ради“¹⁰⁹. И у овим крајевима се пред друге светски рат споменици починбу окретати према истоку. Изнећемо неке

њени за више покојника (слика 37). су исписани са обе стране, јер су били наме- (слика 83). Понеки од ових споменика били писан, вероватно вештом руком чикириза ник млађи само двадесет година али лепо истом овом гробу налази се сличан споменик о свом умрлом претку (слика 62). На

(исписан невештом руком неког мештанина) мермера на гробу изнад манастира Увап Слика 62. Споменик од ступеничког белог

ра. Налазе се у златиборском селу Стубљу (слика 43 и 44). Израда ових споменика је била скупа, а пошто су наши крајеви прилично удаљени од Драгачева, њихову цену је увећавао и транспорт, па је и то један од разлога што их у овим крајевима има мало. Оба споменика на стубљанском гробљу радио је исти мајстор, а сада су прилично оштећени. Она страна на којој се налази ликовни приказ војника у потпуности је пропала, вероватно зато што је више изложена ветру и киши.

Надгробни белези од бетона

У бурном XIX веку на читавом Балканском полуострву долази до великих промена. Пробуђена национална свест код многих народа доводи до дизања устанка и формирања националних држава. У српском народу оживљава косовски мит па се, поред жеље за ослобођењем, устанци дижу и са жељом да се освети Косово. Родољубље се испољавало и у подизању споменика онима који су изгинули у ослободилачким ратовима. Гинули су сви, из целе Србије, али Драгачевци су имали и камен и мајсторе па њихова војска остаде „у ставу мирно“ по сеоским гробљима. Они што изгибоше као добровољци из Турске с оне стране Увца и Лима, имадоше исте заслуге. Иза њих остаде сиротиња, под турским јармом, која није могла ићи чак до Драгачева да би на исти начин обележила своје хероје. Сахрањени су негде по ратиштима, а родбина је, тим пре, имала обавезу да им подигне споменике који ће будућим нараштајима причати како се гинуло за слободу. Морали су наћи начин достојан њихове храбрости. И нађоше. Наједном, на сеоским гробљима између Лима и Увца, на пограничном простору између Турске царевине и малене Србије, почеше да се усправљају ратници: одело плаво, зна се, српска боја, лице бело, усне црвене, одликовања златна,

пушка преко рамена у ставу „мирно“. А споменици су различитих облика, боје земље и песка. На први поглед свакоме се учини да су ови споменици рађени од драгачевског пешчаника, јер споменик у селу Доња Јелача, (приказан на слици 57) ни по чему се не разликује од драгачевских тзв. „крајпуташа“, а разлика је огромна. Драгачевски споменици су грађени од камена пешчаника вађеног из неколико мајдана драгачевског краја, а њима сасвим слични споменици грађени у старовлашким селима око Лима и Увца су „ливени“ од бетона. Термин који су употребљавали мајстори за израду стећака је и до данас сачуван „кован“. Речи „кован“ као и скорашњи за израду споменика од бетона „ливен“, нису употребљавани грешком нити због сиромаштва језика, него да се увећа вредност ових споменика. Глаголи „лити“ и „ковати“ се употребљавају код обраде гвожђа или другог метала, која захтева одређено технолошко знање. Ови споменици „ливени“ од бетона, најчешће су подизани ратницима који своје кости оставише као добровољци на ратиштима по Србији, што вели песник: „Погину у туђини па се у завичају окамене. И својом истином бодре људе да се одупру непријатељу“¹¹⁰. У то време, крај XIX и почетак XX века, у овим крајевима, још увек под турском влашћу, била је велика част погинути за српску слободу. Стога се породица погинулога никад није питала колико кошта споменик, продавала се испред куће и последња крава, хранитељица, да би се ратнику подигао достојан споменик. Цемент у то време морао је бити скуп, што није било важно; важно је било да се он може натоварити на брдског коњића, који га може донети и у најзабаченије село. Остали материјал, песак кога има у сваком потоку, креч, па њега су одувек сами пекли и гвожђе за које је било понајтеже, али су се и ту досетили - употребљавали су старе алате (косе, српове, старе ексере и др.) и све је било спремно и мајстор је могао да почне са „ливењем“. Калуп је

110 Бранко В. Радичевић, *Плава лица живота*, Београд 1961, стр. 11.

правио од старих дасака, а величину је одређивао према расположивој количини цемента. Било је већих и мањих споменика, а облик је вероватно био ствар договора. Бетон се наливао у калупе и чекало се да се стегне до одређене чврстине па се онда приступало цртању ликова, уписивању слова и бојењу.

Први мајстор бетонских споменика је Раденко Кашерић, који је на једном споменику оставио свој скроман потпис: „гр. Раденко“. Родом је је из Доње Јелаче и иза њега је остао највећи број бетонских споменика на гробљима у селима: Рутоше, Кратово,

Доња Јелача, Дубрава и Берлића гробње у засеоку Боровац села Брезна. Његов гроб је остао необележен, а према казивању у његовом селу, рођен је 1880. године и живео је преко 70 година. На његовим споменицима су уписани ликови девојака (слика 57), ратника (слика 67), контуре цркве (слика 63), голуба (слика 64). Овај мајстор је сликао и свећњаке (слика 65), а скоро на сваком споменику имао је и свој заштитни знак – крст са неким стилизованим цветом испод њега (слика 66).

Слика 63. Црква на споменику од ливеног бетона на гробљу у Доњој Јелачи (рад Раденка Кашерића)

Слика 64. Голуб као украс на споменику од ливеног бетона на гробљу у Доњој Јелачи (рад Раденка Кашерића)

Слика 66. Стилизовани цвет са крстом „заштитни знак“ (рад мајстора Раденка Кашерића)

Слика 65. Свећњак као украс на споменику од ливеног бетона на гробљу (рад Раденка Кашерића)

Други мајстор-уметник бетонских споменика је Стеван Пешић, сахрањен на гробљу Дубраве, а родбина му је скоро подигла хладан споменик од црног мермера (слика 67). Живео је само четрдесет седам година и иза себе оставио неколико бетонских споменика у свом родном селу. Његови споменици се по облику и орнаментички разликују од његовог старијег претходника (слика 2). Смрћу Стевана Пешића из „моде“ излази градња споменика од бетона.

Бетон је материјал савременог технолошког друштва у веома широкој употреби. Од њега се граде куће, путеви, мостови, фабрике, цркве и такорећи све врсте грађевинских објеката потребних човеку. Савремени уметници граде од бетона монументалне споменике, као што је онај на Кадињачи или Јасеновцу, али са великим тимом архитеката, грађевинских инжењера статичара и уз помоћ великог броја моћних грађевинских машина и радника. У ширу употребу, бетон ја ушао тек крајем XIX века, а људи са села га нерадо користе за градњу, јер - кажу - није здрав, некако је хладан, те им је боља цигла или дрво. Зато је веома чудна његова употреба за надгробне споменике. Неки добровољац из Санџака је морао видети драгачевске споменике урађене од камена пешчаника, које је Бранко В. Радичевић назвао правим именом: „Такав споменик није ни гробљански ни друмски. Не показује земне остатке. Не представља сеоског делију коме захвално село за особите заслуге подиже белег. То је крајпуташ. Тако сам га назвао. Јер - чини ми се - ликују именом... Погину у туђини па се у завичају окамене. И својом истином бодре људе да се одупру непријатељу“¹¹¹. Неко је видео ове споменике и пожеleo да се своме погинулом брату или сину одужи на исти достојан начин. Али како - било је питање - кад је мајдан камена пешчаника тако далеко а уз то пешчаник је лако ломљив па би се у транспорту могао поломити. Ко је, када, и како направио први спо-

меник од бетона који у потпуности има изглед драгачевског крајпуташа - за сада се не зна, али се са сигурношћу може тврдити да је настао под утицајем, да је тако назовемо - Драгачевске клесарске школе.

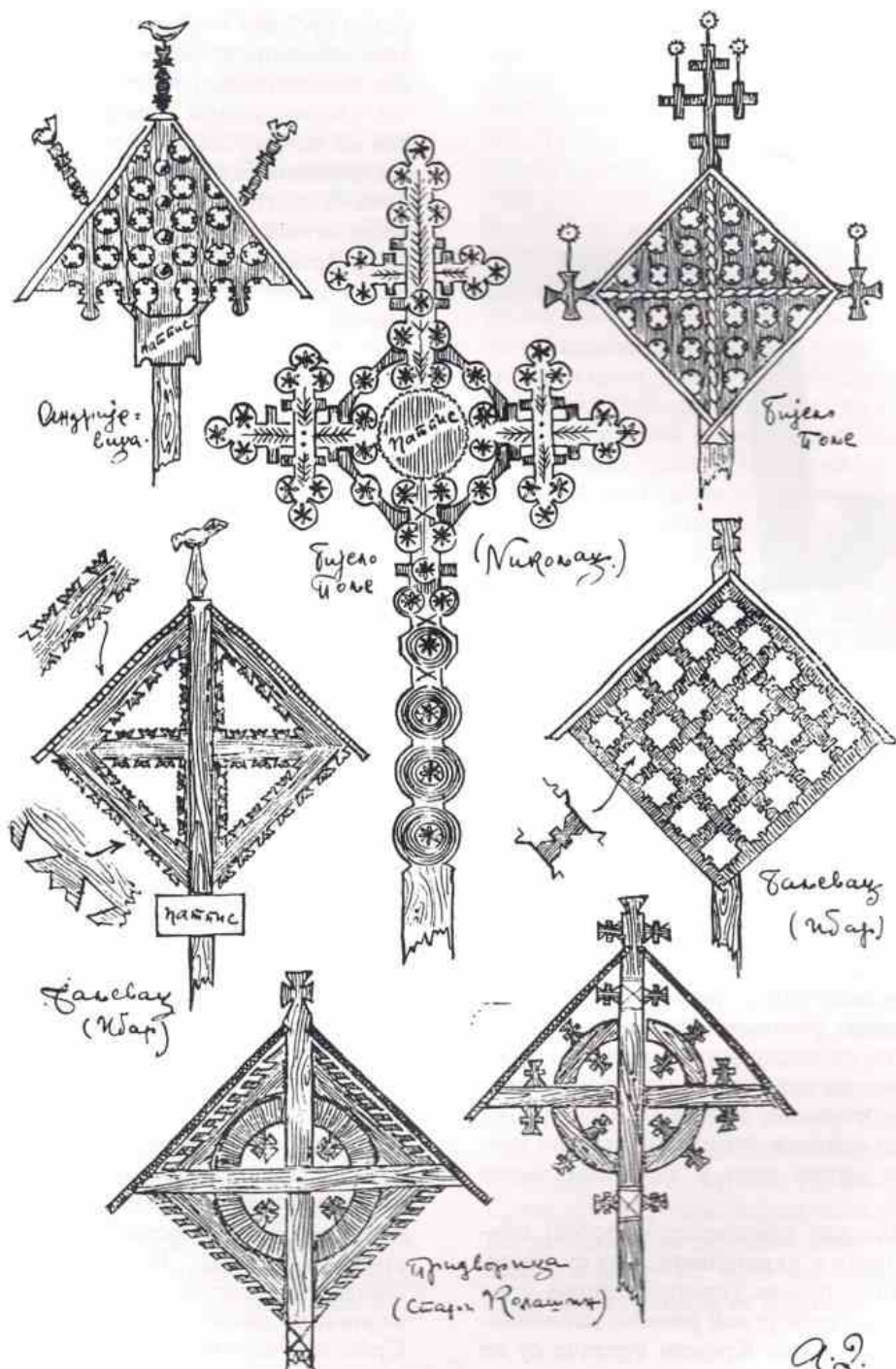
Украшавање надгробних бележа

Као што многобројни погребни и посмртни обреди имају за циљ успостављање добрих односа између покојника и његовог потомства, тако и обележавање и украшавање гробних белега има апотропејску улогу. Многи астрални знаци (сунце, звезда, месец), нађени на старим надгробним споменицима, показују да су стари народи, пре примања хришћанства, веровали да су небеска тела божанства која их могу заштитити. По примању хришћанства, крст постаје главни апотропејски симбол кога и даље прате астрални знаци, који се задржавају и до данашњих дана. Поред крста и астралних симбола, који потичу из паганског периода, споменици су украшавани и различитим геометријским шарима: троугловима, квадратима, спиралама, тордираним тракама, цик-цак линијама; флоралним украсима: цвећем лозицом, лискама, гроздом, јабуком, који такође имају своју симболику као и фигурама птица и животиња; статусним симболима: штап, књига, печат; Христовим распећем, анђелима, црквама и људским фигурама. Словни натписи на споменицима, поред драгоцених података, и сами су представљали украс, поготову кад су били у комбинацији са ликом, јер су најчешће исписивани лучно око главе - као ореол.

Украси на надгробницима од дрвета

Дрво као краткотрајан материјал није се могло очувати, па, сем наведених записа које су нам оставили путописци почев од XVI до Каницовог цртежа из друге половине

¹¹¹ Бранко В. Радичевић, *Плава линија живописа*, Београд 1961, стр. 8 - 9.

Слика 69. Народни надгробни споменици (цртеж Ал. Дерока)

Слика 70. Крстача на гробљу у Доњој Јелачи

XIX века, Дерокових цртежа са почетка XX века и очуване традиције, у истраженом подручју других података нема (слика 68 и 69). На основу цртежа Каница и Дерока, можемо закључити: што су надгробници старији, њихова декоративност је богатија и лепша. То је и разумљиво, јер се половином XIX века масовно прелази на подизање камених и споменика од пешчара, а дрво се постепено напушта. Сачувани дрвени гробни белези у истраженом подручју украшавани су на неколико начина: резањем дрвета најчешће у облику крста, са завршецима у облику цвета, што би се могло назвати скулптуром (слика 60), дубље урезивање: крст, полукруг (слика 47), условно назвати дуборезом; плиће урезивање као цртеж који је накнадно бојен (слика 30).

Крстаче као привремено гробно обележје су најмање украшаване. То су најчешће две равно резане укрштене летве, а на попречној, као што је већ речено, исписивано је име покојника. Крајеви крстаче су не

ретко урезани и украшени (слика 70), или је крстача направљена у облику старог народног антропоидног крста.

Један једини дрвени споменик пронађен на истраженом терену већ оставља утисак поједностављености украса, а његова лепота се састоји у његовој висини која одскаче од осталих споменика (слика 13).

Дрвене гробнице су такође украшаване различитим мотивима, од којих су најчешћи крстови и цик-цак линије (слика 46 и 47).

Кровови од дрвета, по свему судећи, нису украшавани и имали су само утилитарну улогу, док су каснији кровови урађени од лима, намењени за бетонске споменике, имали и декоративну функцију (слика 58).

Перјанице, као привремено гробно обележје, посвећене искључиво младима, биле су најлепше украшаване. Поред различитих резбарија у облику крста и цвета (слика 60, 25, 9 и 20), оне су биле кићене украсним предметима од текстила: барјацима, везеним марамицама, везеним пешкирима, цвећем (слика 68).

Украси на надгробницима од дрвета подсећају на шаре са ћилима, чипку, резбарије са преслица и девојачких сандука, вишезначне симболике која представља животни циклус - круг од рођења до смрти.

Украси на надгробницима од камена

Првобитни камени споменици овога краја били су веома једноставни. Камен је најчешће необрађен, нађен у околини, побијан изнад главе покојника; а да би гроб у потпуности био обележен, често је мањи камен побијан и испод ногу покојника (слика 23). У стручној литератури, овакви белези су названи српски нишани (да би се разликовали од турских), а према П. Ж. Петровићу, настали су од коца. „И сад се у Босни употребљавају два коца на гробу: један повише покојникове главе, други повише стопала. У Србији су замењени каменим стубићима“¹¹².

112 П. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, стр. 243, одредница колац.

У овим крајевима горњи камен је већи, а доњи је мањи и назива се „доњак“. Поред тога што је био тежак за вађење, камен је био тежак и за обраду а самим тим и скуп, па је камени споменик требало заслужити; а част да га имају припадала је најчешће војницима, девојкама и по неком народном предводнику. У српском народу је камен прво употребљен на гробљу као споменик, а тек касније као материјал за изградњу кућа и других објеката. Први знак урезан на надгробном камену свакако је морао бити крст. Највероватније је прво урезиван у надгробнике од сиге, јер је мекана и лакша за обраду од камена. За споменик од сиге на гробљу у Дубрави мештани кажу да је најстарији у њиховом гробљу (слика 17). Споменици од студеничког мермера, који се у овим крајевима појављују половином XIX века, рађени у познатим студеничким радионицама, већ су у облику крста чији се краци завршавају брадавичастим испупчењима. На овим споменицима нема никаквих урезаних украса као ни уписаног текста (слика 45). То је било и разумљиво, јер у то време Срби су били махом неписмени, а неписмен је био и сам књаз Милош. Народ је био усмен, епске песме су се певале уз гусле, а разне приче и бајке су препричаване и памћене тако што их је отац преносио сину. Слова и слике на споменицима се појављују изгледа у исто време јер их означава исти термин „писати“. Вук је забележио да је Хаци-Рувим знао „иконе писати“¹¹³, а у овим крајевима се и данас за некога ко је изузетно леп каже или „леп као икона“ или „леп као уписан“. Потписи иконописаца из XIX века су углавном означени са „писа“ а не „слика“. Студенички мајстори почињу у мале крстасте споменике да урезују помоћу шестара крајње упрошћене ликове који делују као скице за иконе. Они су потпуности шематизовани, а да немају бркове ни пол им се не би могао одредити (слика 61). Тек касније на полеђини ових споменика по-

јављују се неједнака, тешко исписана слова. „Надгробне ознаке и јесу најверодостојнији доказ о успореном и мучном продору писаних знакова у традиционалну усмену културу. Непроцењиви значај каменорезаштва је, поред осталог, и у чињеници што оно разоткрива праву историју народног описмењавања.“¹¹⁴ Ликовни и словни знаци се допуњују и заједно дају целу причу, не само о покојнику, већ и о времену у коме је живео. Зато су и слова као и ликови и украси бојени: једна реч је плава, једна црвена, следећа жута а понекад и црна - она која наглашава и истиче. Ако би се (као лист хартије) развила предња и задња страна споменика и ставила једна поред друге, добили бисмо икону са кратком биографијом свеца војника или светитељке девојке. Само они својом храброшћу, младошћу и лепотом заслужују да им „подигну“ споменике-иконе у отвореним храмовима-гробљима разасутим по неприступачним старовлашким врлетима.

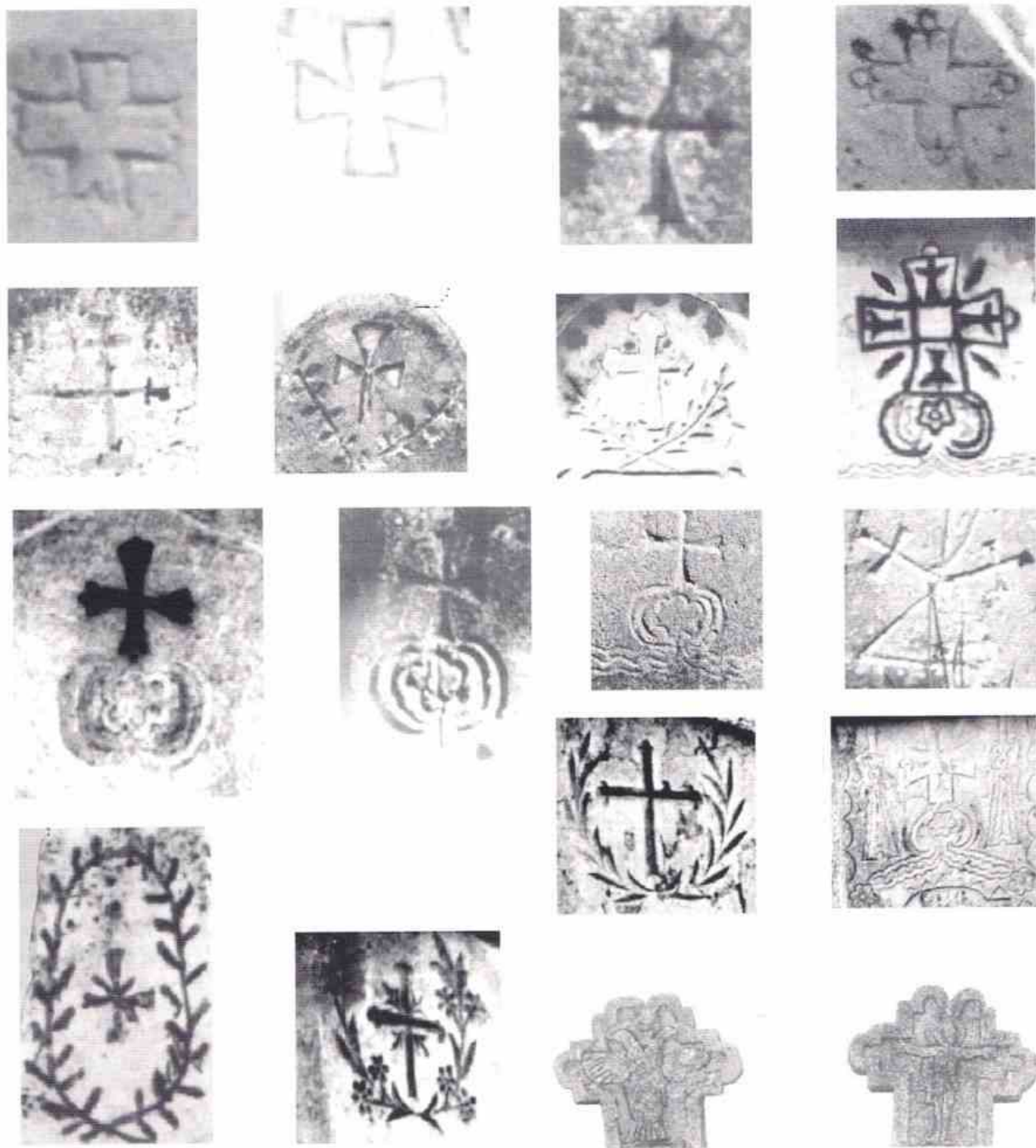
Крст као стални знак на сваком споменику, ако изузмемо ретке споменике подигнуте иза Другог светског рата на којима га је заменила петокрака, има свој уметнички развој који се може пратити (слика 71). Старији крстови су једноставнији по форми, да би се онда развијали до Христовог распећа и двоглавог орла у крсту (слика 6 и 7).

Осталих ситних украса у камену скоро да и нема, сем на великом каменом породичном споменику у Доњој Јелачи, који је подигао мајстор Милан својој породици (слика 12). Остали споменици од камена су камени војници и камене девојке.

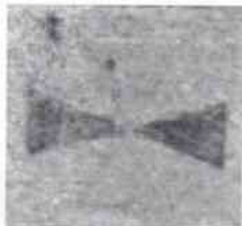
Први камени војник уздупчи се у Сјеништима на граници између Србије и Турске. Увац је граница. Десна страна слободна - Србија, а лева - Турска. Рутоше у Турској, а Сјеништа у Србији; народ исти, рођаци, браћа, девојке, момци, једни живе тамо а други овамо, састају се, воле се, љубав не зна за границе, а граница се прелази ноћу, тихо да

113 Радојко Николић, *Каменорезац Радојак Чикирић*, стр. 23.

114 Радојко Николић, *Каменорезац народног образа*, стр. 18.

Слика 71 (стр. 92-93). Примери типичних украса на надгробним споменицима од камена, бетона и дрвета

не виде Турци. На српској страни наоружана српска војска, која чува границу, чува а помаже бегунцима да пређу у Србију. Они беже од зулума, беже ка слободи, мењају презимена да их турска држава не поврати дипломатским путем у своје подаништво. Рођена браћа а два презимена, један остаде у Турској а један се пресели у Сјеништа, промени презиме после хајдучије, настани се у Сјеништима, окући и остаде¹¹⁵. Миран човек, бави се земљорадњом, сточарством, мало кириција, живи као и остали али кад се чу „она“ на Јавору да пуче, он „своју“ (пушку) на раме па по зову оде на Јавор. Борисав Љубојевић оста на Јавору, а родбина му се достојно одужи. Дотераше камен из Студенице, бели мермер, на коме се он окамени са претећи исуканом сабљом, са одликовањем и војничком капом на глави, усне у полуосмеху, очи округле као да питају „па зар се усуђујеш на мене да кренеш?“ (слика 50).

Милан Гојаковић из Радојине на обелиску високом два метра зове: „Путниче, застани...“, камен је лошег квалитета па су слова „побегла“, не види се ни време његове погибије ни у коме рату је ратовао, али се види одликовање, пушка, војничка капа и опанци на ногама, биће да је учесник балканских и Првог светског рата. Изнад главе му је крст у кругу као сунце, он је застао на свом путу ка звездама и зове нас да и ми застанемо и видимо како се и у опанцима може достићи „велики плави круг и у њему звезда“, како је говорио Црњански¹¹⁶ (слика 2).

На истом гробљу у Радојини, од истог лошег камена, још један војник. Илија - војник првог позива. Споменик у облику сунца, са једне стране Илијина фигура. Он стоји са уздигнутом руком, као какав грчки бог рата, а с друге стране - слова у круг као зраке сунца - сигурно песма о Илији (слика 4 и 5).

У суседном селу Рутошима, опет бели студенички мермер у облику крста, чији се краци завршавају у облику детелине са три

115 Теренски дневник 1993. године.

116 Милош Црњански, *Сеобе*, Београд 1962.

листа, а на њима уписани крстови. На средини уписан Аврам Варкашевић у ставу „вољно“ ослоњен на своју сабљу. Аврам, капетан прве класе, са ордемом на прсима, као да је застао да смисли нову команду војницима. На споменику кратак запис: „Погину 1918. г. на Солун...“. Остао је тамо, а овде му тужна

сестра подиже спомен да се памти каквог је дику имала за брата (слика 8). За споменике, скоро скулптуре, који се налазе у селу Краатову, на гробљу у Доњој Јелачи, зна се да их је радио Милан Полић, звани Станић, од камена који је вађен у околини овога села. За овога врсног уметника, мештани кажу да је

Слика 72. Споменик девојци „лепе памети“ на гробљу у Стублу

био изузетан мајстор за више различитих заната. Да ли је још у неком занату, осим у каменорезачком, достигао уметнички ниво, не знамо; али за овај имамо доказе на поменутом малом гробљу. Његови споменици-бисте су исклесани тако као да израђају из камена, а око њих, на равној површини су исписана слова (слика 14). На овом споменику малих димензија: висине 74, а ширине 50 сантиметара, у облику крста, на источној страни је извајан лик око кога као ореол пише: „Милан Полић“, а на западној страни су извајана још три лика (слика 15 и 16).

Још један мали крстати споменик од белог студеничког мермера са уцртаним ликом војника, налази се на гробљу у Јабланици, на десној страни Увца. Он је некада био обојен, а и слова са друге стране су била обојена. Сада се виде остаци црвене боје, а лик се једва назире (слика 41 и 42). Јединац Обрен Дидановић погибе на оној страни Увца 1879. године у Љесковцу, на два сата хода од своје куће, у својој двадесетој години. Споменик му у црквеној порти, обојен, и заслужио је, а мати му и сестра остадоше и без заштите и без хранивоца.

Женским чељадима нису подизани споменици све до пред крај XIX века, а и тада су подизани само девојкама или посебно заслужним женама. На истраженом подручју пронађен је само један једини споменик од белог студеничког мермера у облику крста који је сликан бојама на равној површини. Овај споменик се налази на Берлића гробљу са већ описиваном перјаницом. Насликани лик се налази окренут према истоку и једва се назире остаци боје. Претпостављамо да је и њега сликао Милан Полић.

На гробљу у Доњој Јелачи налази се још једна камена девојка, рад Милана Полића. Споменик је висок 90, а широк 30 сантиметара. Девојка је исклесана у стојећем ставу са скромно прекрштеним рукама, а на равној површини поред лика пише да је живела

само 15 година и умрла 1914. године (слика 14).

Девојка „ лепе памети“ на округлом споменику налази се на гробљу села Стубло у месном центру. Рађена је техником урезавања на лошем локалном камену, а споменик је имао још неких делова који нису пронађени, а и нађени део је био скоро бачен (слика 72). На овом истом гробљу налазе се и два споменика од камена пешчара из драгачевског краја. Они су у потпуности урађени као многобројни споменици крајпуташа, подигнути ратницима изгинулим у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године. На источној страни ових споменика налазе се ликови у униформи са ордењем (оба потпуно оштећена да се уопште не виде), обојени у најлепшем маниру драгачевске школе. Подаци о изгинулима налазе се на западној страни, а бочне стране ових споменика су украшене класичном шаром (лоза, голуб, грожђе), како рече Радојко Николић да „предња страна умногоме личи на шаренолико избалучен ћилим“¹¹⁷ (слика 43 и 44). Оба ова споменика радио је исти мајстор, са једнога је пао поклопац, а на другоме је видљив.

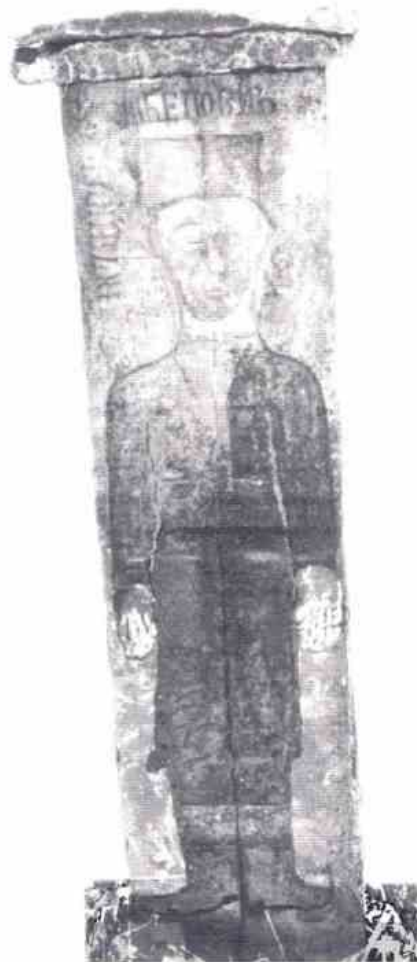
Украсти на надгробницима од бејтона

Као што је, како смо навели, народ овога краја камен прво употребио за надгробне белеге па тек онда за куће, тако је изгледа и цемент, бар у подручју између Лима и Увца, опет прво употребљен за надгробнике па тек онда као грађевински материјал. Ови споменици се јављају после Првог светског рата и нестају 1953. године. Радили су их два мајстора: Раденко Кашерић и Стеван Пешић. Њихови споменици налазе се на до сада пет истражених гробаља: Рутоше, Шћеповића гробље, Доња Јелача, Дубрава и Берлића гробље. Раденко је рођен и живео у Доњој Јелачи, а Стеван у суседном засеку

¹¹⁷ Радојко Николић, *Каменописци народног образа*, стр. 80.

Слика 73. Споменик ратнику Радисаву Полићу из Доње Јелаче

Слика 74. Споменик ратнику Бранку Шеповићу (Шеповића гробљу у селу Кратову)

Дубрава. Раденко је био старији, па претпостављамо да је Стеван од њега научио овај занат. Њихови споменици и по својој величини и украсима имитирају драгачевске пешчанике-крајпуташе. Старији споменици ливени од бетона су попут старијих драгачевских пешчаника рађени у облику крста са урезаним ликом на средини. Лик је бојен као и драгачевски, али без икаквих других украса, дакле без лозица, грозда и цвећа. Слова су исписана поред лика (слика 26). Војнику првог позива Полић Радисаву, на гробљу у Доњој Јелачи, подигнут је споменик као прави драгачевски крајпуташ, чак је и покривен

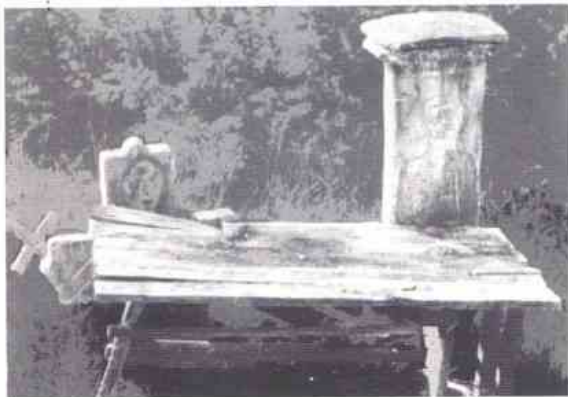

Слика 75.
Споменик
ратнику
Десимиру
Оташевићу на
Берлића гробљу

Слика 76. Споменик девојци
на Шћеповића гробљу

на исти начин, па у првом моменту одаје утисак да је од пешчаника (слика 73). На полеђини је исписан текст са веома лепо урађеним крстом и цветом испод што се понавља на више ових споменика, што подсећа на сигнатуру на основу које закључујемо да их је градио Раденко Кашерић. На гробљу у Рутошима скоро истоветан споменик Милуну

Слика 77. Заједнички сто испред споменика брату и сестри на Шћеповића гробљу

Пјановићу, само што нема поклопца, могуће да је сâм спао (слика 10). На Шћеповића гробљу налази се сличан, веома једноставан спомен војнику Бранку Шћеповићу са ликом на источној страни, такође са капићем (слика 74). На грудима се назире одликовање, у руци пушка. Младом седамнаестогодишњем војнику, вероватно регруту, подигли су тужни родитељи спомен на Берлића гробљу. Лице му је исувише озбиљно за његове године, без оружја је и без одликовања, само је на перјаници окачена дрвена пушка као деџа играчка, а био је само дете кад је погинуо (слика 75).

На два бетонска споменика налазе се и ликови девојака. На Шћеповића гробљу, поред споменика војнику Бранку Шћеповићу, налази се и мањи споменик, у облику крста, такође ливен од бетона, вероватно његовој сестри. Слова су једва читљива, али пише: „... девојка...“ (слика 76). Ова два споменика налазе се над истом гробницом, а испред њих је направљен заједнички астал (слика 77). Лик девојке је доста оштећен, али се види да на глави има мараму и црни прслук као одећу. Друга девојка је изображена на споменику у Доњој Јелачи. Споменик је знатно очуванији (слика 57). На полеђини овог споменика се види добро очуван текст са лозицом, цветним украсима и крстом (слика 78).

Бетонски споменици који немају ликовне представе су поред слова украшени са неколико различитих мотива: гранчице око крста (слика 21), детелинка (слика 79), свећњак (слика 65), силуета цркве (слика 63), крст са цветом (слика 66) и голуб (слика 64 и 81). Све ове приказане ликовне представе показују жељу њихових стваралаца да улепшају „вечну кућу“ изгинулих и рано помрлих младих особа, како би на тај начин бар мало утешили унесрећене породице. Мајстори експериментишу са новим неиспитаним материјалом: најчешће урезују и боје шаре, а понекад сликају на равном, претходно обојеном бетону (слика 82). Уметник је само пробао и видео да је боја постојанија ако је површина лика урезана. За ове споменике који

Слика 80. Силуета цркве на споменику
у Шћеповића гробљу

Слика 81. Голуб као украс на споменику
од ливеног бетона на Шћеповића гробљу

Слика 82. Споменик од ливеног бетона осликан по равној
површини на Шћеповића гробљу

Написи на споменицима

Првобитни надгробни белези су имали апотропејску, заштитну улогу. Преко белега је требало да се умири дух умрлог претка: да он не би повредио своје потомке. Постепено, надгробници добијају још једну улогу: сећање, спомињање, па им отуда и назив споменик - *monumentum*. И мада споменике подижу потомци умрлога, написи на њима су врло често писани у првом лицу као да се умрли обраћа своме потомству или пролазницима. Нама најближи очувани надгробници из предтурског периода су босанскохерцеговачки стећци који се простиру и по једном делу југозападне Србије, дају драгоцене податке за историју нашег народа. Најчешће ови написи дају информацију:

„А си је билег
почтенога витеза
војводе Радивоја Опрашића.
И докле бих,
почтено и гласито пребих.
И легох у туђој земљи,
а билег ми стоји на баштини“.

Некад прете:

„А се лежи кнез Влађ Бијелић,
у својој цркви,
у светом лазару.
Человјече,
тако да нијеси проклет -
не тикај у ме!“.

Некад опет куну:

„А се лежи Вук,
син кнеза Обрада,
са сестром Јелом.
И покаменова га
мати Ана...
Клет и проклет
тко ће крети у ме!“¹¹⁹.

У овим читаоницама на отвореном простору, може се много сазнати о историји српског народа, чији развој прекидоше турски освајачи. Временом се заборавило читати и писати, под страшним турским терором, по манастирима су скриване преостале књиге, а понеки калуђер се усуђивао кришом поправити или насликати по коју икону. Деветнаести век српски народ је сачекао скоро неписмен, сви беху сељаци са очуваним митовима и легендама о српском царству, епским јунацима и изгубљеном Косову. Народ је био неписмен али веома речит, више усмен него писмен. Кад извојеваше слободу, схватише да се онима који за њу дадоше своје животе треба достојанствено одужити каквим трајним обележјем. „И роди се мисао у камену; од освете и крви“¹²⁰. Народ у својим причама опширан, познат по лепој речи, а споменик мали, мали - јер је скуп, а слова, па она су најскупља. Треба свести причу у реченицу пред којом се поколења неће постидети, скратише речи, спојише слова и исписаше своју историју на камену. Неки су покушавали сами да пишу по камену невештом руком (слика 62), али су такви споменици врло ретки. На овом споменику у врху истакнута је 1855. година, значајна за оне који споменик подигоше, а и за нас - јер је то најстарији запис у камену на увачком гробљу поред манастира Увац. На истом гробљу, на малом споменику кратка прича: „Овде почива раб божији Лазар Вуковић поживи 25 лета престави се 7 јануара 1863. г.“. Вуковића на Увцу више нема, али има Лазаревића - потомака овог младо умрлог Лазара. Значи, Лазар је, иако млад, био ожењен и оставио је мушке сирочиће који по њему добише презиме. Заселак Увац села Стубла налази се на самој некадашњој граници између Турске и Србије, где је хајдучија била веома развијена. Мушкарци су се, да би преживели, морали крити, па су уместо њих гинуле жене. На овом гробљу, не налази се ни један споменик

119 Мак Диздар, *Спери босански шекејови*, Свјетлост, Сарајево 1971, стр. 269, 224 и 357.

120 Бранко В. Радичевић, *Плава линија животоа*, Београд 1961, стр. 22.

Слика 83. Мермерни споменик Станојки Весовић на гробљу изнад манастира Увац

погинулим мушкарцима, али имају два за погинуле жене: „Раба божија Станојка супруга Марка Весовића поживи 35 година погибе од лопова бранећи свога мужа и домовину августа 1867.“. Текст је на први поглед нелогичан: не воде се отаџбински ратови против лопова. То и није био лопов који краде овцу или новац већ гнусни лопов који краде домовину, Турчин који је са оне стране Увца знао да је Марко био на Јавору па је

дошао кући да залечи ране, а онај пређе Увац у намери да га у рођеној кући убије у чему га храбра Станојка осујети и заслужи споменик, који јој вероватно подиже муж (слика 83). Њему споменик нико није подигао, можда није имао порога, а ако је умро редовном смрћу у старе дане, споменик и није био обавезан. Ни Аустријанци не поштедеше ово мало село. Пред сам крај рата се осветише Јегди која је у току рата по причању мештана „нешто са њима шуровала“. На споменику пише: „Десанка кћер Јегде Живковић која је погинула од непријатељске војске у 16 г. 27 априла 1918 г. код своје куће. Спомен подиже ожалашћена мајка“.

У селу Стублу, коме припада и заселак Увац, на гробљу у центру села налази се већ приказани округли споменик (слика 72) са написом који није у потпуности читљив: „Милојка шћерка Милана Удовичића девојка од 17 година... 1917... поред мајке подиже отац“ - на полеђини споменика. На лицу споменика урезан је лик поред кога је текст у првом реду нечитљив, а у другом пише: „... одвише лепа памет оде под земљу“. Милојка је, поред младости и физичке лепоте, морала имати још неке изузетне особине, по којима је добила епитет „лепа памет“. За понеке девојке дозреле за удају, у овим крајевима се каже да су „лепе памети“, јер су мудре и племените, те им се за савет и старији могу обратити.

На крстоликом споменику од ливеног бетона на Шћеповића гробљу (слика 76), натпис је од времена потпуно пропао а његови читљиви остаци су: „...почива девојка Миљана (или Мирјана)...“, остало је оно најважније - „девојка“.

Камена девојка на гробљу у Доњој Јелачи свако јутро у својој достојанственој мирноћи сачекује излазак сунца (слика 14). Изнад њеног лика крупним словима пише: „Девојка живела 15 год. умрла 1914 г.“, даљи текст је нечитљив а има га око читаве скулптуре. На западној страни текст је такође оштећен, а гласи: „Станислава девојка...“

помен родитељима... Станислава девојка и прежалити довијека..." Права је штета што је овај споменик урађен од лошег камена па је ово изванредно вајарско дело тешко оштећено. Још једна девојка својом младошћу и лепотом краси ово исто гробље. Њен споменик је као што је речено од бетона (слика 57) са изванредно уписаним ликом у правом маниру драгачевске школе. Са леве стране лика пише: „Анка Словића“ а са десне: „Девојка“, скоро као ореол. На полеђини споменика је текст (слика 78):

„Под овим
ледним ка-
меном почи-
ва тело
Анке шћери
Павла Слов-

ића девојка
живела 22 г
умре 18 дец-
ембра 1930 г
Овај спомен
сподигоше
тужни
родитељи
браћа Свето
и Витомир
Миломир
и Бранко“.

Сва слова су исте величине сем речи „родитељи“, чија слова су крупнија и постављена у полукруг.

Мали споменик од студеничког белог мермера у облику крста, налази се на гробљу у Штрпцима, а на њему пише: „Радојка ћер

РАДОЈКА
ЋЕР НИКОЛЕ И АСПО
САВЕ СТАНИШИЋА, КРЕ
ДНА ДЕВОЈКА ОД 15 Г.
УМРЛА 8. ОКТ. 1900 Г.
СПОМЕН ЈОЈ
ПОДАХЕ
УЛК ЈЕСЕРА
БАШОВИЋ ЕЗ
УМРЛА

Слика 84. Споменик Радојки Станишић („вредна девојка од 15 година“) на гробљу у Штрпцима

Николе и Лепосаве Станишића вредна девојка од 15 година умрла 9 октобра 1900 Спомен јој подиже ујак Јеврем Ђаповић из Ужица“. Родитељима Николи и Лепосави нико не подиже споменик. Мора да је Радојка била јединица чији су родитељи можда умрли пре ње, а њу одгаји ујчевина која јој и споменик подиже. Ако су наследили имање које је припадало Радојки, требало је да подигну споменик и родитељима. Али, времена су била тешка, земља под туђинском влашћу, није се могло. Ујак уписа само своје име јер је споменик мали. Требало је бити домишљат па у 15 речи, 15 година девојачких и историју ове породице, коју данас одгонетамо, на споменику од само 50 см исписати. Овај малени споменик ујак није подигао само својој сестричини већ и својој сестри Лепосави и зету Николи, чија имена у потпуности исписа поред њихове „вредне девојке“ од само 15 година (слика 84).

На Берлића гробљу умрлој девојци је посвећено неколико обележја која се до данас очуваше. На мермерном споменику у облику крста са источне стране насликан је лепим бојама лик, а на западној исклесано:

„Ивана кћер Мила и Саре
Новаковића из Кратова
ђевојка од 19. година умрла
14 марта 1893 године
подигнуше јој родитељи“.

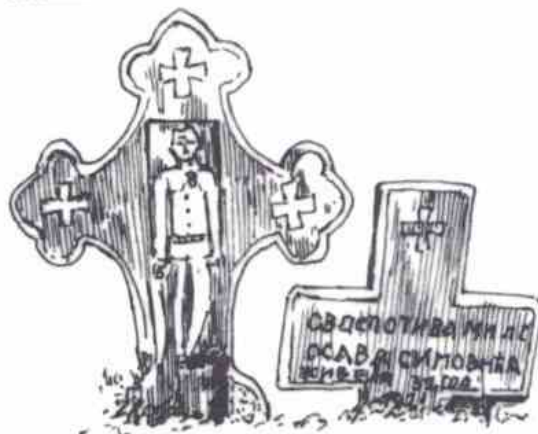
На дрвеној гробници која уоквирује гроб ове девојке, невештом руком је исписано:

„Изради свак Милан
за изглед почесна народа
за порушај побједитеља
бог да прости“.

„То је вечита девојка коју је испросила смрт. И она ће док је света и века стајати тако. Ништа се нарочито не догоди у њеном животу. Беше чисте душе и неокаљане части; имала је мајку и оца, браћу и сестре; родбина је не остави да самује под земљом већ јој подиже

споменик на шареном сеоском гробљу. Док је света и века да се прича о њеној девојачкој судбини“¹²¹.

За разлику од девојака које су умирале од неке опаке болести, чешће од туге, на гробљима нема података о природној смрти момака. Они нису умيرали, они су гинули. Неко као добровољац, неко као редов, био је и понеки са чином. Својим учешћем у рату, они заслужише споменике. Ако су им кости остале на ратишту, у заједничкој гробници, код кућа, у сеоским гробљима им подигоше споменике. И они који су се вратили из рата па касније умреше природном смрћу, заслужише споменике на којима пише где су ратовали и да ли касније помреше од давно задобијених рана. На жалост, многи натписи на овим споменицима су већ пропали од времена па их није било могуће у потпуности прочитати.

Слика 85. Споменик капетану Авраму Варкашевићу и његовој сестри Милосави Сивовић на гробљу у Рутошима

На споменику у Радојини ван сеоског гробља, а на старом римском гробљу, искористивши за постоље римски споменик, подигнут је скоро обелиск који се завршава са лепо украшеним крстом. Са све четири стране је натпис. Са три стране су исписана имена тројице изгинуле браће: „Симо Бијелић 1918 г. Свето Бијелић 1915 и Чедо Бијелић

121 Бранко В. Радичевић, *Плава линија живота*, стр. 9, 10 и 38.

1915". Ово римско гробље, познати археолошки локалитет, није ограђено; а високи споменик храброј браћи Бијелић не би могао ни да поднесе ограду, она би га гушила и притискала, а овако стоји неограђен, слободан као да ће да полети према слободи за коју Бијелићи изгинуше. Они остадоше тамо, а споменик им овде на вечитој стражи. На сеоском гробљу истог овог села, високи споменик Милошу Гојаковићу као да се пропиње да изађе из ограде, јер Милош је тамо негде остао. Овде у опанцима са пушком позива: „Путнице застани..." даља слова су нечитка, пропала од времена (слика 2). На споменику у истом овом селу се може прочитати само: „Илија редов..." (слика 4). У суседном селу Рутошима, која са Радојином има заједничку цркву око које се налази и сеоско гробље, два мала споменика од студеничког мермера причају своју „велику" причу о љубави сеestre према брату. Он, „Аврам Варкашевић

Слика 86. Споменик од ливеног бетона војнику Тимотију Марјановићу (при дну потпис мајстора), гробље у Рутошима

Слика 87. Споменик ратнику Петру Штеповићу, на Штеповића гробљу у Кратову

капетан пр. класе Погину 1918. г. на Солун. Живио г. 40. Ов спомен подиже. Милосава Симовића". Испод овог и онако малог споменика, још мањи, њој тужној сестри која умре највероватније од туге за својим братом капетаном. На њеном споменику пише: „Милосава Симовића живела 32 г умрла 1927 г.". Кад је Аврам погинуо имала је двадесет и три године, а онда је за њим „копнела" све док се Бог није смиловао и узео њену намучену душу. Њена последња жеља беше да је сахране ту испод његовог споменика да он може за „вијеки вјека" да је штити (слика 85). На истом овом гробљу налази се и споменик ливен од бетона у облику крста са моделом цркве испод које је натпис (слика 86).

На Штеповића гробљу, у суседном селу Кратову, један војник се обраћа пролазницима са молбом (слика 87):

„Прочитајта браћо
овај спомен.
ПЕТРА ШЋЕПОВИЋА
војника. I. чете
3. бат. 6. прекобро-
јни. пук. комбо-
вана. дивиз. пог-
ну. у најлепшем
цвету. од 20. год.
на војном. пољу
1914 г. спомен. под.
браћа Воин и Милутин“.

На овом малом Шћеповића гробљу по-
чива још један војник, како пише њему:

„Војник
Шћеповић Бранко
Овај спомен подигоше
Миленко и Ката Шћеповић
својим никад не прежаљеном
сину Бранку рођеном 1921 Богда му
душу прости“.

Бранко је очигледно погинуо у Другом свет-
ском рату (слика 74).

Гробље у Доњој Јелачи такође има ви-
ше интересантних написа на споменицима.
Пошто су из овога села мајстори који су из-
рађивали и споменике од камена и од бето-
на, сасвим је разумљиво што се овде добар
део њих и очувао. На једном од ових споме-
ника исписана је читава читуља породице
Станић (слика 12, четврти споменик с лева у
десно):

„Почива раба божи
Арсенија   Мијаила
Стану   Стаку
Мића   Љубисава
Арсенија   Пелка
Виду   Милоша
Данила   Ану
Антонија   Десимира“.

Дамљана
Милутина
Алесандру
Миљану
Станку
Миленку

На источној страни овог споменика пишу
подаци о његовом градитељу:

„1912 године
Браћа. Станићи
сподижу успомен
родитељску породицу
Милан самоук све у
могуће. нека
сваки види како се
желе родитељи“.

Овај споменик је грађен од локалног камена,
а градио га је као што се и уписао Милан
Станић.

На бетонском споменику који имитира
драгачевске пешчанике са једне стране је
уписан војник око чије главе пише: „Радисав
Полић I позива“, а на осталим странама овог
споменика су следећи написи (слика 73):

<i>(зајадна сѣрана)</i>	<i>(бочна сѣрана)</i>	<i>(бочна сѣрана)</i>
Радисав	Брат	брат
Полић из	Милош	Љуб-
Кратова	Полић	сав
војника	наре-	Полић
4 чете	дник	умре
3 батаљо	кадро-	од 19 г
с. пешад.	вац	регру-
пука ж.	живи-	т
ивијо 28 г	јо. 22. г.	
погину. н.-	погину	
а камач	у осту-	
алану. 20.	пу 1915.	
септембр.-	г. нав-	
а. 1916. го.	еризо-	
слава му	вићу	
овај. спом-		
ен поди		
гоше. брат		
Нико. и . си-		
нови. Дра-		
го. Бориво-		
је сестра		
Станика“.		

На још једном малом мермерном спо-
менику само основни подаци о погинулом
(слика 88):

<i>(западна страна)</i>	<i>(источна страна)</i>
Спомен војнику	живео
Гвоздену Словићу	18 г. ум-
у 8. ч. крушевачке	ро 1915. г. у Новом
резер.	Пазару спомен по-
трупа	диже мајка
рођен	Сара и
26 јуна	браћа 1897
	Огњен и
	Јован“.

Сакривено и од саобраћајница удаљено, гробље у Берлићима чува неколико интересантних споменика. На споменику од ливеног бетона у облику крста, уписан је лик, поред кога пише: „Овде почивају кости Богдана Оташевића. Живео је 30. г. умро 5. децембра 1935. г.“. На другој страни је следећи текст (слика 89):

Слика 88. Споменик ратнику Гвоздену Словићу на гробљу у Дубрави

Слика 89. Споменик ратнику Богдану Оташевићу, и његовој браћи изгинулим у Првом светском рату, гробље у Берлићима

„Оташевић Тодор живио
15. г. и умро 15 марта 1935. г.
2. Син Мићо као војник
умре у Скопљу 1914. г.
3. син
Павле погину у рату на
Церу 1915. г.
Овај спомен сподигоше
Будимир и Десимир и Коса
Слава им“.

Тек кад је умро Богдан, родитељи су прикупили мало средстава те својој деци подигоше споменик, али за све њих (слика 89).

Споменик војнику од 17 година са ликом озбиљног човека (слика 75), око главе је

његово име: „Десимир Полић“, а на другој страни је натпис (слика 98):

„Под овим каменом почивају
кости Десимира Оташевића
живијо 17 година погину
4 марта 1945. г.
Спомен подигоше сестре и
зетови Стаја Полић
Живка Марјановић“.

На бочној страни овог споменика је додатни натпис који много објашњава:

„И родитељима Богдану, Коси и...“.

Богдан који је умро од тридесет година са својом женом Косом је имао сина Десимира и ћерке Стају и Живку, које своје брату јединцу подигоше споменик достојан његове младости.

Мало гробље у Дубрави такође има неколико споменика подигнутих онима који своје кости оставише на бојишту.

<i>(западна страна)</i>	<i>(источна страна)</i>
„Спомен. војнику Ђорђу Пеш ићу. I 4. III бат 6 пребр ој. пук. који б. дивизи је који се роди 1885 г. У на бојишту на Гучеву у 1914. год.	Овај спомен ен подиже мајка Пет- ра са својом породицом сину Ђорђу“.

Други споменик је што није ретко искоришћен и за остале покојнике:

<i>(западна страна)</i>	<i>(источна страна)</i>
„Спомен војнику Гл -ишу Триш- овићу живе 37. г. умре 1917. у робс- тву	Овде почив Станица Тришовић Умрла 1915 у 35. г. спом. спод кћер Радојка и Милијана“.

На споменику у црквеној порти у Јабланици пише (слика 41 и 42):

„Обрен Дидановић.
Војник стајаћи
погину у Љесковцу
у 20. го. 1879 г. овај
спомен подиже му
мати
Сава се-
стра
Стоја“.

Споменици од пешчара на гробљу у центру села Стубла, подигнути Никодину и Раденку Удовичићу, са стиховима су како Драгачевци већ шаблонирано пишу за оне који су погинули далеко од куће (слика 43):

„Ево гроба одморита двора
ђес одмара тело од
болова дична
Срба краброг
ратоборца...“.

Да су официри били веома цењени и поштовани, види се на још два споменика са овога гробља (слика 90 и 91):

„Видојко Л.
Удовичић активни наред-
ник краљеве гарде
рођен 8 фебруара
1901 год.
умро 1. фебруара
1926. год.
спомен подиже
отац Лазо“.

Или као што стоји на споменику Алексе Удовичића, такође из Стубла, да је борац „овицирске пешад. школе рођен 1927 г. умро 1946. г.“.

Поред натписа чији део је наведен а који се односи на девојке и ратнике, има и других натписа који привлаче пажњу па ћемо навести само неколико. На гробљу у Штрпцима налази се споменик једном Италијану, на коме пише: „Qui riposa Dante Del Missier mor. jona 1902 Igen or doienu“.

На гробљу у засеку Марића Лука села Штрбаца, интересантан је натпис: „Вукосав

Ђирковић из Штрбаца живио часно и поштено 33 године а умро 13 децембра 1905. г. Овај спомен подиже му верна супруга Миленија и кћи...“ Кад је он био частан и поштен, жена му је морала бити верна. Дрвена гробница на Берлића гробљу открива много тога: „Милан Новаковић из Кратова кириција поживе 70 година а представи се 7 фебруара 1897. го(д) Спомен подижу му син Живко и жена Сара“. Леп доказ да су некад дрвене гробнице биле једино гробно обележје.

Део српског народа поново је захваћен ратом па се на гробљима појављују нови споменици изгинулим ратницима на којима су као некад исписани стихови. Један такав споменик нађен је на гробљу Кнегиња, које припада Републици Српској (слика 92), а други у Доњој Јелачи (слика 93). Опет су српски ратници почели да се преко гробаља дозивају и храбре.

Слика 90. Споменик Видојку Удовичићу, краљевом гардисти из села Стубла

Слика 91. Споменик Алекси Удовичићу, борцу из Стубла

Слика 92. Споменик ратнику Ранку Николићу (погинуо 1992. године), гробље у селу Кнегињи

Слика 93. Споменик ратнику Милојку Словићу (погинуо 1992. године), гробље у Доњој Јелачи

VII

ОБЈЕКТИ УЗ ГРОБАЉА

Гробља, као сакрална места на којима се пале свеће и упућују молбе Богу за покој душе умрлога, а и за здравље потомака, чешће су посећивана него удаљене цркве, у које се ређе ишло. Сакралност места, с једне, а и практичност, с друге стране, условљавали су изградњу цркава, капела и сеоских трпезарија поред гробаља. На основу истражених гробаља, јасно се види да су она поред којих се налази изграђен било који од поменутих објеката знатно већа и да се у њих врше сахране са ширег подручја. За многе цркве које се налазе поред гробаља, тешко је без археолошких истраживања утврдити ко је пре настао: црква или гробље. Могуће је да се поред цркве, у чијој порти се сахрањују свештеници и угледније личности краја, постепено формира гробље, исто као што је могуће да се на гробљу, на коме се некад налазила капела, касније подигне црква. За подизање гробљанских капела и трпезарија нема двоумљења око њиховог настанка, оне су грађене после формирања гробаља и у функцији су посмртних обреда.

Црква у селу Рутоше

Ова црква се налази или у гробљанској огради, или се гробље налази у црквеној

порти. Заселак села Рутоша у коме се налази црква зове се Присоје, а само место где је црква и гробље мештани називају Црквина. У близини се налази и сеоска продавница. Кад треба да дођу на овај локалитет, у зависности од разлога због кога иду, ово место различито и називају: кад иду у продавницу, кажу: „идем на Црквину у Грујову продавницу“, кад иду у цркву кажу: „идем цркви“, а кад иду на сахрану или какав парастос веле: „идем у гробље“ или „идем на гробље“.

Првобитна црква на овом месту, према казивањима мештана, била је саграђена од чатме са кровом од шиндре 1910. године; а градили су је Станиша Драгашевић и Ради-

Слика 94. Изглед цркве у селу Рутоше

ша Гордић, мештани села Рутоша, чији се потомци и данас баве зидарским пословима. Црква је била посвећена Св. Петру и Павлу. Код ове цркве биле су светковине и причешће са великим вашарима на Васкрс, Друге Тројице, Петровдан и Покров.

Временом и небригом, ова црква је оронула, па су се парохијани са својим свештеником договорили о изградњи нове цркве. Стара је порушена и на њеним темељима је саграђена нова црква од тврдог материјала, покривена црепом. Величина цркве је 10 x 6,5 метара. Градитељи су, као и граније, били мештани (Видомир Марјановић, Сретен Гордић и други). Стара црква је порушена 1988. године, а нова је освештана већ 22. јула 1990. године. Посвећена је Св. Петру и Павлу, што је и званична слава цркве (слика 94). Свештеник ове цркве живи у Новој Вароши, а у њу долази на Васкрс, Тројице, Петровдан и Покров, кад врши причешће и црквене обреде. Црква се отвара и кад некога сахрањују, па верници имају прилику да се и тада, у својој богомољи, помоле и покају.

Цркве брвнаре

На десној обали реке Увац, на простору који обухвата педесетак километара, на три истражена гробља се налазе добро очуване цркве, од којих су две још увек у употреби, саграђене од дрвета и у нашој научној јавности познате као цркве брвнаре.

Цркве брвнаре, као и остале грађевине од дрвета, припадају шумовитим пределима северне Европе. У српском народу јављају се вероватно са примањем хришћанства, о чему, на жалост, немамо података. Да их је било у средњем веку обавештава нас Монах Тодосије у *Житију Светиоџ Саве* из XIV века: „Друге многе цркве мале и велике сазида Свети док је био анхимандрит у Студеници, не само камене, него и дрвене, да се на сваком месту његове државе Бог слави“. Ктитори монументалних цркава и манастира зида-

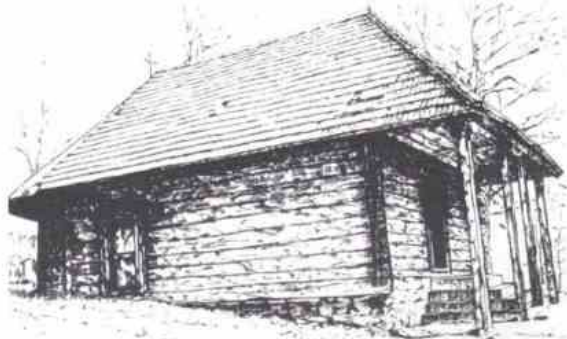
них од камена били су чланови владарских породица, високо племство и црквени великодостојници, а ктитори малих, дрвених цркава, вероватно су били обични људи и сиромашни калуђери. Српски народ је од дрвета правио све врсте стамбених грађевина: куће, зграде, штале, млекаре, качаре, колибе, амбаре, воденице, ваљарице; пољопривредне алате: кола, плугове, виле, грабуље; покућство: кревете, столице, столове, клупе, синије, наћваре, долаве; посуђе: буце за воду, каце, качице, бурад, чутуре, чанке, кашике а од дрвета је правио и своје свеце - иконе. Логично је онда било да и своје цркве прави од дрвета. Најстарија очувана црква брвнара у Србији потиче из XVI века и налази се у Гораждевцу код Пећи. У Старом Влаху је најстарија црква брвнара у селу Кућанима, у средњем току Увца, и потиче из XVIII века. Остале цркве су грађене од завршетка Другог српског устанка па кроз цео XIX век. Да су цркве брвнаре у овим крајевима често подизане и у турско време, говоре нам многобројне легенде, још увек очуване у живом народном сећању. Познато је да се за време турске власти дозвола за градњу цркава морала добити чак из Стамбола, а за њу је требало дати замашну суму новца. Народ је био принуђен да прибегава разним лукавствима ако би Турци открили њихове дрвене цркве, најчешће подигнуте на неприступачним и шумом обрастим местима. Кад би Турци откривену цркву, порушили и запалили, за кратко време она је ницала на другом месту. Народ је пред турском влашћу слегао раменима и објашњавао да они не знају одакле ту црква. „Само је једно јутро осванула, мора да је однекле долетела“, говорили су. Грађу за цркву је припремало читаво село па би је, на одабраном месту, заиста склопили за једну ноћ чиме је прича о долетању цркве била уверљива. По другој причи ју је хајдук за ноћ направно да би окајао грехе, које је на том месту починио. Ову причу су причали само између себе, а за Турке је црква прелетела са места где су је они недавно срушили.

Цркве брвнаре су највероватније градили сами сељаци, као што су сами градили и све дрвене објекте у својим домаћинствима, али вероватно и уз помоћ Осаћана, чувених мајстора који су били одмах преко Дрине, из предела Осат.

Црква брвнара на гробљу у селу Штрпцима

Ова црква се налази на брежуљку, на источној страни сеоског гробља, у оквиру гробљанске оgrade (слика 95). Западни део ове цркве је подзидан, па се у цркву улази преко неколико бетонских степеника. Изнад улазних врата налази се трем постављен на четири стуба који уједно подупиру кровну конструкцију. Грађена је од талпи-брвана црног бора са заобљеним олтарским просто-

Слика 95. Црква брвнара у Штрпцима

ром. Била је покривена шиндром. Сада је покривена црепом, кров је на четири воде, а олтарска апсида је покривена поцинкованим лимом. Под цркве је од дасака, а таваница је од бачвасто засведених дасака. Преграђена је олтарском преградом. Посвећена је Св. Илији, а ктитор јој је највероватније био Динисије Поповић, игуман манастира Бање, код Прибоја¹²². Иконостас је радио Ј. Шрајер из Новог Сада¹²³. Причешће и сеоски ва-

шар су одржавани код ове цркве на Илиндан.

Црква брвнара у Јабланици

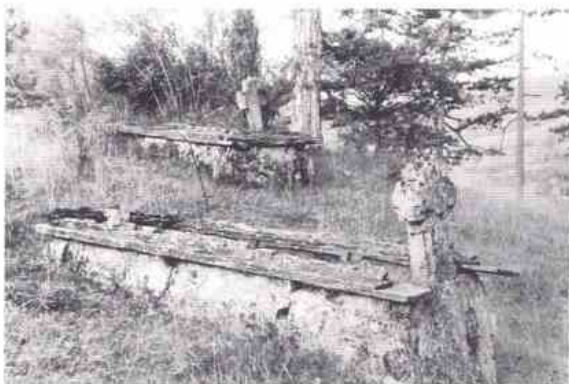
Сакрални комплекс који се налази на једном брежуљку изнад Јабланичке ријеке, на граници Горње и Доње Јабланице, најразвијенији је и обухвата све врсте грађевина које је било потребно подизати поред гробља. Брежуљак је обрастао боровима, старим по неколико стотина година. До цркве је, до скоро, било могуће прићи само пешке уз велику стрмину, било од Горње, било од Доње Јабланице. Пре две године је просечен пут, који угрожава све објекте који су, иначе, под заштитом државе. Плато са источне стране затвара црква брвнара, а неколико стотина метара према западу налази се гробље. Између цркве и гробља, на лепој равници, налази се сеоско вашариште испод кога се према југу, на прилазном путу од Горње Јабланице, налази 12 шатри - родовских трпеза. Изнад њих, према гробљу, налази се зидана сеоска трпезарија у којој се дају подушја за сахрањене на гробљу.

Црква је грађена, као и остале брвнаре овог краја, од црног бора и дуга је 9,5, а ширина 5,25 метара. Олтарски део је заобљен. Кров је некада био од шиндре, али је препокривен поцинкованим лимом око 1900. године (слика 40). Унутра има олтарску преграду, под од дасака и равну таваницу. За ову цркву постоје подаци да је грађена 1838. године, а градили су је овдашњи становници којима је помагао неки мајстор са Таре, биће да је то неко од Осаћана. По свему је слична цркви из Доброселице, која је грађена 17 година раније. Очуване иконе у цркви су дароване још давне 1851. године. Царске двери из ове цркве, према мишљењу Р. Станића, највероватније је радио Сретен Протић¹²⁴.

122 Драгиша Милосављевић, *Непознате цркве брвнаре у околини Прибоја*, Саопштења XII - XIII, 1990-1991.

123 Драгиша Милосављевић, *нав. дело*.

124 Р. Станић, *Сликарство икона, Молитва у гори, Цркве брвнаре у Србији*, Београд 1994, стр. 62.

Слика 96. Два стара гроба изнад цркве брвнаре у Јабланици

Од околног простора црква је одвојена црквеном оградом са лепим вратанцима на западној страни. Са леве стране од капије налази се дрвена звонара, а око цркве се налази неколико споменика, углавном изгинутим ратницима. Изнад црквене ограде, према истоку а изван олтара, ван црквене порте,

налазе се два врло стара гроба (слика 96) са споменицима од сиге па се не могу идентификовати. Начин подизања ових споменика и гробнице нам показује да је ту био сахрањен значајнији човек овог краја.

Црква је посвећена Покрову Пресвете Богородице, што је црквена слава, када је и вашар поред ње. Осим вашара и славља за Покров, поред ове цркве је био и вашар на Друге Тројице, што је заједничка слава целог села, на Петровдан, Преображење, Савиндан, Покладе, Тодорицу и на Васкрс. Како је село повелико, црква је већини далеко, а међу народ се ипак морало ићи. Требало је, зато, саградити заклон под којим би се чељад склонила у случају невремена, а требало се и пред народом показати. На једној шатри је бојом уписано да је грађена 1840. године. Није немогуће да је идеју за њену градњу дао управо онај градитељ са Таре, што је у градњи јабланичке цркве учествовао. А можда су јабланичке кириције, продајући катран и луч

Слика 97. Шатре поред цркве брвнаре у Јабланици

по питомој Шумадији, негде поред славних Немањића задужбина видели шатре и пожелели да их саграде и у свом селу (слика 97). Свеједно, угледнији и имућнији домаћини саградише их око цркве. Тек све поче са слободом и буђењем националне свести. Граница је врло близу – само се пређе преко брда и спусти на Увац, а преко Увца Турска. С оне стране Увца, врло близу, више пута је порушен знаменити манастир Бања, на овој, српској страни, поред Увца, до темеља порушен и у коров нарастао манастир Увац, за чију обнову није било средстава, мада је и близна границе претила да ће покушај обнављања бити осујећен од Турака. Саградише малу цркву и поред ње, као да је највећа, себи и својим рођацима и пријатељима којих је било и с оне стране Увца, још увек под турским јармом, шатре да могу да их дочекају, да их угосте и покажу како је лепа и узвишена слобода за коју многи од њих пролише крв. Ове шатре су, свакако, разлог што се у току године ту организује већи број вашара.

Ове мале грађевине различитог облика Јабланичани називају *шајтре*, а у другим деловима Србије и Босне, где их је било, зову их *собрашице*, *родовске шрпезе*, *софре*, *совре*, *колибе*, *клује*, *кревети* и *чардаци*. Све се, према проучавањима Миленка Филиповића, јављају крајем XVIII а развијају у XIX веку и служе истој сврси. „Оне служе смештају оних који долазе цркви и њихових ствари и у њима власници тих зграда примају и чашћавају приликом великих празника своје сроднике и пријатеље, који такође дођу тој цркви или манастиру“¹²⁵. Ако погледамо етимологију ових назива, они нам јасно говоре чему служе ови објекти. Према Вуку, *шајтра* је исто што и *чагор*, а П. Скок објашњава да је „ча-

дор“ персијска реч која је до нас дошла преко турског и значи чак и *сунџобран* или *колиба*, *настџрешица*, коју угљари праве у шуми кад праве ћумур¹²⁶. *Собрашица*, како се у неким крајевима зове, а код нас у науци најприхваћенији израз, има у потпуности адекватно етимолошко тумачење. Према Вуку „сабор“ значи скуп¹²⁷ а „собет“ значи исто „Собет чини српски кнез Лазаре“¹²⁸, што Шкалајић у свом речнику *Турцизми у српско-хрватском језику* подробно објашњава: *сохбет* (собет) ар. разговор, сједељка, сијело, састанак: „Собет чини мостарски диздаре/ Вас је Мостар на собет сазвао“¹²⁹. Па пошто *собет* и *сабор* значи исто, *собрашица*, као што је већ речено, означава зградицу у којој се окупља народ ради славља и весеља. Оне су се, како је у нашој науци утврђено, појавиле у једном историјском периоду, кад су имале своју сврху. Њихово трајање је кратког века јер се потреба ради које су оне настајале изменила. Како ни вашари нису оно што су били у време подизања ових грађевина, и оне саме постадоше сувишне. Да су биле веома интересантне и по свом изгледу и по сврси коју су имале, показује и данас велико интересовање за њих. Каниц је за њих написао кад је у Србији боравио половином XIX века: „Да бисмо поштедели коње, стрмим путем ка Дубу спуштали смо се углавном пешице. Око тамошње дрвене цркве, која се налази у једној шумовитој удолини, стајале су корама дрвета покривене софре, спремљене за дочек побожних верника из целе околине који се овде окупљају на сабор о Спасовдану“¹³⁰. Јоаким Вујић који је поред Дубске цркве пролазио 1826. године, на помиње ове грађевине: „У овом селу јест једна мала от дрва начињена црква. Храм ове цркве јест

125 М. Филиповић, *Родовске шрпезе, колибе или собрашице*, Гласник ЗМ IV-V, Сарајево 1950, стр. 95.

126 П. Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, књ. 1, Загреб 1971, стр. 287.

127 Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1975, стр. 659.

128 Вук Ст. Караџић, *нав. дело*, стр. 699.

129 Абдулах Шкалајић, *Турцизми у српском језику*, Свјетлост, Сарајево 1965, стр. 569.

130 Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво*, прва књига, СКЗ, Београд 1985, стр. 545.

Вознесеније Христово, која потпада под манастир Рачу¹³¹. Ово нам потврђује мишљење професора Филиповића по коме су ове грађевине творевине XIX века. И Гилфердинг на свом путовању бележи ове зградице око манастира Бање: „На једној страни подигнут је ред ниских колиба од прућа и грања у које се са тешком муком смјестио некакав продавач нудећи лијепом полу стаклене бисере и друге украсе и наките. У неке колибе склонили су се богомољци...“¹³². И Ј. Цвијић нам поред цртежа (слика 98) даје и изванредан опис ових грађевина: „То су зградице сабора и народног весеља. Сваки имућнији сељак има код цркве или манастира своју собрашницу, у којој прима и гости сроднике и пријатеље о саборима“¹³³.

Сада поред цркве у Јабланици, која се, како неки истраживачи наводе, не налази ни у Горњој ни у Доњој Јабланици - већ на њиховој међи, те је сасвим довољно рећи „Црква брвнара у Јабланици“, има дванаест шатри. Две су грађене као зграде - вајати, потпуно затворене, док је осталих десет са доње стране подигнуто на камење где су стављене греде темељаче преко којих је постављен патос и платна зида од дрвених борових брвана, али само до висине од око једног метра. Конструкција крова је учвршћена за стубове који су постављени на сва четири ћошка и направљен је двоводни или четвороводни кров. Простор између крова и зидова је отворен као на диванани. Унутра целом дужином, поред зида постављене су клупе са три стране, између којих се налази астал. Улаз је са источне стране, тако да горњи крај стола, где седају уважени гости, гледа према истоку. И овде су иста правила као код кућа за славу. У овим шатрама би за време светковина седели родитељи и старији људи краја, а преко оних незатворених зидова би контролисали младеж која се на чистини испред цркве веселила. Шатре су ретко кад власни-

штво само једног човека, најчешће су заједничке. Обично су их правили два брата, а приликом деоба и разрођавања породица, задржавали су власништво над њима. Шатре су посебан облик заједничке својине и

Слика 98. Шатре-собрашнице у Шумадији (по Ј. Цвијићу)

разликује се од свих осталих видова заједничке сеоске имовине. Оне нису могле бити коришћене као нпр. заједничке воденице, за које се до петог колена а и даље знало колико којој породици припада дана коришћења у току године. Шатре су свима биле потребне у исте дане кад су вашари код цркве. То је вероватно била згодна прилика да се разне сеоске заједнице, којих је морало бити, у те дане превазиђу, јер су сви седели за исту трпезу и заједнички ручали. Шатре нису дељене већ су заједнички наслеђиване. Данашње шатре код цркве у Јабланици припадају породицама Јанковића, Дидановића, Удовићића, Бујића и Божанића. И ове се налазе на црквеној земљи као што су се и на другим местима увек налазиле на манастирској или црквеној земљи. Црква брвнара и шатре у Јабланици су под заштитом државе и о њиховом одржавању се брине Регионални завод за заштиту споменика културе из Краљева.

131 Јоаким Вујић, *Пушешествије*, књ. II, стр 23 СКЗ, Београд 1901.

132 Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*, Београд 1996. стр. 113.

133 Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987, стр. 287.

Манастир Увац

Манастир Увац или „Вувац“, како пише у старијим записима, налази се у истоименом засеоку села Стубла, поред саме реке Увац. Тачан датум градње као и име ктитора овог манастирског комплекса још увек су непознати. На основу археолошких ископавања, знамо да је прва црква мањих димензија била једнобродна грађевина пресвођена полуобличастим сводом, грађена вероватно средином XV века. Највероватније је била гробљанска црква. Ова мала црква убрзо је спаљена и порушена. Средином XVI века почиње прва обнова, темељи се проширују и подиже се нова крстобродна црква без куполе. Упоредо са црквом, подижу се и манастирски конаци, кухиња, трпезарија и остале економске зграде и почиње манастирски живот.

Зла коб и даље, као и многа друга, прати и ово светилиште. Турци га опет пале и руше. Почетком XVII века, негде између 1611. и 1626. године, манастирски комплекс се поново обнавља и проширује. Цркви се призиђује припрата на западној страни, а изнад наоса се диже купола. Стара трпезарија се претвара у кухињу, а дозиђује се нова величине 100 м², која се налази на јужној страни манастирске цркве, где се поред ње налазе кухиња, остава и амбар-скривница, а изнад њих на спрату су монашке келије. Обнављају се и остале манастирске зграде на се-

Слика 99. Рушевине манастира Увац (пре почетка радова)

Слика 100. Манастир Увац (у току археолошких радова)

верној страни, у које су смештене ковачка и грнчарска радионица, а изнад њих, такође келије. Поред источног споредног улаза, у овом манастирском комплексу, такође се налази један објекат за који претпостављамо да је била остава-ледара. Сви ови објекти повезани су високим каменим зидом, на чијој западној страни се налази велика, главна капија. Манастирски комплекс обухвата око 35 метара у дужину и 37 у ширину. Сама црква је дужине 17, ширине 12, а висине 15 метара, и заузима средишни део овог простора. Унутар манастира су рационално урађене комуникације које су калдрисане и прекривене тремовима. За овај манастир се може рећи да је савршена урбанистичка целина.

На простору између манастирске цркве и северних манастирских грађевина формирана је монашка некропола где је приликом археолошких ископавања откривен већи број гробова (17) без иједног надгробног белега.

Тачне податке о трећем задњем паљењу и рушењу манастира Увац немамо, али се то, према историјским подацима којима располажемо, сигурно догодило у последњој деценији XVII века. Одмазда до које је дошло после велике сеобе 1690. године није заобилашла ни овај манастир. Са рушењем манастира, у њему, као и у читавој околини, вероватно живот у потпуности замире. У ове крајеве становништво долази тек после Првог и

Слика 101. Манастир Увац (обновљена манастирска црква, конзервирани стари конаци, пренета и конзервирана сеоска зграда и новосаграђени манастирски конак)

Другог српског устанка. Насељавају се Херцеговци и Црногорци, који живе од сточарства, луча и катрана. Рушевине манастира ограђују оградом и колективно је одржавају све до наших дана (слика 99). Не знајући да постоји некропола у манастирској порти, нови становници сходно својим навикама и обичајима донетим из завичаја, формирају своје гробље на северној падини изнад манастира, а за своје прве надгробнике користе блокове сиге са ове рушевине (слика 100). Истраживачки и рестуаторски радови на овом манастирском комплексу завршени су 21. септембра 1998. год., када су освећени и предати српској православној цркви (слика 101)

Црква брвнара у Доброселици

И ова црква има заједничку ограду са сеоским гробљем, које се налази иза олтарске апсиде цркве. О настанку ове цркве се причају две легенде: прва, да ју је за једну ноћ саградио неки хајдук, којих је у овим крајевима током устанка увек бивало; а друга, да је ова црква са Црквине, која се налази, гледано од цркве, на западу иза једног брда према Ријеци, прелетела на ово данашње место које се зове Вршчић. На старом месту - Црквинама - и данас се распознају темељи неке грађевине. Према запису који се налази изнад северних врата овога храма, сазнајемо да је „А ЗИДАТИ СЕ 1821“. Дужи-

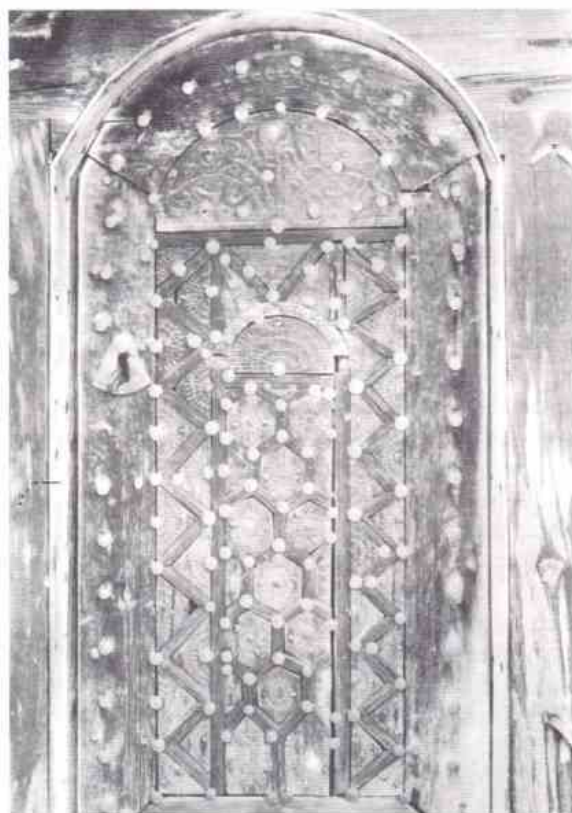
Слика 102. Црква брвнара са звонаром у Доброселици

на јој је осам, а ширина пет метара, те тако припада типу најмањих цркава брвнара. Могуће је да су доброселичку и јабланичку цркву градили исти мајстори. Грађена је од црног бора изузетног квалитета. Кров је био од шиндре, али је преко ње стављен цреп (слика 102). На поду је патос, таваница је равна, а апсида полукружна. Иако је ова црква најмања, она има велику уметничку вредност, како у резбареном дрвету - западна врата (слика 103), кључаница на северним вратима са унутрашње стране, тако и у својим иконама. Према речима Р. Станића, који је проучавао сликарство ове цркве, царске двери, олтарску преграду и још неке иконе којих, на жалост, више нема, сликао је Јанко Михаиловић Молер, о чему сведочи Јанков потпис на полеђини двери. За њих Станић каже: „Двери из Доброселице спадају у ква-

литетнија Јанкова остварења сликана у духу стилских схватања Петра Николајевића Молера“¹³⁴.

Црква је посвећена Светом Илији, на Илиндан се код цркве причешћује и слави, а завршава се вашаром. Код ове цркве причешће и вашар бивали су још и за Васкрс и на Велику Госпојину.

На подручју које смо истраживали, налази се само једна капела и то на гробљу у нововарошком селу Сјеништа. Део на коме се налазе гробље и капела од давнина се зове Црквина. Ту је била школа и задружни дом са продавницом и месна канцеларија. Капела се налази одмах на уласку у гробље, а око ње су старији споменици, гробље се проширивало према југозападу. Капела је напра-

Слика 103. Црква у Доброселици - западна врата

134 Р. Станић, *Молишва у гори*, стр. 61.

вљена од борове грађе као што су прављене и цркве брвнаре. Грађена је на три воде са препустом стреха изнад улаза. Сјеништа припадају Негбинској парохији, где се налази и црква и свештеник. Старији мештани се сећају кад је некада давно поп вршио причешће и у овој капели. Док није била оволико пропала, у овој капели су уочи сахране догодили меита који би у њој преноћио, па тек онда га сахрањивали. Ова капела је данас ван употребе. Некада су на овом месту (Црквине) у току године били вашари кад се окупљао велики број људи. На Савиндан је био вашар у школи, а на Црквини на Прве Тројице, у недељу по Петровдану, на Св. Јована Усекованија, на пролећне Покладе кад почиње Васкршњи пост. Иако је поприлично велико село, у Сјеништима има само ово једно гробље на Црквини.

Гробљанских трпезарија на истраженим гробљима има неколико врста. Везане су за сахрану и подушја до године дана од смрти покојника. У овим крајевима уобичајена су два начина давања за душу приликом сахране: један је на гробљу, а други код куће. Један део хране се увек износи на гроб, који се после укопа уравни колико је то могуће, и преко хумке се стављају столњаци и на њих из куће упокојеног донета одређена врста хране. Различити су обичаји од села до села. На гроб храну стављају, поред укућана, и најближи рођаци, кажу „да се ваља“ ставити бар јабука. То су мање количине хране, само ради обичаја. Пошто присутних на сахрани има две врсте: узовника (оних око сто до сто двадесет кућа родбине, комшија које има свака кућа) и оних незваних који из пријатељских или каквих других разлога присуствују сахрани. Узовници су позивом на сахрану позвани и на ручак после сахране, а они други, ако их нико од најуже родбине упокојенога не позове на ручак, по правилу не присуствују. За њих се понесе хране, обично пита и печење, па се уз кољиво које се дели на гробу послуже са по неким парчетом понуђене хране, и они са гробља иду својим кућама. Узовници се враћају кући упокоје-

нога, где се после обавезног прања руку седа за припремљене софре, које се никад не наткривају, па макар падала и веома јака киша или снег. Сви присутни добијају по свећу коју пале и стоје док се сви не послуже кољивом. Кад кољиво прође софром, онда се седа за столове и почиње се јести. Јеловник је исти као за свадбу или славу. Ако се не враћају кући, онда се ручак сервира на столовима поред гробља где нема клупа или у гробљанским трпезаријама уколико их има поред гробља. Исто се деле свеће, служи кољиво, само што се не седа за столове већ се једе стојећи. У неким трпезаријама има и клупа па се седи. Објашњење зашто у трпезаријама најчешће нема клупа, крајње је практично. Кажу да даљна родбина, која није много ожалостљена, заседи па се запије, а ако је умро какав стар човек, понекад се и запева; а да би се то избегло - нема седења. Кад се излази на гробље за седмицу, храна се служи на гробу, за четрдесет дана код куће или у трпезарији; а исто се понавља и за пола године као и за годишњицу. О Задушницама храна се увек служи на гробовима, никад у трпезарији макар било јако лоше време. Палење свећа за сваког претка појединачно на гробовима и служење хране је директан контакт са прецима. Потомци им се обраћају као да су живи, моле се Богу за смирај њихових душа и за здравље потомства. Од сваке чашице се неколико капи одаспе на гроб за претке, од сваке врсте хране одломи се по парче за њих, и позивају се рођаци да се послуже и запале свеће својим даљим прецима, што би у потпуности изгубило свој смисао ако би се све ово одвијало у црквеној трпезарији. Одлазак на гробља на подушне дане (Задушнице, уочи славе, уочи Божића и Ускрса) није само посета гроба најближих предака (отац, дед) већ свим прецима чије се сродство и не памти а не зна се ни кад су поумирали. Зато се цео обред одвија на гробу знаног, али и за све незнане претке.

Гробљанске трпезарије се свакако појављују тек у XX веку. Јављају се прво на гробљима која имају или капелу или цркву, јер

Слика 104. Отворена софра на гробљу у Цигли

су ова гробља, као што је већ речено, обухватала већи простор, вероватно ради богомоље која се поред њих налазила. Удаљеност кућа од гробља отежавала је враћање кући на ручак и најближе родбине и узовника, па се онда храна, столови, судови и све што је неопходно да би ручало преко стотинак људи, терало на колима до гробља. Изградња било каквог објекта наметала се сама по себи. У почетку су то највероватније биле само трпезе, столови и клупе, који су ту стално остајали, као што је случај на гробљу у селу Цигли (слика 104). Трпеза поред гробља које има највише очуваних дрвених гробница делује као једна логична али и архаична целина. Ова необична трпеза је и данас у употреби.

У питомијем и богатијем селу Штрпцима, које се граничи са Циглом, поред старе цркве брвнаре, становници овога села су подигли трпезарију од дрвета на северозападној страни цркве. Пошто им је ова трпезарија била мала, негде педесетих година овог ве-

Слика 105. Црквена трпезарија у селу Штрпцима

ка, мештани саградише скоро исту на североисточној страни цркве, само већу. Обе ове трпезарије су прављене као дугачке собранице чије су две стране затворене а две према цркви су отворене (слика 105). Унутра су као и у собраницама клупе и столови. После Другог светског рата по старовлашким селима почиње зидање гробљанских трпезарија од бетонских блокова. Све ове нове трпезарије су истог изгледа и функције. То је дугачка грађевина од 15 до 20 метара, ширине 7-8 метара, класичне висине 3-3,5 метара, са једном преградом која одељује трпезаријски простор од приручне кухињице у којој се налази вода. Ту се налази и посуђе и све што је потребно за сервирање и послужење ручка. Столови се налазе у трпезаријском простору најчешће без клупа. Трпезарија и сва опрема у њој је заједничко власништво мештана ко-

Слика 106. „Трпезарија“ поред гробља у нововарошком селу Рутоше

ји се уповавају у дотично гробље - обично се задужује неко од мештана ко о свему води рачуна, нпр. да преконтролише да ли је после обеда све остало читаво и чисто. Средства за изградњу ових простора се прикупљају преко акција месне заједнице и одбора за изградњу. Ових обичних, класично зиданих трпезарија, нашли смо у Шћеповића гробљу у прибојском селу Кратову, на гробљу у селу Кнегињи општине Рудо - Република Српска и код гробља у чајетинском селу Јабланици. Трпезарија у овом селу грађена је међу првима у овим крајевима (крајем шездесетих година) ради чега је и зидана од цигле, а не од блокова који су јефтинији али лошијег квалитета.

На једну занимљивост наишли смо код нововарошког гробља у селу Рутоше. Ту од недавно (лето 1998. године), на платоу изван гробљанске оgrade, где је некад иначе било вашариште, стоји једна чудна конструкција (слика 106). Саграђена је од прилично кривих мотки, дугачка је око 15, широка 6-7, а висока око 2 метра. Преко ове „грађевине“ поставља се церада и добије се права шатра која служи или за давање подушја или можда и за вашар - ако би га било. Сву осталу опрему би догонили корисници. Све ово изгледа веома чудно, па ко не зна довитљивост и дух ових људи, тешко да би могао утврдити чему служи ова „грађевина“.

VIII

SUMMARY

According to the project "On the holy waters of the river Lim", researches have been carried out on the hilly regions of the river Uvac, the biggest tributary of the Lim, on both sides of the Radoina Dam to the very mouth of the Uvac into the Lim, fifty kilometers in length, in the following villages: Radojina, Rutose, Rebelj nad Pustinja (in the community of Nova Varos), Kratovo, Jelaca, Brezna nad Raca (in the community of Nova Varos), Dobroselica, Stublo, Uvac, Cigla, Jablanica (in the community of Cajetina), Donji Uvac with hamlet Knjeginja and Strpci with the hamlet Marica Luka (community of Rudo - the Srpska Republic), on the right side of Uvac (Fig. no. 1).

Subject of our researches are the Serbian cemeteries with their surroundings. Wooden monuments in these cemeteries are of special interest because they are typical for this region. Stone monuments are classified chronologically according to shapes and ornaments. Apart from wooden monuments, which are real rarity, the research of graveyards includes the graves cast in concrete following pictured monuments of Dragacevo which are built of sand-stone and known in public as "roadside tombstones". Churches, chapels, church seats, booth stalls and uncovered tables, posthumous customs, beliefs, cult of the dead and superstition connected with posthumous rituals are presented by this work.

Serbian posthumous customs and beliefs are very old and most of them are similar or the same as

the ones with many Slavic tribes which used to live in one mutual homeland (the Czechs, Slovaks, Poles, Croats and Russians), whose way of life has been studied by Czech scientist Lubor Niderle. Serbia of the 19th century was liberated after several centuries of Turkish slavery, and owing to its tradition, succeeded in preserving its old customs and beliefs together with its national consciousness which arouses a great interest of the European scientists. Goethe is constantly corresponding with Vuk, translating epic national poems considering them as equal in values to Greek Iliad and Odyssey. Pir, Safarlih. Kanic, Jirisek... come to Serbia and write about it.

A large Vuk's work is, besides reform of language, connected with studying of Serbian people and served as an example to other researches who appeared in newly liberated Serbia: Jovan Milicevic, Stojan Obradovic, Mihailo Valtrovic and others.

Rare European travel writers, who travelled through Serbia when it was under the Turkish rule, noticed, among other things, the Serbian graveyards and grave marks: Benedikt Kuripesic, Hans Dersvam. Lefevr, Buzbek, Gerlh and others.

The most important scientist who was occupied with studying the Serbian people was surely Jovan Cvijic. At the end of 19th century he made some questionnaires for anthropo-geographical explorations of the Serbian countries and sent them to educated people all over the Serbia. At the same time he organized in Belgrade teams of students, young sci-

entists for terrain explorations. On foot or on horseback, under Cvijic's guidance, they travelled almost through the whole Balkan. Results of those explorations appeared in 1902 in the series "THE SETTLEMENTS OF THE SERBIAN COUNTRIES". A great number of Cvijic's collaborators published, in this series, their own works connected with graveyards as well as burial and posthumous customs. Cvijic himself, published the results of his researches in the work under the title "THE BALKAN PENINSULA". In the course of 20th century, after having realized a great importance of cemeteries for studying the history of a particular nation, the scientists started to study them and present the results of their work to the public in the form of exhibitions or publications. The region covered by our studies practically is not included in the scope of scientific researches with results that had already been published.

Our researches are connected with the river - basin of Uvac and scientists agree that it flows through so called "Big Kingdom" Stari Vlah, although even now there are some disagreements in literature over its name and border.

The first mention of Stari Vlah as a geographical term is connected with Nemanja's charter written in 1196 for the monastery of Studenica. In the 14th century, Stari Vlah was in possession of Vojislav Vojinovic. His successor was, his nephew Nikola Altomanovic whose lands were extended, from Kosovo over Rudnik and Herzegovina to Stone, on the Adriatic Coast. When Serbian fell under the Turkish rule in the middle of the 15th century, Stari Vlah, owing to its dukes of the Raskovics family, who are connected with sainted dynasty of the Nemanjics, retains privileges obtained on the basis "THE LAW OF VLAH" till the beginning of the 19th century. Apart from these privileges, which all explored villages enjoyed, they also had all other taxes lower, because most of them were monastery properties.

The inhabitants of these villages were occupied with the cattle - breeding, farming, tar production, picking and selling of fleece, trading and with different kinds of crafts satisfying in that way all their needs at that time.

The role of church for the Serbian populations under the Turkish rule was very important. Although

the Turks often ruined, burnt or converted churches into mosques, the relations between the church and the state were tolerable almost till the end of 17th century. As long as the Serbs renegades were on the Court, the Serbian Orthodox Church enjoyed privileges, monastery properties were given back, local taxes were lower and after the restoration of Patriarchate of Pec in 1577, many other previously destroyed places of worship were restored. In some monasteries, such as Mileseva, printing shops start working while in many others, the books are copied.

During the Turkish penetration towards Vienna and Pest, life in Serbian countries was easier; at the moment when Turkey became weaker and started losing battles, reprisals against the Serbian people increased. In the second part of the 17th century rebellions were staged in the region of Stari Vlah, while the migration organized by Dukes of the Raskovics in 1688, in which 6000 people emigrated, caused a terrible Turkish revenge. The next big migration (in 1690) almost emptied Stari Vlah; infuriated Turks got revenge on the remaining people, destroyed many churches (some of them are still in ruins). It was at that time that they also destroyed a big monastery of Uvac and small church under Janja's Rock (Janina Stijena), Kratovo, Banja near Priboj and many others.

Present inhabitants of this region came from Herzegovina and Montenegro and settled here in the 19th century. About forty years ago these people were occupied not only with farming and cattle-breeding but they also were waggoners, baked tar, made pitch, produced kindling wood and were also engaged in all other kinds of crafts for manufacture of necessary products. Apart from the work in fields, mostly done without help of men, the woman took care of children, made all kinds of clothes and linen, shoes and prepared and conserved food. Organization of village life was completely independent of cities where the villagers travelled rarely because of the distance and poor roads.

The settlers of these villages have today many problems, the same ones as in the other industrially developed countries; young people get jobs in the city and the villages very often remain empty or only with old and lonely people.

Burial posthumous customs in the villages of Stari Vlah in which we carry out our researches are very old and could be connected with pagan period of our ancestors, the old Slavs. The examples are numerous but we shall point out only some of them: opening of the window to let the soul of the deceased person out, carrying the deceased out of the house sometimes through a separate opening and now through a back, west door, mourning of women for the dead person, cutting of hair, making one's face ugly, "trizna" in the past today means giving military credit to the dead uniformed person. Part of wedding ceremonies in the distant past consisted in sacrificing of a young girl, who was buried together with her beloved. Today on the grave of a young man or a girl are placed plumes with flags, then embroidered handkerchiefs, or a doll dressed as a bride, if the young man is buried. But if the girl was buried, she is always dressed as if she were going to the wedding, most often in white clothes and on her head she always had a veil and wreaths. Later, on fairs, during the mourning period, a part of wedding ceremonies is represented through dancing of a compassionate dance. Present - day meals after funeral as the meals prepared for other requems during the year are, if not the same, very similar to the Old Slavs' feasts after somebody's burial.

The first day after the burial start posthumous rituals and last for a year. On the first Saturday after the burial comes the first going out to the cemetery and is called "week" (sedmica). Every morning in the period of forty days from the day of the burial, female relatives are mourning around the house of the deceased. Then a forty - day - mess "laca" is given and the mourning is stopped. A half year after the death is called semiannual requem and finally after a year is given the last requem which is called a commemorative service. When a period of one year of somebody's death expires, then closer relatives take off the mourning cloathing which has been worn for a year. During the rituals in the period of one year, boiled wheat (koljivo) is given seven times. "Koljivo" is boiled wheat which has the role of a victim. Over the wheat the priest prays for the peace of the dead's soul, makes the sign of the cross with red wine and all people who are present at the burial or requem take a few grains of the wheat, eat them and

drink some wine. "Koljivo" is given twice during the burial, one for the "week", two for forty days one for semiannual requem and one for a commemorative service. When a year from the death expires, it is considered that the soul of the deceased passed completely to „another world" and was united with other ancestors and later, all of them are given requems only on All Souls Day. Souls Day could be any Saturday, the day before big holidays or on the very day of the holiday and the main Souls Day is certainly All Souls Day. There are autumn and spring All Souls Day. In some regions people do not go to the cemetery and visit the graves of their ancestors. There are some other days, besides All Souls Day, when the cemeteries are visited: before Christmas, before Slava (Patron Saint's Day), before another family feast Pre - Slava or on the very day of the Pre - Slava.

According to the general archeological data, the members of the first settled human communities, used to bury their dead within their household, sometimes under the hearth and sometimes under the threshold. By showing respect towards the deceased ancestors and the places where they were buried, the cult for ancestors and the places where they were buried, the cult for ancestors is developed and later it develops into ideology and religion. Separation of ancestors from descendants and their burial at some other place - necropolis, graveyard, even those places became tabooed and they are paid a special attention of the whole community. The first grave marks appeared even in the middle neolith in the form of tumulus (mound over the grave) that is "kugan". Fields with urns from the late Bronze Age and fields sprinkled with ashes are typical for earlier polytheist age on the Slavic soil and can be traced from the 5th and 4th century AD backwards to the beginning of the first thousand years BC. From the 5th century AD and sporadically till 12th century, on the Balkan region where the Serbs lived, appeared so called "heaps" (gromile) as grave marks. From the time of the Serbian state before the Turkish arrival, the Serbian rulers were building churches - memorias as their grave marks, but one could also come across rare graveyards with stone plates laid horizontally, and it is supposed that they are from the same period. In the region where we did our research, we found three

graveyards of such kind: In Gornja Jablanica, Stublo and Banja near Priboj. It is believed that common people marked the graves of their deceased by wooden grave marks, since there is no any other reasonable explanation about the absence of tombstones till the 19th century, when stone monuments appeared.

Special places have been chosen for graveyards, usually these are hills exposed to the sun and near wells and the roads. Once chosen place has been used for a long time, and on some graveyards could be found buried people separated by a time space of millennium. On many "heaps" besides formerly buried by burning, could be found skeleton buried deceased who were buried later and very often, at the same places, Christian graveyards existed. According to narration of Sava Derikonjic, the archeologist, in Kremna, more precisely in the field of Misailovic hamlet, during excavation of one mound from Bronze Age, a platform paved by stone pebbles was discovered and on the platform there were some remains of ceramics from 9th century. This points out the great importance of sacredness for burial at previously chosen place. There is also an old belief that it is not good to make new graveyards, because the posterity of the first person buried at the cemetery will suffer.

The term "colourful village" (sareno selo) which is used in South-west Serbia as another term for cemetery, many people link with tombstones erected in the second half of the 19th century; they were made of sandy stone, with figures of people, birds, animals and vegetative motifs which were painted in bright colours (white, yellow, blue, red). Most of them can be found in Dragacevo region, where they achieved their highest artistic expression and such cemeteries really look like "colourful villages". For these parts of Serbia, Zlatibor and Stari Vlah, it could not be said that "colorful village" is the synonym for the cemetery with multi - coloured tombstones, because they are rarely found here, and the term itself is considerably older. This term for a cemetery is used when people are not mourning, but they are arranging tombstones, and usually say: "I went to the colorful village and arranged it a little" but most often it is used when a village dreamer or enthusiast dies and then it is said for him: "He has gone to the colourful village, meaning that his phan-

tasies will probably be fulfilled." Or, if two already pretty old people meet, but they used to "look at each other" when they were young, the man usually says to the woman: "I will wait for you in the colourful village." In these areas the term "colourful" in all cases, except in the case of common viper, is the synonym for something beautiful, sometimes used even as the third degree of beautiful, because "another world" is most often imagined as the paradise, which certainly, must be beautiful and of course in many colours.

Today, as in the past, the inhabitants from the closer environment are buried in the graveyards: fellow tribesmen, members of the same clan and family. If the inhabitants from different villages are buried in the same graveyard or they belong to the different families, then the place of the burial is precisely marked, according to the family or clan. Relatives are buried next to each other.

Graves in the graveyards represented individual marks of the buried persons. Orientation of the graves with Slavs, and at the same time all the Serbs, is almost always west - east. The head of the deceased is on the west with face turned towards east, that is, facing the sunrise. Graves are 1.5 to 2 meters deep, 1 meter wide and a little over 2 meters long. The graves are fenced sometimes by stone and sometimes by wood and that enclosed part is called vault, which is very often the only grave mark which is lasting much longer than a temporary wooden cross. Graves like graveyards are tabooed places and often they can be used by fugitives as asylum.

Like other historical material, tombstone marks could be classified in many ways: chronologically - according to the time of their origin, according to the type of material, according to shape, according to religious and heraldic characteristics, text, artistic solution, etc. Since the explored graveyards belong to the 19th and 20th century, the basic criterion for classification in this work is the type of material is wood, stone and concrete.

Wooden grave marks have certainly been widely used by Serbian people in longer period of time. Their inconsistency explains the reason why many Serbian graves are without any preserved marks. But the fact that the Serbs even in the most difficult times marked the graves of their ancestors, is

shown by folklore and still existing tradition of erecting wooden monuments in the areas covered by our researches. Written data about the Serbian wooden grave marks, although rare, appeared as late as the 16th century. They are valuable for us because they are a kind of testimony that the Serbian people had been erecting wooden monuments at least for the period of five centuries (from 16th to 20th century).

In the area where we carried out our research, we were lucky to see all these types of grave marks made of wood and we classified them in the following way: 1. Wooden crosses (krstace) are probably the oldest way of grave marking. Now they serve as temporary grave till the lasting mark and present substitution of the deceased and remain of the grave till the last mark is raised. (Fig. no.70) 2. Wooden monuments are over 2 meters high and are beautifully decorated by wood - carving. The data about the deceased person are inscribed on the wooden monuments as well as on stone monuments. (Fig. no. 13) 3. Wooden graves together with other wooden grave marks were erected by the peasants themselves in the same way and of the same material (pine tree, 10 - 12 cm of thickness) which was also used for construction of resident houses. The grave enclosed the mound and most often represented the only permanent grave mark. Data about the deceased were inscribed on the outer west side and often the graves were decorated (Fig. no. 47). 4. Wooden roofs - eaves were erected over stone monuments which represented "the eternal house" of the deceased. (Fig. no. 32). 5. Plume (srg) is a kind of temporary grave mark which is used in this area only if the deceased is a young man or young girl, or those who died in the first year of marriage and did not have children. They were decorated with special attention (Fig. no. 9) and (Fig. no. 20).

Grave marks of stone were raised during the 19th and 20th century. They are of various shapes and different kinds of stone, starting with the amorphous ones, found in the immediate vicinity (Fig. no 35) to artistically erected monuments cut in white marble of great quality (Fig. no. 34). The commonest are those in the shape of smaller stone column (Fig. no. 26) or in the shape of the cross without any decorations and inscriptions, (Fig. no. 55). Carving of images into monuments appeared in the second half of the 19th

century, firstly the images of soldiers who lost their lives in liberation wars (Fig. no. 50). At the end of the 19th century started the carving of images for dead girls, (Fig. no. 72). A few stone graves on the graveyard in Donja Jelaca are real stone sculptures, (Fig. no. 14) and (Fig. no. 3).

Only two gravestones, from Dragacevo, made of sandy stone, suitable for working which reached a high artistic level in the villages of Dragacevo, were raised in the original Dragacevo manner, (Fig. no. 43, 44).

Concrete tombstones which were erected in the villages covered by our research, are a good attempt to follow the finely decorated sandy stone graves from Dragacevo, which are well - known in public as „roadside tombstones" (krajputasi). In fresh concrete were carved soldiers' images, (Fig. no. 10), birds, candlesticks, flowers, models of the churches and all that was painted in bright colours (blue, white, red, yellow) (Fig. no. 64, 65, 66), or the images of girls in national costumes, (Fig. no. 57).

The original tombstones had a protective role. Gradually they got another one, the role of remembrance, mentioning and that is why the term monument - monumentum. Although the monuments were erected by the descendants of the deceased person, the inscriptions on them are very often written in the first person as if the deceased turned to his posterity or the passers - by. The people of this region are known for their talkativeness, kind words, but the monuments are small because they are expensive. The story had to be reduced to a sentence so that the coming generations should not be ashamed. They reduced the words, linked letter and wrote their history on the stone. These reading rooms in the open air tell the history of the Serbian people:

Read brethren this monument,
of Petar Scepanovic
the soldier of the I troop
3rd. battalion. 6th. regiment comb.
division. died
in the most beautiful of youth. with 20 years
on the battlefield
in 1914. the tombstone erected by
brothers Vojin and Milutin.

As sacral places where the candles are lighted and prayers are sent to God for the peace of the dead

soul and at the same time for health of his descendants, have been more often visited than distant churches to which they went rarely. Sacredness of places on one hand and practicality on the other caused the erection of churches, chapels and village seats near the graveyards.

Log churches, still preserved in these areas, are of special interest. Log churches, like other wooden structures, belong to wooden regions of the South Europe. Serbian people started to build them probably after accepting Christianity, but unfortunately, we have no data about them. Monk Teodosije in his "HAGIOGRAPHY OF ST. SAVA" from the 14th century informed us about their existence in the Middle Ages. Founders of monumental churches and monasteries built of stone were members of rulers' families, upper aristocracy and church dignitaries but the founders of small log churches were common people and poor monks. There are three churches of this kind situated on the right bank of the river Uvac. One is erected near the mouth of Uvac into the river Lim in the Srpska Republic on the graveyard in the village of Strpce, (Fig. no 95). Near the church there are two, also wooden church seats used for serving meal after the burial. Another wooden church is located in the village of Jablanica, upwards from Strpce. Near this church are placed village booth stalls, twelve of them are preserved only at this place. The third log church is in Dobroselica, the village on Zlatibor, again on the village graveyard. The church is of classic soild building construction material, erected on the graveyard in the village of Rutose, (Fig. no. 94), while a big monastery complex with restored church dedicated to the Birth of the Most

Holy Mother of God is placed near the graveyard in the hamlet Uvac of the village Stublo, (Fig. no 101). On the several graveyards are placed church seats, built of common classic material but all of them are of newer date.

Finally, we come to the irrefutable conclusion that the commonest grave mark till the end of the 19th century in these days was made of wood. Geographical conditions and the way of life are most important factors that influenced the way of grave making. Wooded regions in which the people live, offered timber for all needs of their inhabitants of that time; timber could be easily found, it could be easily shaped and it was free of charge. The resident houses were also built of timber as well as other buildings, then the furniture, household furniture, vessels, tools, icons, graves and monuments. Rare material remains are tradition, which is in these inaccessible regions preserved even to the present times, confirm these conclusions.

Feeling of freedom in the 19th century brings changes into these regions in which the last cow, the children's nursing - mother, is being sold for the erection of the marble tombstone with "carved" image of the dead - cast in concrete till the middle of the 20th century and then they started using the black marble and machines which cut it as if it were cheese and they easily and quickly incised short data about the deceased.

Study of burial and posthumous ceremonies, systematic investigation of graveyards, tombstones, churches, booth stalls, chapels and church seats represents only a part of rich ethnographic material which should be studied in more details.

IX

ЛИТЕРАТУРА

АНТОНИЈЕВИЋ, Д.	1971	Алексиначко поморавље, Српски етнографски зборник, књ. 35, Београд.
БАРЈАКТАРЕВИЋ, М.	1960	О гробљима и гробовима у Горњем Полимљу, Гласник етнографског музеја, бр. 22-23, Београд.
БЕЉАЈЕВ, А.	1996	Руское средновековое надгробие Россијескаја академија наук, Институт археологии Москва
БЕШЛАГИЋ, Ш.	1956	Стари крстови у Дрежници, Наше старине III, Сарајево.
БЕШЛАГИЋ, Ш.	1957	Култура и уметност, бр. 18, Сарајево
БЕШЛАГИЋ, Ш.	1971	Стећци - Каталогско топографски преглед, Сарајево.
БОГУМИЛ, Х.	1953	Прилог датовања херцеговачких стећака, Гласник Земалског музеја, бр. 8, Сарајево.
ВАЛТРОВИЋ, М.	1885	Старинар II, Београд.
ВИЛОВИЋ, Д.	1956	Средњовековни надгробни споменици у околини Зворника, Наше старине III, Сарајево.
ВЛАЈИНАЦ, М.	1927	Из путописа Ханеа Дершвама 1553-1555. год., Братство, књ. XXI, Београд.
ВЕНЦЕЛ, М.	1965	Украсни мотиви на стећцима, Сарајево.
ВЛАХОВИЋ, М.	1936	О гробљима и надгробним споменицима поглавито у источним крајевима Србије, Софија.
ВЛАХОВИЋ, М.	1953	Сеоски надгробни споменици у Србији, Каталог изложбе, Београд.
ВЛАХОВИЋ, М., МИЛОСАВЉЕВИЋ, П.	1956	Сеоски надгробни споменици у Србији, Каталог изложбе, Београд.
ВЛАХОВИЋ, М., РАДОВИЋ, Б.	1956	Српски надгробни споменици, Каталог изложбе, Београд.
ВУЈАКЛИЈА, М.	1972	Лексикон страних речи и израза, Београд.
ВУЈИЋ, Ј.	1901	Путешествије, Београд.
ВУКОСАВЉЕВИЋ, С.	1985	Историја селачког друштва, Београд.
ГИЛФЕРДИНГ,	1996	Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Београд.

ДВОРНИКОВИЋ, В.	1954	Три старинска гробља у студеничком крају, Гласник етнографског музеја XVII, Београд.
ДЕРОКО, А.	1929	На светим водама Лима, Гласник скопског научног друштва, Скопље.
ДЕРОКО, А.	1929	Народски надгробни споменици, Гласник скопског научног друштва XIX, Скопље.
ДИЗДАР, М.	1971	Стари босански текстови, Сарајево.
ДИНИЋ, М.	1978	Српске земље у средњем веку, Београд.
ДРАШКИЋ, М.	1970	Народно ликовно изражавање у Србији, Каталог изложбе, Београд.
ДУДИЋ, Н.	1995	Стара гробља и надгробни белези у Србији, Београд.
ЂОРЂЕВИЋ, Т.	1908	Незнано гробље у Жагубици, Старинар, св. 1-2, Београд.
ЂОРЂЕВИЋ, Т.	1908	Некóлико старих српских записа и натписа, Старинар III, 1908, Београд.
ЂОРЂЕВИЋ, Т.	1922	Наши сеоски занати, Београд.
ЕРДЕЉАН, Ј.	1995	Један особени вид надгробног обележја у области Раса, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XVI, Пријепоље.
ЕРДЕЉАН, Ј.	1996	Средњовековни надгробни споменици у области Раса, Н. Пазар, Београд.
ЕРДЕЉАНОВИЋ, Ј.	1902	Доње Драгачево, Српски етнографски зборник IV, Београд.
ЕРДЕЉАНОВИЋ, Ј.	1922	Недерлеово дело о Старим Словенима, Гласник географског научног друштва, свеска 7-8, Београд.
ЕРДЕЉАНОВИЋ, Ј.	1951	Етнологска грађа о Шумадинцима, Српски етнографски зборник, Београд.
ЗЕЧЕВИЋ, С.	1982	Култ мртвих код Срба, Београд.
ЗИРОЈЕВИЋ, О.	1995	Србија под турском влашћу, Нови Пазар.
ИВАНОВИЋ, В.	1956	Средњовековни надгробни споменици у Перућцу, Гласник етнографског музеја, Београд.
ЈАНКОВИЋ, Ђ.	1998	Српске громиле, Београд.
ЈИРИЧЕК, К.	1978	Историја Срба I-II, Београд.
ЈОВАНОВИЋ, Б.	1995	Српска књига мртвих, Ниш.
ЈОВАНОВИЋ, Р.	1970	Инвентар надгробних плоча пронађених у комплексу манастира Студенице, Саопштења IX, Београд.
ЈУРИШИЋ, А.	1959	Заштитна ископавања у селу Радоиња, локалитет Пљосна стијена, Старинар, бр. IX и X, Београд.
ЈУРИШИЋ, А.	1961	Заштитна ископавања у селу Радоиња, локалитет Бјелин, Саопштења IV, Београд.
КАНИЦ, Ф.	1985	Србија земља и становништво, прва и друга књига, Београд.
КАРАЦИЋ, СТ. В.	1975	Српски рјечник, Београд.
КЉАЛИЋ, Б.	1974	Велики рјечник страних ријечи, Загреб.
КРСТАНОВИЋ, Б.	1990-91	Споменици у сливу Студенице, Саопштења XII-XIII, Београд.
КУЛИШИЋ, Ш.	1979	Стара словенска религија у свијетлу новијих истраживања, Сарајево.
КУРИПЕШИЋ, Б.	1950	Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530, Сарајево.
МАКСИМОВИЋ, Ј.	1976	Камени надгробни споменици, Зборник музеја примењене уметности 19-20, Београд.

- МАНЂЕРАЛО, С. 1984 Гробље у Застину код Ливна, Гласник Земаљског музеја, св. 39, Сарајево.
- МАРКОВИЋ, З. 1953 Дрвене гробнице у околини Рудог, Гласник Земаљског музеја, бр. 8, Сарајево.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ, Д. 1990-91 Непознате цркве брвнаре у околини Прибоја, Саопштења XII и XIII, Београд.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ, Г. 1956 Сеоски надгробни споменици у Србији, Каталог изложбе, Београд.
- МИКИЋ, Ђ. 1980 Аустроугарска и Новопазарски Санџак, Новопазарски зборник, бр. 4, Нови Пазар.
- МИЛИЋЕВИЋ, М. 1876 Кнежевина Србија, књ. I, Београд.
- МИЛИЋЕВИЋ, М. 1984 Живот Срба сељака, Београд.
- МИЋИЋ, Љ. 1925 Златибор, Српски етнографски зборник XXXIV, Београд.
- МИХАЉЧИЋ, Р. 1989 Крај српског царства, Београд.
- МРКОЊИЋ, П. 1902 Средње Полимље и Потарје, Српски етнографски зборник, Београд.
- НИДЕРЛЕ, Л. 1902 Живот Старих Словена, Праг.
- НИДЕРЛЕ, Л. 1954 Словенске старине, Нови Сад.
- НИКОЛИЋ, Р. 1979 Камена књига предака, Београд.
- НИКОЛИЋ, Р. 1989 Каменорезац Радосав Чикириз, Горњи Милановац.
- НИКОЛИЋ, Р. 1991 Сељакова душа на камену, Горњи Милановац.
- НИКОЛИЋ, Р. 1998 Каменописци народног образа, Чачак.
- НОВАКОВИЋ, С. 1912 Законски споменици српских земаља у Средњем веку, Београд.
- ЊЕГОШ, П. П. 1967 Горски вијенац, Београд.
- ОБРАДОВИЋ, С. 1987 Описаније окружја ужичког, Ужице.
- ОРБИН, М. 1968 Краљевство Словена, Београд.
- ПАВЛОВИЋ, Д. 1962 Цркве брвнаре у Србији, Београд.
- ПАВЛОВИЋ, Д. 1994 Молитва у гори, Каталог изложбе, Београд.
- ПАВЛОВИЋ, Љ. 1925 Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник XXXIV, Београд.
- ПАВЛОВИЋ, Љ. 1930 Соколска нахија, Српски етнографски зборник XLVI, Београд.
- ПАВЛОВИЋ, М. 1957 Камен станац у веживању душе, Београд.
- ПАНТЕЛИЋ, Н. 1984 Сеоски надгробни споменици, Каталог изложбе, Београд.
- ПАНТЕЛИЋ, Н. 1984 Ликовне одлике српских надгробних споменика, Каталог изложбе, Београд.
- ПАНТЕЛИЋ, Н. 1998 Српски митолошки речник, Београд.
- ПЕТРОВИЋ, П. 1961 Стари Влах, Гласник Етнографског музеја 24, Београд.
- ПЕТРОВИЋ, П. 1998 Српски митолошки речник, Београд.
- ПИРХ, О. 1899 Путовање по Србији у години 1829, Београд.
- ПОПОВИЋ, Д. 1992 Градачки надгробни натписи, Саопштења XXIV, Београд.
- ПОПОВИЋ, Д., ПАВИЋЕВИЋ, Р. 1994 Молитва у гори, Каталог изложбе, Београд.
- РАДИЧЕВИЋ, Б. 1965 Сеоски надгробни споменици и крајпуташа у Србији, Београд.
- РАДИЧЕВИЋ, Б. 1971 Плава линија живота, Београд.

РАДОВАНОВИЋ, В.	1929	Стари Влах, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб.
РИСТИЋ, М.	1963	Стари Влах, Београд.
РОСИЋ, Б.	1995	Култ свете Јање у засеку Ребел на Увцу, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље.
РОСИЋ, Б.	1996	Сеоско гробље поред манастира Увац, Гласник друштва конзерватора Србије, бр. 20, Београд.
РОСИЋ, Б.	1996	Дрвена надгробна обележја у доњем току Увца, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље.
СЕРГИЈЕВСКИ, Д.	1928	Римски камени споменици са Гламочког и Ливањског поља и из Рибника, Гласник Земаљског музеја XL, Сарајево.
СЕРГИЈЕВСКИ, Д.	1953	Сликe покојника на нашим средњовековним надгробним споменицима, Гласник Земаљског музеја, бр. 8, Сарајево.
СИМИЋ, В.	1956	Резање мермера у Студеници и Чемерном, Гласник етнографског музеја, Београд.
СИМИЋ, З., БЛАГОЈЕВИЋ, М.	1996	Мађарско гробље у Цветовцу, Гласник друштва конзерватора Србије, бр. 20, Београд.
СКАРИЋ, В.	1928	Један словенски узор босанских мраморова (стећака), Гласник Земаљског музеја, Сарајево.
СКОК, П.	1971	Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика, Загреб.
СЛИЈЕПЧЕВИЋ, П.	1928	Старо гробље по Гацку, Гласник Земаљског музеја XL, Сарајево.
СРЕЈОВИЋ, Д.	1987	Археолошки лексикон, Београд.
СТАНИЋ, Р.	1976	Стећци у средњем Подимљу, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, бр. IV, Пријепоље.
СТАНИЋ, Р.	1981	Један облик стварања у сливу реке Људске код Новог Пазара, Саопштења XIII, Београд.
СТАНИЋ, Р.	1994	Стари српски надгробни споменици у Мостару - епитафи надгробника на Пашиновачком гробљу, Саопштења XXVI, Београд.
СТАНИЋ, Р.	1994	Сликаство икона, Каталог изложбе Молитва у гори, Београд.
СТОЈАНОВИЋ, Љ.		Душанов Законик, Београд.
ТРИФКОВИЋ, С.	1903	Вишеградски Стари Влах, Српски етнографски зборник, Београд.
ТРОЈАНОВИЋ, С.	1909	Наше кириције, Српски етнографски зборник, књ. XIII, Београд.
ЂОРЂЕВИЋ, В.	1956	Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку, Наше старине III, Сарајево.
ЂОРЂЕВИЋ, В., ЉУБИНКОВИЋ, М.	1953	Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији, књ. I, Западна Србија, Београд.
ЂОРЂЕВИЋ, В., ЉУБИНКОВИЋ, М.	1956	Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији, књ. II, Београд.
ФИАЛА, Ф.	1897	Успјеси прекопавања праисторичких громила у Југоисточној Босни (до Гласинца), Гласник Земаљског музеја IX, Сарајево.
ФИЛИПОВИЋ, М.	1928	Старине у Бакића код Олова, Гласник Земаљског музеја XL, Сарајево.
ФИЛИПОВИЋ, М.	1929	Дивалски ковчези, Гласник Земаљског музеја XLI, Сарајево.

ФИЛИПОВИЋ, М.	1950	Родовске трпезе, колибе или собрашице, Гласник Земаљског музеја IV-V, Сарајево.
ФИЛИПОВИЋ, М., ФАБЈАНОВИЋ, Р.	1978	Веровање у куративну моћ културних гробова Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини, Гласник Земаљског музеја XXXIII, Сарајево.
ЦВИЈИЋ, Ј.	1902	Насеља српских земаља I, Београд.
ЦВИЈИЋ, Ј.	1903	Насеља српских земаља II, Београд.
ЦВИЈИЋ, Ј.	1905	Насеља српских земаља III, Београд.
ЦВИЈИЋ, Ј.	1987	Балканско полуострво, Београд.
ЦРЊАНСКИ, М.	1962	Сеобе, Београд.
ЧАЈКАНОВИЋ, В.	1973	Мит и религија у Срба, Београд.
ЧАЈКАНОВИЋ, В.	1994	Стара српска религија и митологија, Београд.
ШАКОТА, М.	1988-89	Епиграфски приложак манастиру Бања, Саопштења XX-XXI, Београд.
ШАФАРИК, Ј.		Извештај о путовању по Србији 1846. године, Архив историјског института, Београд.
ШКАЉИЋ, А.	1965	Турцизми у српском језику, Сарајево.

РЕЧ О АУТОРУ

Боса Росић је одрастала и учила како се ваља радовати природи и њеним добрима у лепом златиборском селу Бранешцима. Од оца Илије, изврсног гуслара и познаваоца многобројних народних умотворина, Боса је већ са пет година знала бројне народне приче и песме. Радо знала и живахна, кренула је са непуних шест година у школу, до које је свакодневно пешачила 14 километара.

После завршене средње школе, уписала се на Вишу педагошку школу у Ужицу. Како породица није више била у могућности да јој обезбеди средства за школовање, Боса је била принуђена да прекине студије и потражи посао. Запослила се у Земљорадничку задругу у Сирогојну, која је тада била једина привредна организација у овоме скрајнутом селу, до кога се долазило лошим макадамским путем (у које је само неколико година раније стигла струја, али још увек није било воде и телефона).

Почетак каријере у селу обично је за младе значио и крај, јер село није нудило перспективу, напредовање, па ни елементарне услове савременог живота. Са Босом је било другачије. Срећна околност за њу била је постојање Организације домаће радиности, коју је неколико година пре њеног доласка у Сирогојно основала Земљорадничка задруга, а чија делатност је била заснована на традиционалном занимању жена овог краја - плетењу, односно на ревитализацији наслеђа материјалне културе Златибора.

Од 1969. године Организација домаће радиности се издвојила из Земљорадничке задруге и постала део великог INEX система. Боса је водила комерцијалне послове; ангажовала се, како се то данас назива, у пословима public relations; била је и запажен манекен за већ познате Сирогојно џемпере; а уз све то непрестано је проучавала оно што је носила у својим генима - живот и обичаје села.

Свакодневни контакти са плетиљама из планинских села не само Златибора постали су драгоцен и неисцрпан извор за озбиљна етнoлошка изучавања, што је за Босу и била прекретница у даљем животном и професионалном опредељењу. Вођена жељом за даљим учењем и усавршавањем, почиње да студира етнологију на Филозофском факултету у Београду. Годину дана проводи учећи енглески језик у Лондону и Кембриџу. Сваки слободан тренутак користи да обиђе многобројне музеје и галерије, а нарочито етно-паркове. То је и подстакло да се још више посвети раду на очувању изворне културе, посебно сеоске, која је увек била маргинална у ис-

траживањима и заштити културних добара нашег народа. По повратку из Енглеске, успешно је дипломирала на Филозофском факултету 1979. године.

Конкретан сусрет са науком, коју је носила у свом бићу, незауостављива жеља за изучавањем литературе и трагачки набој, учинили су је човеком широког образовања са истраживачким интересовањем усмереним пре свега на подручје Златибора и Старог Влаха.

Комуникативна по природи, послом упућена на безбројне контакте, сретала је људе најразличитијих професија, статуса и звања и у свакој ситуацији пленила својим шармом и духовитошћу; а знањем постајала занимљив саговорник онима који су желели да упознају Златибор и Сирогојно, историју и културу овог краја.

Босино посвећивање етнологији настало је опредељењем фирме „Сирогојно“ за изградњу комплекса етно-парка у Сирогојну, 1979. године, у чему је и она била један од иницијатора. У реализацију тог пројекта укључили су се Етнографски музеј Србије, Народни музеј из Ужица, Етнографски институт САНУ, Завод за заштиту споменика културе из Краљева, а главни носиоца посла био је Републички завод за заштиту споменика културе Србије, према чијем пројекту су извођени радови. Боса Росић је руководила пројектом испред фирме „Сирогојно“ и аутор је етнолошког дела пројекта.

Десетогодишњи рад са најстручнијим институцијама и људима из области народне архитектуре и етнологије, у Босиној професионалној биографији је од великог значаја. Поред рада на јединственом пројекту те врсте у Србији, где је њен допринос немерљив, учествовала је на многим научним скуповима, уносећи у своје радове изворни дух и суштину народног бића, пре свега на подручју Златибора.

Од 1990. године ради у Народном музеју у Ужицу као виши кустос. Народни музеј је 1993. године почео реализацију пројекта „НА СВЕТИМ ВОДАМА ЛИМА“, на коме од самог почетка ради и Боса Росић. Према сачињеним елаборатима, сваке сезоне креће (као некад до школе) пешке по старовлашким врлетима снимајући и бележећи живот и обичаје нашег народа. Посебан изазов за њу представљају неистражена гробља и надгробни белези овога краја, у науци недовољно обрађена тема. Помно истраживање на терену резултирало је овом књигом, која ће, верујем, наићи на интерес не само научне већ и шире јавности.

Поред свега, она ће остати и даље „Боса из Сирогојна“, која ће попут разговора удахнути свежину народног духа свуда где се догађа нешто значајно; бити присутна на свим изложбама, представама и веселим дружењима која се на Златибору без ње не могу ни замислити.

Радујемо се што постоје људи као Боса - људи за сва времена, свако место и све средине.

У Сирогојну, 7. јула 1999.

Добрила Васиљевић-Смиљанић,
оснивач и модни креатор
„Сирогојна“

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

726.8(497.11)
726.825.04(497.11)
393.(897.11)

РОСИЋ, Боса

Шарена села: Гробља и надгробни белези у средњем и доњем току Увца
(Росић Боса ; фотографије Зоран Домановић, Драган Томановић;
Превод на енглески језик Љиљана Ковачевић). -2. изд.

- Прибој, - Прибој : Завичајни музеј - Homeland museum;
- Ужице = Ужице : Народни музеј = National museum, 1999.
(Ужице : Графичар). - 135 стр. илустр. : 24 цм.
- Едиција Јагат ; књ. 5 - Jagat edition ; Book 5)

На спор. насл. стр. : Colourful villages. - слика аутора. - Тираж 500
- стр. 134-135 ; Реч о аутору (Добрила Васиљевић-Смиљанић).
- Белешка о аутору : стр. (139) - Summary. - Библиографија : стр. 129-133.

ISBN 86-82359-07-3

- а) Гробља и гробови - Полимља
- б) Надгробни споменици - Полимља
- с) Посмртни обичаји - Полимља

COBISS - SR - IB 108258828

*Друго издање ове књиже омогућило је
Министарство за културу и медије Републике Србије*

БОСА РОСИЋ је рођена 1944. године у златиборском селу Бранешци, општина Чајетина. После завршене средње школе почиње да ради у Земљорадничкој задрузи у Сирогојну, у тек основаној Организацији златиборских плетиља. Ова Организација се 1969. године издваја из Задруге и постаје део великог INEX система, а Боса Росић ради на пословима комерцијале, пропаганде, као манекен и путује по свету као представник Организације. Дугогодишњи рад и живот у селу опредељују је да упише етнологију на Филозофском факултету у Београду (дипломирала 1979. године). Провела је годину дана у Лондону и Кембриџу учећи енглески језик. Један је од иницијатора за настанак Етно-парка у Сирогојну јединственог музеја у нашој земљи и аутор етнографског дела пројекта. На овом пројекту ради десет година заједно са стручним тимом истражила је читав златиборски крај. Аутор је етнографске поставке у Етно-парку, односно у Музеју „Старо село“ у Сирогојну.

Од 1990. године ради у Народном музеју у Ужицу као виши кустос, аутор је етнографског дела изложбе у оквиру сталне поставке. Тренутно ради на истраживањима у оквиру пројекта „НА СВЕТИМ ВОДАМА ЛИМА“, који је Народни музеј из Ужица почео да реализује 1993. године. Своја теренска истраживања објављује у стручним часописима (*Гласник конзервативора*, *Ужички зборник*, *Чачански зборник*, *Сеоски дани Срећена Вукосављевића*, *Рачански зборник* и др.), штампи (*Портал*, *Жена* и др.), аутор је или стручни сарадник већег броја телевизиских емисија.

Припрема за штампу етнографску монографију Златибора. Такође, ради на копирању надгробних споменика, које ће заједно са каталогом излагати.

